

Санди Толан
ЛИМОНОВОТО
ДЪРВО

Санди Толан

ЛИМОНОВОТО ДЪРВО
един арабин, една еврейка
и сърцето на Близкия изток

Санди Толан

**ЛИМОНОВОТО ДЪРВО
един арабин, една еврейка
и сърцето на Близкия изток**

Превод от английски © Рени и Хари Стоянови
2007

Редакция: октомври 2023 г.

Заглавие на оригинала:

Sandy Tolan

**The Lemon Tree, an Arab, a Jew, and the heart of
the Middle East**

За децата, арабски и еврейски, между реката и морето.
И за Ламис, която ме въведе в историята

Едно

ЗВЪНЕЦ

I

Башир Хаири се доближи до едно от огледалата в обществената тоалетна на автогара Западен Йерусалим в Израел. Младият арабин застана сам пред дългата редица фаянсови умивалници и се наведе напред, за да се огледа по-добре. Завъртя леко глава наляво-надясно и обратно. Приглади косата си, пооправи вратовръзката и щипна гладко обръснатото си лице. Искаше да се увери, че всичко е истинско.

Башир се подготвяше за това пътуване почти две десетилетия, от шестгодишен. Това беше дъхът, валутата, хлябът на семейството му, на почти всяко семейство, което познаваше. Всички говореха през цялото време само за едно – завръщането. В заточение нямаше за какво друго да се мечтае.

Башир се вгледа в отражението си. „Готов ли си за пътуването?“, попита се сам. „Заслужаваш ли го?“ Струваше му се, че да се завърне в родното място, за което беше чувал толкова много, но почти нямаше собствени спомени, е негова съдба. Сякаш го теглеше скрита магия, сякаш отиваше на среща с тайна, отдавна изгубена любов. Трябваше да изглежда добре.

– Башир! – извика братовчед му Ясер, с което сепна младежа, връщайки го в реалната обстановка на мъжката тоалетна. – *Ялла!* Идвай! Автобусът тръгва!

Двамата мъже влязоха заедно в голямата чакалня на автогарата в Йерусалим, където братовчед им Гиат нетърпеливо ги чакаше.

Беше почти пладне през един горещ ден на 1967 година. Навсякъде около Башир, Ясер и Гиат сновяха не-

познати – израелски жени с бели блузи и дълги черни поли, мъже с широкополи черни шапки и бели бради, деца с тежки къдрави масури отстригани. Братовчедите забързаха към автобуса.

Сутринта бяха дошли от Рамала, палестински планински град на половин час път в северна посока, където живееха като бежанци. Преди да потеглят, братовчедите разпитаха приятели и съседи как да се оправят в този чужд свят, наречен Израел: „Кой автобус да вземем? Колко е билетът? Как се купува? Ще ни проверяват ли документите, като се качим? Какво ще направят, ако открият, че сме палестинци?” Башир и братовчедите му бяха напуснали Рамала късно предобед. Взеха маршрутно такси до Източен Йерусалим и пристигнаха пред стените на Стария град – първия етап от пътуването им. Само няколко седмици по-рано пред същите тези стени се беше състоял ожесточен сблъсък, довел до опустошителни разрушения за арабите и окупация на Източен Йерусалим от Израел. Щом слязоха от таксито, братовчедите видяха войници, застанали до Дамаската порта – северния вход към Стария град. Оттам тримата завиха на запад, отдалечиха се от древните стени и пресякоха една невидима линия.

Допреди няколко седмици тази линия разделяше Западен Йерусалим и Израел от арабския Източен Йерусалим и Западния бряг. Сега, след поражението на арабите в Шестдневната война, израелските сили бяха окупирали Западния бряг, полуостров Синай и Голанските възвишения и се бяха преразпределили за отбраняване на новите граници. Затова на Башир и братовчедите му никак не беше трудно да пресекат ничията стара земя и да навлязат в старата и същевременно нова територия. Поради жегата изминаха бавно няколкото мили надолу по тесните пътища покрай каменни къщи, които изглеждаха странно познати. Накрая малките улички отстъпиха на оживени модерни булеварди, откъдето се виждаше автогарата на Западен Йерусалим.

Башир и братовчедите му преминаха бързо по бетонния под на автогарата, покрай метални решетки, през които служители промушваха билети, и павилиони, където се продаваха дъвки, бонбони и вестници на непознат за тях език. На пероните в другия край на автогарата стояха автобуси, готови да потеглят към далечни места, за които само бяха чували – горите на север, пустините на юг, крайбрежната равнина. Стиснали билетите си за ал-Рамла, тримата ускориха ход към десети перон, където автобусът им, боядисан на вълни в синьо и бяло, беше готов да ги отведе у дома.

II

Младата жена седеше край кухненската маса. През южните прозорци на каменната къща струеше слънчева светлина. Утрото беше ясно, спомняше си Далия Ешкенази, а тишината се нарушаваше единствено от глътките ѝ, когато отпиеше от вдигащата пара чаша чай, или от хрускането на черния хляб, когато отхапеше от дебело намазаната с българско сирене филия.

През последните дни животът в дома на Далия и в целия град Рамла се връщаше към нормалния си ход – поне толкова нормален, колкото можеше да се очаква в Израел през 1967 година. Сирените за въздушни атаки спряха да вийт, а родителите на Далия отново тръгнаха на работа. Далия – студентка в университета на Тел-Авив, беше в лятна ваканция и имаше достатъчно време да подреди мислите и емоциите си от преживяването през последните няколко месеца.

Първо беше непоносимото напрежение и травмата от преди Шестдневната война. Чужди станции с непознати гласове предаваха от Кайро – народът ѝ да се върне откъдето е дошъл или ще бъде удавен в морето. Някои израелци намираха тези заплахи забавни, но за Далия, отраснала сред

безмълвието на спотаени спомени за зверства, беше невъзможно да изрази напълно дълбините на страха, разбуден от тях. В продължение на цял месец преди началото войната ѝ се струваше, че идва краят. „Не просто разкъсването на страната, но нашият край, като народ,” спомняше си Далия. Наред с този страх се надигаше и решимостта, родена от Холокоста, „никога повече да не бъдем водени като овце на заколение”.

Късно вечерта през първия ден на войната Далия научи, че Израел е унищожил вражеските сили. Още тогава разбра, че изходът от войната е предрешен. Далия вярваше, че сам Бог е помогнал за оцеляването на Израел и сравняваше собствените си чувства на страхопочитание и учудване с чувствата, които сигурно са изпитвали предците ѝ, когато видели Червено море да се отваря пред тях.

Родителите на Далия не бяха религиозни. Израсли в България, те се бяха оженили през 1940, преживели едно про-фашистко правителство и заминали за Израел след войната. Далия беше на единадесет месеца при пристигането им.

В България семейството на Далия беше пощадено от преследване благодарение на добрата воля на християните, които тя беше възпитана да уважава и помни. Сега вярваше, че народът ѝ има мисия в земята на Израел. Това донякъде обясняваше и защо вярваше в това, което ѝ беше казвано — че арабите, живели в тяхната къща, както и в стотици други каменни къщи в града, един ден просто били избягали.

III

Автобусът „Роял Тайгър“, произведен от Лейлърд през 1965 година, издаде застрашително бучене, а ауспукът мощно изригна, щом шофьорът превключи на по-ниска предавка при спускането от хълмовете на запад от Йерусалим. Вътре седяха тримата братовчеди, потеглили на път към

родния град. Като се качваха, се бяха разбрали да не седат един до друг. По такъв начин щяха да се предпазят от изкушението да разговарят и следователно нямаше да събудят никакви подозрения у другите пътници относно самоличността си. Освен това, и тримата можеха да седнат на места до прозореца, за да поглъщат с очи всеки сантиметър от пътя към дома. Затова бяха седнали в колона един зад друг и съсредоточено гледаха навън.

Башир не беше сигурен дали иска да стигнат бавно или бързо. Ако пътуваха бързо, щяха да пристигнат по-скоро в ал-Рамла, ако ли пък времето се проточеше, щяха да се нагледат на всеки завой, всяка забележителност, всеки миг от историята им.

Автобусът шумно изкачваше магистрала виеща се към билото на известния връх Кастал. Тук преди деветнадесет години пада в битка велик арабски военачалник, гръбнакът на армията му се пречупва и отстъплението отваря пътя на врага към Свещения град. Отвъд хълма се виждаха каменните минарета на джамията в Абу Гош, едно от малкото арабски селища, останали неразрушени по пътя между Йерусалим и морето. Управниците на това селище се съюзяват с врага и така го спасяват. Башир гледаше минаретата в Абу Гош със смесени чувства.

Автобусът ускори по надолницето, спускайки се по инерция сред обграждащите го планински склонове, докато излезе на открито в широка долина. На това място преди осем века предците на Башир влизат в ръкопашен бой с християнските нашественици и временно успяват да ги отблъснат. Покрай пътя лежах като разхвърляни трупове останките от моторни средства, обгорели в по-скорошна битка – преди деветнадесет години, а до някои от тях бяха положени венци и избелели знамена. Тези венци бяха поставени от израелците в чест на така наречената от тях Война за независимост. За Башир същото събитие беше известно под името Накба – „катастрофа“.

Автобусът навлезе в долината, забави скорост, зави по тясно шосе между стройни редици от напоявани пшенични ниви и пое по нисък хълм. Като минаваха край Латрун, в паметта на Башир внезапно нахлу едно пътуване, състояло се преди две десетилетия, свързано с много бързане и страх. Подробностите му убягваха; събитието, което се опитваше да възстанови, беше станало, когато е бил шестгодишен – всеки ден в продължение на всичките тези деветнадесет години не беше спирал да мисли за него.

Башир погледна към спътника си – израелец с книга в ръка, вгълбен в четене. Помисли си, че за този мъж гледките навън не означават нищо. Сигурно ги е виждал неведнъж. Десетилетия по-късно, Башир ще си спомни, че е изпитал ревност от безразличието на онзи мъж към пейзажа.

Автобусът подскочи от удар в препятствие – пресичаха ж.п. линия. В един и същи миг и тримата братовчеди усетиха познатото чувство, запечатано неизличително в паметта им, макар и неизпитвано близо двадесет години.

Бяха пристигнали в ал-Рамла.

IV

Далия привърши с миенето на съдовете, избърса ръцете си и тръгна към вратата на кухнята, която водеше към градината. През последните дни, след края на войната, тя безмълвно разговаряше с Бог – диалог, започнал още в детството ѝ. „Защо“, мислено питаше тя, „позволи Израел да бъде спасен през Шестдневната война, а не предотврати геноцида на Холокоста? Защо даваш сили на израелските воители да победят враговете си, а не направи нищо, когато само едно поколение назад нашият народ беше жигосван?“

За едно дете е трудно да проумее травмата на хората около него. Едва след много опити и грешки Далия започна да разбира. Преди това питаше майка си: „Как са жигосвали хората? Те в редица ли са стояли? Боляло ли ги е? Защо са

правили така?“ С течение на годините любопитството на Далия премина в чувство на съпричастност. То ѝ помагаше да приеме с разбиране мълчаливостта на децата, с които израсна – децата, които канеше след училище и се мъчеше да развесели с всевъзможни пародии и солови изпълнения в градината.

През вратата Далия виждаше розовото (палисандрово) дърво, посадено от баща ѝ сред цветните лехи. Като момиченце, най-обичаше да полива тъмно-червените рози „Кралица Елизабет“ с техния изумителен аромат. Близко до палисандъра се намираше лимоновото дърво. То беше посадено от друго семейство и вече даваше плод, когато Далия и родителите ѝ пристигнаха преди деветнадесет години. Далия знаеше, че е израсла в бивша арабска къща и понякога се чудеше какви ли са били предишните обитатели. Имали ли са деца? Колко? На колко години? В училище ги учеха, че арабите били избягали като страхливци, горещите им супи все още вдигали пара след тях. В ранна възраст не поставяше под въпрос верността на тази история, но колкото повече растеше, толкова повече не виждаше смисъла в нея: Защо ли някой би напуснал такава хубава къща?

V

Башир, Ясер и Гиат се появиха от автобуса в един горещ, ослепително блестящ свят – едновременно странен и познат. Забелязаха веднага старата сграда на кметството, градското кино и част от квартала, в който бяха израсли. Но никоя улица не им беше позната, поне отначало не; всички те имаха нови имена. Повечето от старите постройки бяха покрити с ярки цветни табели с четириъгълни, неразбираеми еврейски букви. На някои входове бяха останали откъслечни арабски надписи с привичния, леещ се курсив.

Внезапно Ясер, най-големият от тримата, забеляза

нещо, което познаваше много добре – старата квартална месарница. Той бързо влезе вътре заедно с братовчедите след него, прегърна месаря и го разцелува по двете бузи с обичайната за арабите непосредственост.

– Абу Мохамад! – извика Ясер, преливащ от радост. – Не ме ли позна? *Хабиби*, драги ми приятелю, ние се знаем! Пак се срещнахме!

Месарят евреин беше напълно стъписан. Абу Мохамад беше напуснал преди доста години.

– Прав си, *хабиби*, – отвърна той на езика на посетителите си, като заекна от неловкост, че не владее добре арабски. – Някога имаше тук Абу Мохамад. Но сега го няма. Сега – Мордехай!

Месарят покани гостите си да останат на кебап, но братовчедите бяха твърде смутени от самоличността на човека насреща и объркани от собствената си мисия, затова отказаха предложената храна. Излязоха навън, шашардисаха.

– Нали се правеше, че познаваш всичко тука? – подразни Гиат по-възрастния си братовчед, като се отдалечиха от месарницата. – Май нищо не познаваш!

Тримата мъже завиха зад ъгъла и се намериха сред тихите улички на квартала, където някога си играеха. Почувстваха лекота и щастие, забравиха как се бяха разбрали да не си говорят и се разприказваха на родния език.

Стигнаха до дома на Ясер и пристъпиха към вратата. Ясер се доближи и почука. Една жена на около четиридесет се появи и ги изгледа странно.

– Моля ви се – каза Ясер, – ако може, само да погледнем къщата, където живеехме по-рано.

Жената видимо се обезпокои.

– Ако не си тръгнете веднага, ще извикам полицията! – изпищя тя.

Братовчедите се опитаха да я успокоят, като ѝ обяснят целта си. Но жената продължи да вика, като

настъпваше срещу тях, опитвайки се да ги избута. Съседите започнаха да отварят вратите си. Накрая братовчедите разбраха, че скоро може да си имат работа с местните власти и набързо се оттеглиха.

Ясер вървеше замаян и безмълвен. „Ясер сякаш остана без душа,” припомняше си Башир. „Беше като ходещо тяло и нищо друго”.

– Не мога да приема такова отношение – каза най-накрая Ясер. – Това наистина е нещо, което не мога да понеса.

Скоро стигнаха до къщата, където беше отрасъл Гиат. Отвън имаше голяма табела, която не можеха да разчетат и въоръжена охрана. Двуетажният дом беше превърнат в училище. Охраняващият им каза да почакаят, влезе в сградата и след минута се върна с директорката, която ги покани на чай. Тя се представи, казваше се Шуламит. Каза им, че могат да се разходят из стаите след края на часа и ги остави в кабинета си да чакат.

Те седяха и отпиваха чай. Гиат свали очилата си и избърса очи. После пак сложи очилата и се опита да изглежда весел.

– Не мога да контролирам чувствата си – прошепна той.

– Знам – тихо каза Башир. – Разбирам.

Директорката се върна и ги покани да обиколят къщата. Направиха го, а Гиат плака през цялото време.

След това посещение се отправиха в посока към старата къща на Башир. Никой не си спомняше къде точно се намираше. Башир помнеше, че къщата има освен предна врата, и задна, към странична уличка. На портата има звънец, в предния двор цъфти *фитна* (плумерия), а в задния – лимоново дърво. След като описаха няколко концентрични кръга в жегата, Башир почувства, че е намерил къщата. Това наистина беше домът му.

Башир и братовчедите се приближиха. Всичко зави-

сеше от това, как ще ги приемат. Башир си помисли: „Не можеш да знаеш какво ще стане, особено след случилото се в къщата на Ясер“.

– Зависи – каза той, – кой е от другата страна на вратата.

VI

Далия беше седнала на обикновен плетен стол на задната веранда в къщата, която наричаше свой роден дом. За този ден тя нямаше никакви специални планове. Можеше да се заеме с четене на задължителната литература за университета, където следваше английска филология. Или да се отдаде на спокойно съзерцание на палисандровото дърво, както беше правила безброй пъти.

VII

Башир застана пред металната порта и потърси с поглед звънеца. Колко пъти, замисли се той, майка му Закия беше влизала през тази порта? Колко пъти баща му Ахмад беше минавал през нея уморен на връщане от работа и беше почуквал на входната врата с кокалчетата на ръката си по своя характерен начин, с който известяваше, че си идва?

Башир Хаири се пресегна към звънеца и го натисна.

Две

Къща

Камъкът лежеше студен и тежък в дланите на Ахмад. С множество издатини и грапав, с цвят на сметана, той беше издялан на блокове с дебелина трийсет сантиметра, със заоблени десни ъгли от длетото на каменоделеца. Неговите вдлъбнатини и издатини очертаваха миниатюрен ландшафт, подобен на хълмовете и *уади* (сухите речни долини) на Палестина, откъдето произхождаше.

Ахмад стоеше на открито поле, облечен със сако и вратовръзка и турски фес. Погледна надолу, приклепна бавно и положи първия камък в нейните основи. Стотици други издялани блокове, известни като бял йерусалимски камък, бяха натрупани нависоко край него.

Беше 1936 година и Ахмад Хаири строеше къща за своето семейство. Къщата щеше да се издигне в източния край на ал-Рамла, арабски град с единайсетхилядно население, разположен в крайбрежната равнина между Йерусалим и Средиземно море. На север се намират Галилея и южен Ливан; в бедуинските земи на юг – пясъците на Палестина и Синай.

Ал-Рамла, както смятат някои хора, е получила името си от арабската дума *рамл*, пясък. Почвата тук беше предимно добра, раждаше цитрусови плодове, маслини, банани, леща и сусам. През годината, в която Ахмад Хаири строеше къщата си, арабските фермери от Палестина щяха да произведат стотици хиляди тонове ечемик, пшеница, зеле, краставици, домати, смокини, грозде и дини. Семейство Хаири отглеждаха портокали, маслини и бадеми на общинска *уакф*, земя, притежавана колективно от фамилията и управлявана съгласно ислямския закон.

Историята на фамилията Хаири и техните поземлени

имоти можеше да се проследи до шестнайсети век и религиозния учен Хаир ал-Дин ал-Рамлауи. Хаир ал-Дин дошъл от Мароко да заеме длъжността съдия на Отоманската империя. Отоманците, базирани в Истанбул, щяха да управляват Палестина четиристотин години. В своя апогей, империята се простираше от предградията на Виена, през Балканите, до Централна Азия, Северна Африка и Близкия Изток. От Истанбул отоманският султан даде за наследствено ползване на Хаир ал-Дин плодородните *уакф* земи, които щяха да издържат фамилията векове наред.

През 1936 год. Палестина се управляваше от нов надзирател, британците, които бяха дошли в края на Първата световна война, след като Отоманската империя рухна. По това време Хаири имаха в ал-Рамла свой фамилен квартал, едно пространство от незастроена площ и къщи, свързани с каменни порти и сводести проходи, които правеха възможно придвижването от къща до къща, без да се напуска тази територия. Жените рядко си позволяваха да излязат навън, като оставяха пазаруването на домашните прислужнички и слугите.

Семейство Хаири притежаваше градското кино и всеки вторник то беше на разположение изключително на фамилията. Десетки роднини идваха да гледат последните филми от Египет. Необезпокоявани в своето собствено кино, жените от фамилия Хаири не биваха излагани на погледите на външни хора, особено мъже. Членовете на фамилия Хаири рядко сключваха брак с някой извън фамилията, но на своята сватба, седем години по-рано, двацет и две годишният Ахмад беше изключение: неговата булка, Закия, деветнайсетгодишна, беше от фамилията Риад от ал-Рамла. Тиха, съдържана и предана, тя беше смятана за добра домакиня и обичана много от фамилията Хаири.

Чичото на Ахмад, Шейх Мустафа Хаири, беше и патриарх на фамилията, и дългогодишен кмет на ал-Рамла. Мустафа беше като баща за Ахмад; когато Ахмад беше се-

демгодишен, неговите родители починаха, а семейството на Мустафа отгледа момчето като свое собствено. Мустафа беше популярен както сред жителите на града, така и сред британските колониални власти, въпреки нарастващото напрежение.

Британците бяха пристигнали през 1917 год., годината на историческата декларация на Балфур, с която Англия обещава да помогне за изграждане на „национален дом за целия еврейски народ“ в Палестина. Това беше триумф на ционизма, политическо движение на европейските евреи, основано от Теодор Херцел. Британците бяха упълномощили „една подходяща еврейска агенция“, която да помогне за благоустройство, изграждане на комунална инфраструктура и разработване на природните ресурси – всъщност, началото на еврейското управление в Палестина. През последните години еврейската имиграция в Палестина беше раздалечила още повече арабите и британците и Шейх Мустафа като кмет и градски патриарх трябваше да посредничи между колониалните власти и непокорните си сънародници, арабите.

Ахмад гледаше своите стени, които се издигат от глинестата земя в източните покрайнини на ал-Рамла: от основите до покрива, четиринайсет реда йерусалимски камък. Решението му да се премести извън фамилната територия и нейния свят в свой, беше необичайно. Ахмад искаше да се чувства независим, обаче се посъветва с Шейх Мустафа. Те се съгласиха, че от наследството на младия човек, неговия собствен дял в приходите от *уакф* земята на Хаири и от приходите от работилницата му за мебели в ал-Рамла, би могло да се издигне дом за неговото семейство. Закия, сега два̀сет и шест годишна, беше бременна с четвъртото си дете, което Ахмад се надяваше най-накрая да бъде момче.

Младата семейна двойка си представяше къща с открита конструкция. Ахмад беше прегледал основния проект при един приятел британец, строителя Бенсън Соли, един от малцината евреи, които живееха в ал-Рамла. За фа-

милията Хаири, както и за много араби, евреите като мистър Соли, както си спомняха децата на Ахмад, бяха просто част от пейзажа на Палестина. Евреите от *кибуците*, извършваха разменна търговия за пшеница, ръж и дини на пазара в ал-Рамла всяка сряда. Арабски работници работеха на близките еврейски полета, бутаха ръчни плугове, направени в *кибуците*, а еврейски фермери довеждаха своите коне в ал-Рамла, за да бъдат подковани. Арабите можеха да си спомнят евреите машинисти и кондуктори, които работеха за Палестинската железница, минаваща през града; някои помнеха брадати евреи, говорещи арабски, които яздеха на магарета и купуваха торби цимент от местната фабрика. Двете общности живееха и работеха предимно в отделени един от друг светове, но степента на тяхното взаимодействие беше безспорна. Заможните от ал-Рамла пътуваха до Тел Авив, за да си купят костюми, скроени от шивачи евреи, да си почистят фесовете в еврейски магазин за химическо чистене или да се снимат в еврейско фото. Жените от фамилия Хаири си спомняха пътуванията до Тел Авив, за да си вземат роклите, ушити от шивачки еврейки. Един от семейните лекари на фамилия Хаири, д-р Литвак, беше евреин; а в колежа за момичета „Шмит“ в Йерусалим, където учеха дъщерите на Ахмад и Закия, много от съучениците им бяха еврейки. „Всички те говореха арабски и бяха като нас палестинки“ – ще си спомни една от дъщерите на Хаири няколко десетилетия по-късно. „Те бяха там – като нас, част от Палестина“. Мистър Соли, архитект и строител, беше тих и скромен човек, с две дъщери – Розали и Ейвли. Той говореше арабски и, според последното поколение от фамилията Хаири, живееше необезпокояван сред арабите в града – мюсюлмани и християни.

Ахмад и мистър Соли проектираха големи всекидневни и спални помещения, разделени с двойни дървени врати в средата. Строителите отделиха със стена малка спалня в ъгъла. Те сложиха плочки, опънаха проводници за

електрическо осветление и прокараха тръби за вътрешен водопровод. Закия щеше да има вътрешна кухня с модерна печка. Вместо да пече своя арабски хляб в *табун*, фурна на дърва на открито, намираща се в повечето традиционни домове, сега тя можеше да си позволи разкоша да изпраща своето тесто в обществените фурни в ал-Рамла, за да го върнат като топъл хляб, готов за трапезата.

Това бяха нови удобства за града, основан дванайсет века по-рано, през 715 год. от н. е. от мюсюлманския халиф Сюлейман ибн Абдел-Малек. Разказва се, че Сюлейман не дал името на мястото заради неговия *рамл*, пясък, а по името на една жена, Рамла, която била проявила щедрост към него, когато той пътувал из тази област. Сюлейман направил ал-Рамла политическа столица на Палестина и с времето тя станала по-важна от Йерусалим. Градът се намира по средата на пътя между Дамаск и Кайро и скоро станал спирка за камилските кервани, превозващи кожи, мечове, ведре, орехи, ечемик и платове. Работниците на Сюлейман построили Бялата джамия, смятана за една от най-красивите в арабския свят. Те построили десеткилометров акведукт за снабдяване с прясна вода на жителите на града и за поливане на неговите поля. Леко полегатите земи около ал-Рамла се смятали за едни от най-плодородните в Палестина. През десети век един мюсюлмански пътешественик написал за ал-Рамла:

„Това е хубав град и е построен добре. Неговата вода е добра и изобилна; неговите плодове са в изобилие. Той съчетава множество предимства, тъй като е разположен сред красиви села и великолепни градове, близо до свети места и приветливи селца. Търговията тук е процъфтяваща, а прехраната лесна... Неговият хляб е от най-добрите и най-белите; неговата земя е много по-предпочитана пред другите, а неговите плодове са едни от най-сладките. Столицата е разположена сред плодородни поля, оградени със стени гра-

дове и услужливи страноприемници. Притежава великолепни ханове и приятни бани, вкусна храна и различни подправки, просторни домове, красиви джамии и широки пътища.“

През следващите хиляда години ал-Рамла бива завладяна от кръстоносците, освободена от мюсюлманския герой Саладин и управлявана от отоманските султани от Истанбул. През 1930-те години в градът беше разположен военен гарнизон, използван от британските сили, и колониална канцелария за помощник комисаря, изпратен от Лондон. Британските офицери харесваха лова на лисици през маслиновите горички, над кактусови плетове и каменни дувари с кучета от градските кучкарници. Британският помощник комисар изпращаше отчети до правителството на Негово величество в Лондон. Със закръгления си почерк, с автоматичната си писалка, той отбелязваше добивите, тонажа, а през 1936 година, когато домът на Ахмад Хаири беше издигнат, нарастващото разпадане на обществения ред.

През 1933 година Адолф Хитлер беше взел властта в Германия и положението на евреите в Европа се влошаваше. За няколко години исканията на евреи за имиграция в Палестина се увеличиха. Нелегални ционистки организации започнаха да прекарват тайно кораби пълни с евреи, чийто брой все повече растеше, от европейски пристанища до Хайфа, на северното средиземноморско крайбрежие на Палестина. Британските власти полагаха усилия да контролират притока. Между 1922 и 1936 година еврейското население на Палестина се учетвори – от 84 000 на 352 000. През същия период арабското население се беше увеличило с около 36 процента, до 900 000. През тези четиринайсет години, докато еврейската общност в Палестина ставаше все по-силна, националистическият плам сред арабите от Палестина започна да расте. Десетилетия арабите бяха прода-

вали земя на евреи, пристигащи от Европа. Постепенно, след като продажбите на земя се увеличили и еврейските лидери отправиха настоятелен призив за собствена държава, много араби започнаха да се страхуват от еврейското господство. Вече повече от 30 000 арабски селски семейства или почти една четвърт от селското население, беше лишено от собственост чрез продажба на земя на евреи, много – чрез неживеещи в имотите си арабски земевладелци. Семействата пристигаха обеднели в градовете на Палестина и в много случаи изкарваха надници като строяха къщи за новопристигналите евреи. В средата на 1930-те години арабските лидери декларираха, че продаването на земя на евреите е акт на предателство. Те се противопоставиха на отделна еврейска държава и все повече искаха британците да напуснат Палестина.

Ахмад и неговите работници закачиха дървени капаци на прозорците. За външната ограда закрепиха дълги железни пръти към колони от варовиков камък. Положиха и плочки за малък гараж – за колата, която Ахмад още не притежаваше, но се надяваше някой ден да има.

Много отдавна Ахмад беше обърнал внимание на градината. В ъгъла на двора зад къщата беше избрал място за лимоново дърво. Щом дървото беше посадено, Ахмад знаеше, че ще трябват поне седем, а може би и повече години, преди силното палестинско слънце и сладката подпочвена вода на ал-Рамла да подхрани дървото и то да роди. По този начин посаждането беше акт на вяра и търпение.

Каменната къща на семейство Хаири беше завършена през 1936 година. За отпразнуване на събитието, семейството закла агне и подготви голямо угощение: пилета, пълнени с ориз и големи купища агнешко бяха обичайни за такива случаи, заедно с домашен кускус, пълнени с фурми курабии, направени от меко маслено тесто, и *канафе*, горещ, покрит с шам фъстък сладкиш, оформен като пица и

изглеждащ като кадаиф. Братовчеди, сестри, братя и Шейх Мустафа, всички щяха да дойдат от квартала на фамилия Хаири, за да уважат новия дом с неговите пластове бял йерусалимски камък, издигащи се от земята. Там стояха Ахмад, в сако, вратовръзка и фес, бременната Закия и техните три момичета – Хиам, шестгодишна; Басима, четиригодишна и Фатима, тригодишна. Ахмад още чакаше син. Той произлизаше от добро семейство и искаше наследството му да се предаде по начина на неговите предци. Закия ясно разбираше това.

Ахмад и мистър Соли бяха проектирали къщата да издържи тежестта на три етажа. Ахмад и Закия се надяваха по-късно да разширят дома си, когато семейството нараснеше и се осигуряха приходи.

Но чувството за сигурност, на което семейство Хаири се надяваха в своя нов дом върху земята, която техните семейства бяха наследявали от векове, се смеси с реалността на всекидневния живот в Палестина през 1936 година. По това време тяхната родина беше в разгара на сериозни размирици.

Голямото арабско въстание беше избухнало предишната пролет, когато един арабски националист на име Шейх Изадин ал-Касам завзе хълмовете край Дженин в северна Палестина с малък отряд бунтовници. Арабските националисти отдавна подозираха британците във фаворизиране на евреите за сметка на арабите в Палестина. Декларацията на Балфур беше помогнала да се задвижи механизма за построяване на еврейска държава, включващ профсъюзи, банка, университет и дори еврейска милиция, известна като Хагана. Що се отнася до арабите, Балфур каза просто, че еврейската родина няма да повлияе неблагоприятно върху „гражданските и религиозните права на съществуващите нееврейски общности в Палестина“. През пролетта на 1935 година, когато британските власти разкриха ционистка опе-

рация за контрабанда на оръжие, но не откриха и не наказваха организаторите, арабското недоверие спрямо британците се задълбочи и Шейх ал-Касам се вдигна на бунт. Той беше убеден, че само въоръжено въстание би могло да доведе до национално освобождение на арабите.

Британците заподозряха отряда на ал-Касам в два случая на причиняване на смърт със запалителна бомба в един кибуц и други убийства. Те обявиха шейха извън закона; ционистките лидери казаха, че е „бандит“; и двете страни бяха на едно и също мнение, че е терорист. През ноември 1935 година, ал-Касам, който обичаше да заявява: „Подчинявай се на Бог и на Пророка, а не на британския върховен комисар“, беше проследен и застрелян близо до пещерата му в планината. „Бандата беше ликвидирана при полицейска акция“ – се казваше в британския доклад. Арабите от Палестина прекараха зимата в скръб заради смъртта на техния пръв палестински мъченик и в организиране за предстоящата продължителна борба.

Вечерта в сряда, 15 април 1936 година, докато Ахмад Хаири и неговият приятел Бенсън Соли правеха планове да променят нещата в ал-Рамла, започнаха неприятностите. На един път на 40 км северно от града, двама евреи, прекосяващи северна Палестина с кола, бяха заловени от наречените по-късно от британските власти „арабски разбойници“. Арабите ограбиха евреите, а след това ги застреляха. Следващата нощ двама араби близо до Тел Авив бяха убити от еврейски нападатели. През следващите дни евреи замахнаха с камъни арабски камиони за доставки и разграбиха магазини, държани от араби. Слухове, явно фалшиви, за убийство на двама араби в Яфа, в съседство на Тел Авив, се разпространиха бързо; арабите отговориха с насилия. Нападенията, репресиите и ответните репресии започнаха.

Британците докараха военни подкрепления в Яфа и Тел Авив и въведеха извънредно положение. Колониалните

власти наложиха строг полицейски час, арестуваха евреи и араби, претърсваха техните домове без заповеди за обиск и цензурираха писма, телеграми и вестници. Арабските партизани междувременно основаха национални комитети по градове и села из цяла Палестина, за да служат като база за въстание. Лидерите на арабските политически партии в Палестина сформираха Арабския върховен комитет, ръководен от мюфтията на Йерусалим, Хадж Амин ал-Хусейни, който призова за генерална стачка и бойкот на еврейските стоки. Мюфтията, който беше назначен от британците да представлява мюсюлманската общност в Палестина, се обърна срещу своите бивши колониални господари. Неговият Арабски върховен комитет настояваше за край на еврейската имиграция, край на продажбите на земя на евреи и край на британския мандат в полза на една държава.

Арабски бойци с шарени кефиета (шалове за глава), нанасяха удари от планините, стреляйки по британските сили и еврейските кибуци. Бунтовниците, известни като фedaини, прекъсваха телефонни и телеграфни линии, извършваха саботажи срещу водопроводи, минираха мостове, палеха гори, дерайлираха влакове и стреляха по еврейските селища и частите на британските сили. „Широко се разпространиха актовете на убийства и други безчинства от банди въоръжени терористи“ – се декларираше в доклад на правителството на Негово величество. Британските части отговориха с разгонвания с палки, стрелба на месо и нова тактика: събаряне на каменните домове на заподозрени бунтовници и техни роднини. „Тази подготвителна работа по разрушаване – се казва в едно британско комюнике, – ще бъде съпроводжана от чести детонации и трясък от падащи стени... съседите не трябва да се изненадват, подвеждат или безпокоят, когато чуят тези шумове“.

През лятото на 1936 година цялата фамилия Хаири, заедно с останалите жители на ал-Рамла, се готвеха за годишния

празник в чест на Наби Салех. Въпреки размириците и енергичните мерки на британците, хиляди араби дойдоха от цяла Палестина да почетат този ранен пророк чудотворец, който предсказал идването на пророка Мохамед. Делегации от всички градове в Палестина идваха в древната джамия на празника на Наби Салех, като забиваха флаговете на своите градове. „Жените отиваха на неговия гроб в ал-Рамла, за да се молят за плодовитост и по-добро здраве – спомня си Ханом, дъщерята на Ахмад и Закия. – Имаше песни и танци, молитви и угощения. Това беше събитието на годината“.

Новини от конфликта стигаха от време на време до семейството. Бунтовниците искаха жертва. Много еврейски семейства не можеха да закарат своята продукция или добитък на пазара, а онези, които опитваха, често бяха нападани и животните им – убивани. Проектите за водоснабдяване бяха прекратени, защото проучвателните групи бяха нападани. Партизаните в селските райони бяха овладели тактиката „удряш и бягай“, като стреляха по британските патрули и в някои случаи отстъпваха в най-близките села, дегизирани като жени. Един британски доклад подчертава чувството на безсилие. Колониалните части „постоянно се оказваха под обстрел от всички страни“, само за да открият, „че тази враждебна област явно е населена от невъоръжени миролюбиви пастири и земеделци“. Веднъж, „на 12 август малък отряд от британските части се къпеше близо до Бейсан [и] стана обект на ненадейно нападение от голяма въоръжена арабска банда. За нещастие, тяхната картечница Люис засече и онези, които бяха на стража, бяха убити от бандата, която успя да плени картечницата и няколко пушки“. Размириците бяха не по-малко обезпокояващи за ционистите. „От една страна се надигаха силите на разрушението, силите на пустинята – заяви Хаим Вайцман. – А от друга страна се изправяха твърдо силите на цивилизацията и изграждането. Това е старата война на пустинята срещу цивилизацията, но ние няма да бъдем спрени“.

Нощем бойците фedaини се преместваха от къща в къща, като спяха с калните си ботуши в домовете на селяни или градски жители. Устната история на фамилия Хаири споменава някои членове на фамилията, които също са приютявали бунтовници. Организаторите от местните комитети създадоха мрежи за контрабанда на оръжие и за събиране на „данъци“, понякога чрез заплахи, за финансиране на въстанието. Лидерите на бунтовниците оказваха натиск върху градските араби да захвърлят своите фесове и да сложат кефията, така че селските бунтовници да не се отличават. Не е ясно, дали работилницата за мебели на Ахмад е била мишена на такова „събиране на данъци“, но неговият чичо, кметът Мустафа Хаири, все повече се сблъскваше със заплахите на бунтовниците, които го смятаха за твърде близък с британците. Въпреки натиска от всички страни, фамилията продължи да живее нормално.

След раждането на бебето Ханом, Закия и Ахмад вече имаха четири дъщери. Ахмад все още чакаше за син и започна да се чуди, дали жена му може да роди такъв. „Ние си нямахме и чичовци – казва Ханом. – Така че още по-важно беше да имаме мъжко бебе“. За майка си тя казва: „Разбира се, ние я смятахме за най-красивата жена на света“. У дома Закия винаги носеше рокля: домашна рокля пред семейството и по-люксови рокли с тъмни чорапи пред гости. Тя ухаеше на бомбайски парфюм, поставен в специално шишенце с форма на индийска жена. Повечето хора в ал-Рамла по онова време ползваха обществена баня, но семейство Хаири имаше своя собствена; понякога учителките на момичетата идваха, за да използват банята, което шокираше децата. „Когато бяхме малки, смятахме учителите за ангели, които не се нуждаят нито от баня, нито от храна или сън“ – спомня си Ханом.

Закия обикновено изпращаше прислугата да купува храна, но понякога самата тя пазареше. Когато излизаше от къщи, за да отиде на пазар в сряда, си обличаше жакет и

тъмна пелерина, а на лицето си носеше воал. Понякога водеше със себе си и дъщерите си.

На пазара момичетата зяпаха сергиите с патладжани и пипер; домати, краставици и магданоз; подправки и билки; и с живи пилета и гълъби. Селяни отиваха към пресите за зехтин, седнали върху торби с маслини в открити камиони. Конски каруци скърцаха из пазара, претоварени с продукция. Селянки разменяха пилета и яйца (или в тежки времена – сребърни гривни и стари отомански монети) за сирийска коприна, египетско ленено платно и памучен плат от Газа. Жените избираха бои за своите бродерии: индиго от долината на Йордан, червено от диворастяща смрадлика от полята на Палестина, жълта *мухра* от пръст, открита близо до границата с Египет.

Момичетата на Хаири можеха да видят как дрехите на всеки селянин разказват история. На някои бяха избродирани мотиви на сусамови клонки; на други – слънчогледи или полски лалета. В ал-Рамла, район близо до морето, в който се отглеждаха цитрусови плодове, в бродираните елечета се преплитаха мотиви на портокалови клонки. Те биваха оградени със зелени триъгълници, които представляваха кипарисови дървета, използвани за преграда срещу вятъра около портокаловите горички. Под тях, вълнообразни линии с цвят индиго представляваха вълните на близкото Средиземно море.

У дома, Закия и нейната прислуга често готвеха любимото на момичетата *маклубе*, т.е. „с главата надолу“, гювече от агнешко с патладжан, което изсипваха с дъното нагоре и посипваха с кедрови ядки, веднага щом го извадеха от фурната. Момичетата се събираха около майка си в кухнята, докато тя ръсеше захар и шам фастък върху *канавето*. Главното ядене беше по обед и се сервираше в трапезарията. Закия извикваше момичетата на масата; Ахмад се връщаше у дома от дърводелската си работилница, за да се присъедини към тях, и семейството обядваше на ниска маса,

наречена *таблие*. Когато дойдеха гости, родителите се оттегляха в салона, където седяха на дивани от гравирано дърво, покрити със синьо кадифе, върху които на момичетата не се разрешаваше да седат.

След обяда Ахмад се връщаше на работа, където си беше изградил репутация на изкусен майстор на мебели. Зрението му беше зле и следователно му беше трудно да чете, затова, вместо университета, Ахмад беше учил в училището на Шнелер в Йерусалим, в което младежите ставаха опитни в занаятите. Сега, десет години по-късно, Ахмад имаше достатъчно работа, за да наеме помощници, и бизнесът му преуспяваше, въпреки арабското въстание. Неговият занаят и приходът от земята на Хаири, бяха достатъчни, за да осигурят на семейството комфортен живот.

Ахмад рядко организираше събирания у дома; вместо това се присъединяваше към други членове на фамилия Хаири, с които играеше на карти, пиеше арабско кафе и пушеше *аргиле* (лула с воден филтър, наргиле) в *дивана*, мястото за дружески събирания в квартала на фамилията. Там разговорите за политика бяха безкрайни.

Към края на 1936 година в Палестина настъпи относително спокойствие. Арабският върховен комитет беше прекратил общата стачка и въстанието в отговор на британското обещание да се разследват основните причини за конфликта. Лорд Пийл, бивш държавен секретар за колониална Индия, пристигна от Лондон, облечен с фрак и цилиндър. Британският лорд трябваше да ръководи парламентарната анкетна комисия, но понякога изглеждаше объркан. „Не разбирам колко дълбоко е заседнал арабският страх от еврейско надмощие и господство – пише до свой колега в Лондон. – Що се отнася до помирението между двете раси, никой не прави опит да го постигне“. С увеличаващия се брой европейски евреи, които „се изливат в Палестина... по законен и незаконен път“, лорд Пийл заклеява „неприятната

атмосфера на подозрителност“ и се измъчва от безполезността на това дори да се правят „конструктивни предложения“.

През юли 1937 година Палестинската кралска комисия представи своя доклад, съдържащ 418 страници, пред Британския парламент. Като заявиха, че „половин хляб е по-добре от никакъв хляб“, Пийл и членовете на комисията препоръчаха Палестина да бъде разделена на две държави – една за евреите и една – за арабите. „Разделянето предлага перспектива,“ – заключава комисията на Пийл – „за получаване на неограничената благодат на мира“. Стотици арабски села и най-малко 225 000 палестински араби останаха в предложените граници на новата еврейска държава; около 1 250 евреи живееха от арабската страна на разделителната линия. Трябваше да се постигне „споразумение“ за „прехвърляне, доброволно или по друг начин, на земя и население... ако тогава решаването на въпроса трябва да бъде ясно и окончателно, този въпрос за малцинствата трябва смело да бъде посрещнат и твърдо да бъде разрешен“ – заявява комисията на Пийл.

Ционистките лидери приеха препоръките на лорд Пийл, въпреки вътрешните разногласия. Много еврейски лидери не искаха да се откажат от идеята за еврейска родина върху цялата територия на Палестина, а някои лидери смятаха дори и Трансйордания, кралство в пустинята от другата страна на река Йордан, за част на евентуална еврейска държава. За тях приемането на доклада на комисията на Пийл беше голям компромис и тяхното несъгласие отразяваше идеологическите разногласия, които се проявяваха десетилетия наред. Давид Бен-Гурион, лидерът на партията Мапай и най-влиятелният ционист в Палестина, привеждаше доводи в полза на плана. Същността на плана на комисията на Пийл беше идеята за преместване на арабите, концепция, която беше лансирана десетилетия наред и от други привърженици на ционизма. През 1895 година Теодор

Херцел, основателят на политическия ционизъм, беше писал, че с купуването на земя от местните араби за еврейска родина „ние трябва да въодушевим безпаричното население отвъд границата, като му осигурим работа в транзитни страни, докато му се отказва всякаква работа в нашата собствена страна... Процесът както на експроприацията, така и на премахването на бедността, трябва да се осъществява дискретно и благоразумно“.

Четирийсет години по-късно, по време на разследването на лорд Пийл, инструктираше евреите, които се срещаша с комисията, да препоръчват плана за прехвърляне. След публикуването на доклада на комисията, ционисткият лидер писа: „Ние трябва да изкореним от корените на нашите сърца допускането, че това не е възможно... Може да изгубим исторически шанс, който няма да се върне. Каузата на прехвърлянето, по мое мнение, е по-важна от всички наши искания за допълнителна територия... с евакуация на арабското население от низините, ние получаваме за пръв път в нашата история реална еврейска държава“. Година по-късно Бен-Гурион щеше да заяви: „Аз поддържам принудителното прехвърляне“. Други симпатизанти на ционистката кауза предупреждаваха за опасността от такива мерки. Алберт Айнщайн и Мартин Бубер, например, дълго време застъпваха тезата, наричана от Айнщайн „солидарно сътрудничество“ между „два велики семитски народа“, които „може да имат велико съвместно бъдеще“.

Колкото Бен-Гурион беше въодушевен от предложението на комисията на Пийл, толкова арабите бяха шокирани. Арабският върховен комитет, предвождан от мюфтията на Йерусалим, незабавно го отхвърли, не само заради плана за прехвърляне, а заради самото разделяне. Арабите щяха да се борят за една, независима държава на арабското мнозинство.

През септември 1937 година арабското въстание избухна

отново, когато арабски убийци застреляха британски комисар на един криволичещ тесен път в Назарет. Британският отговор беше незабавен. Военните поеха властта от гражданските власти. Военни съдилища предприеха ускорени екзекуции на заподозрени бунтовници. Хиляди бяха арестувани, когато британските сили окупираха градовете из цяла Палестина, включително ал-Рамла. Британски стрелци преследваха отряди на бунтовниците от въздуха, използвайки в един момент 16 самолета западно от ал-Рамла, за да убият повече от 150 бунтовника. „Тероризмът налага сурови контрамерки – писа областният комисар за ал-Рамла през октомври – и това неизбежно още повече разпали страстите. Умерените възгледи загубиха вече и последната следа от влиянието, което имаха, и ал-Рамла, където умерените, групирани около Шейх Мустафа Хеири [Хаири], кмета, имаха известна възпираща сила, капитулира пред бойците“.

Чичото на Ахмад, Шейх Мустафа, беше в беда, притиснат между британските окупационни сили и фedaините на арабското въстание. В продължениен а петнайсет години той беше вдъхвал голям респект като кмет на ал-Рамла и лидер на една от най-влиятелните фамилии в града. Популярността на Шейх Мустафа, според по-новите поколения, се базираше на защитата му на бедните селяни и техните права да плащат по-ниски данъци. „Когато Шейх Мустафа влезеше в стая, всички ставаха на крака – спомня си Ханом Хаири. – Когато минаваше покрай хора на коне, те слизаха от конете си. Хората, които работеха, спираха да работят. Никой не ги караше да правят така. Те го правеха от уважение“. Шейхът беше висок и красив, с лешникови очи и мустаци и никога не ходеше без своята *абая* (тъмна пелерина), и бялата чалма на религиозен учен. Сам си навиваше чалмата, преди да сложи тъмnochервения *тарбуш* (фес) върху нея.

Харизматичният кмет се движеше по тънко въже

между имперската власт и бунтовниците. Той се беше противопоставил на плана на комисията на Пийл и се бореше с арабските „първенци“, които той смяташе прекалено близки на британците и ционистите. Кметът, според по-новите поколения от фамилията Хаири, дори тайно използвал синовете си да пренасят на бунтовниците информация за движението на британските части и да превозват оръжие в багажник на кола. Ако това е истина, те са вършели това с риск да бъдат екзекутирани.

Все пак, Мустафа Хаири беше кмет в страна под чужда окупация и по дефиниция трябваше да сътрудничи на британските власти. Въпреки че се смяташе за националист, той беше известен с противопоставянето си на Хадж Амин ал-Хусейни, бунтовническият водач на Арабския върховен комитет. Шейх Мустафа известно време беше член на Партията за национална защита, която беше в съюз с противниците на Хусейни, смятани за „колаборационисти“ с ционистите.

Когато въстанието избухна с нова сила, понесоха се слухове, че някои от арабския елит сътрудничат на британците и ционистите, дори дават информация за бунтовниците, като разкриват подробности за оперативните планове. Също толкова подстрекателски бяха и сведенията, че много от тези арабски „първенци“ са продали земята си на новопристигналите, подтиквайки към прогонване на арабите и появата на нова гневна класа от обезземлени селяни. В ал-Рамла хората от града разказваха за евреин от Тел Авив, който обикалял в опити да купи още земя. Казваха, че един друг чичо на Ахмад, доктор Расем Хаири, разгневен изгонил мъжа. Шукри Таджи, братовчед на Шейх Мустафа, и един от най-изтъкнатите жители на града, казваха, че ходел от врата на врата в ал-Рамла, като предупреждавал хората да не продават земята си. Но дори архивът на самия Таджи по-късно ще покаже, че той веднъж е продал земя на евреи. Тъй като съобщенията за информатори, колаборационисти и

продавачи на земя се увеличаваха, бунтовниците убиха стотици от своя собствен народ, включително, в края на 1938 година, двама градски съветници близо до Лида.

Според британските отчети, кметът се изправил срещу феодалите, като се възпротивил на данъците, които те изисквали за поддръжка на арабското въстание. През октомври 1938 година, според доклад на британския помощник комисар, Шейх Мустафа, „много способният кмет“ на ал-Рамла, „замина от страната“ за Кайро, „поради страх от убийство... Загубата на кмета ще се усети остро“. Междувременно, британците се възползваха от гнева срещу искания от бунтовниците данък, за да наберат повече информатори сред недоволните.

Шейх Мустафа се завърна в ал-Рамла след по-малко от месец, обещавайки да стои настрана от националистическата политика и да се съсредоточи върху общинските работите по голямата каменна постройка край пътя Яфа – Йерусалим.

През май 1939 година на някои араби се стори, че жертвите на тяхното въстание са донесли политическа победа. Докато британските сили все още бяха силно ангажирани с бунтовниците, а ситуацията в Европа стана причина за десетки хиляди бежанци евреи, британското правителство издаде своята Бяла книга, приемайки много от исканията на арабското въстание. Британците се съгласиха строго да ограничат еврейската имиграция и да затегнат ограниченията по продажбите на земя в Палестина. И, най-важното, Бялата книга призоваваше за една независима държава. Много араби в Палестина видяха в Бялата книга практическо решение на техния проблем. Но Хадж Амин ал-Хусейни, говорещ от името на Арабския върховен комитет, отхвърли Бялата книга. Думата му имаше голям успех в арабска Палестина, въпреки че беше изречена в изгнание: бившият мюфтия беше избягал от Палестина близо две години по-рано, търсен от британците в кулминацията на арабското

въстание. Решението на бившия мюфтия беше непопулярно сред много палестинци, които смятаха, че са пропуснали една благоприятна възможност.

Новата британска политика отбелязваше остър завой от плана на комисията на Пийл от преди само две години. Бялата книга беше голяма отстъпка пред арабите. За евреите от Палестина тя беше оттегляне на британската подкрепа на еврейска национална родина, обещана от декларацията на Балфур, във време, когато ситуацията за евреите в Европа ставаше все по-опасна. След няколко седмици еврейски паравоенни формирования атакуваха британските сили, поставиха експлозиви в централната поща в Йерусалим и извършиха нападения срещу цивилни в арабските пазари. Бялата книга, както стана ясно, разклати еврейско-британските отношения в Палестина. „Самият Сатана не би могъл да създаде по-мъчителен и ужасен кошмар“ – пише Давид Бен-Гурион в своя дневник.

В началото на 1940 година британските власти окончателно разбиха арабското въстание чрез, както те казваха, „сурови контрамерки“: десетки хиляди в затворите, хиляди избити, стотици екзекутирани, безброй разрушени къщи, и ключовите лидери, включително мюфтията – в изгнание. В градовете арабските мъже свалиха своите кефиета и ги замениха отново с фесове. Палестинското национално движение беше дълбоко разделено и крайно неподготвено за какъвто и да било бъдещ конфликт.

* * *

Две години по-късно, на 16 февруари 1942 година, вестниците обявиха в заглавията си британските поражения в Бирма и Сингапур от ръцете на японците. В пясъците на Либия и Египет британските сили отстъпиха четиристотин и осемдесет километра, изправени пред ново настъпление на нацисткия бригаден генерал Ервин Ромел. Истории за на-

цистки зверства започваха полека-лека да се разчуват от Полша и Германия; евреите от Палестина бяха ужасени, че Ромел, ако достигнеше целта си – Суецкия канал, щеше да продължи марша си на изток към Тел Авив.

В сравнение с няколко години по-рано, Светите земи бяха спокойни. Месечната телеграма на британския върховен комисар до държавния секретар за колониите докладваше, че „няма действително политическо развитие“ сред евреите и „на повърхността няма политическа активност от арабска страна“. Комисарят изразяваше загриженост относно евентуални усилия на арабите за набиране на сили за следвоенен конфликт. Той размишляваше относно изгнанието на Хадж Амин ал-Хусейни. Сега бившият мюфтия беше възобновил националистическата си борба срещу британците и ционистите, като се сближи с най-големия враг на Британската империя: нацистка Германия. Бившият мюфтия сега беше в Берлин.

Във февруарския си доклад за положението в Палестина, върховният комисар се безпокоеше от една еврейска „псевдо-политическа терористична група, известна като групата Щерн“, която беше започнала да извършва убийства. Но комисарят най-вече съобщаваше в Лондон: „Общественият интерес, както на арабите, така и на евреите, има тенденция още веднъж да се съсредоточи повече върху скъпотията и ситуацията със снабдяването“: купони за храна, цената на преждата, снабдяването с обувки и броя на безмесните дни в седмицата.

В ал-Рамла кметът Хаири още веднъж изпълняваше своите общински задължения, противопоставяйки се на черноборсаджиите, които нелегално трупаха храни, за да заобиколят военновременното разпределение на дажби, и занимавайки се с изчерпвания кладенец и последвалия недостиг на вода в града. „Противниците на кмета – пише областният комисар – печелят от недостига както на вода, така и на храна в града, за да водят кампания срещу него“.

С други думи, имаше затишие в битката за бъдещето на Палестина. А на 16 февруари 1942 година, най-накрая Шейх Мустафа Хаири можеше да отвлече вниманието си с нещо далеч по-приятно от битките за вода, политическите нападки и перспективата за нови вълнения в Палестина. Племенникът му Ахмад ставаше баща за седми път. За пръв път Закия раждаше момче. То се роди у дома с помощта на акушерка. Закия изпитваше щастие и облекчение.

„Не мога да повярвам – жена ми раждаше само момичета – казал Ахмад според дъщеря му Ханом. – Той изпрати един от младите мъже от фамилията да отиде в къщи и да разгърне пелените на брат ми, за да види дали наистина е момче“.

Много агнета бяха дадени курбан в знак на благодарност. Дойдоха роднини от Газа и цялата фамилия Хаири празнуваше с песни и танци.

„Това беше голямо събитие – спомня си Ханом. – Най-накрая имяхме брат“.

Детето нарекоха Башир.

Три

СПАСЕНИЕ

Младият еврейски търговец крачеше бързо в студа по калдаръмената улица. Моше Ешкенази носеше черен кожен куфар, пълен с фини чорапи, фланелено бельо и други фабрични мостри, както обикновено при обиколките си от магазин в магазин в столицата на България – София. Внезапно спря. Точно пред него, досами краката му, лежеше портфейл. В добро състояние, недокоснат, някой току-що го бе изпуснал. Моше спря и го взе. Портфейлът беше пълен с пари – цяло състояние за един еврейски амбулантен търговец, с мъка издържащ семейството си в България в първите месеци на 1943 година. През войната беше станало още трудно за мъже като Моше да осигуряват семействата си и за някои от тях би било невъзможно да устоят на изкушението да приберат такава неочаквана находка.

Моше не се колеба и взе единственото възможно решение за него: да занесе портфейла в полицията – най-естественото нещо в света.

В полицейското управление дежурният беше силно изненадан, когато видя търговеца с жълтата звезда да носи претъпкан портфейл с непокътнато съдържание. Консултира се с колегата си и малко след това Моше беше препратен в друго управление, където го въведоха при началника. Той изгледа с любопитство необичайния посетител – Моше стоеше пред него нисък и набит, с черна вълниста коса, тежки вежди и ясен, спокоен поглед. Не след дълго амбулантният търговец и полицейският началник подхванаха разговор, който ги увлече и през следващите дни отношенията им преминаха в приятелство. Дъщерята на Моше, Далия, която израсна с тази история, още не беше родена през 1943. Затова нямаше как да знае за какво точно са си говорили двамата мъже – може би за войната, за съюзяването на

България с нацистите или за отношението към евреите в страната, но в даден момент полицаят решава да разкрие държавна тайна.

– Има план евреите да бъдат депортирани – скоро – казва той на Моше. – Уреди си работите, вземай семейството и бягайте оттук.

Информацията от полицейския началник, макар и недостатъчно подробна, беше дошла от висши български управленчески среди и Моше не чака следващо предупреждение. Брат му Жак вече беше напуснал града и се включи в комунистическата съпротива в планините. Моше нямаше такова намерение, но за няколко дни с жена си Солия събраха багажа и отпътуваха на изток към дома ѝ в Сливен, близо до българския бряг на Черно море [97 км]. Там се надяваха да бъдат в безопасност.

България в началото на 1943 година беше монархия в съюз със силите на Оста. Властта на Хитлер, разпростряла се в Югоизточна Европа, достигна границите на Балканите и отвъд тях, където се намираше царството на Борис III – вклинено между Черно море на изток и Турция и Гърция на юг. През последните две години от управлението на Борис III физически силни евреи като Моше, Жак и братовчедата на Солия, Ицхак Ицхаки, наред с комунистите и дисидентите в страната, прекарваха топлите месеца от годината в трудови лагери, като строяха пътища и ж.п. линии за поддържане на военната машина на Оста.

През 1943 до евреите в България достигнаха слухове за ужасяващи истории в други държави на Европа, които разбуниха духовете. Правата на четиридесет и седемте хиляди български евреи и без това вече бяха ограничени от крути мерки, взети съгласно Нюрнбергските закони на Германия.

Моше, Солия и роднините им не подозираха по онова време, но докато младата двойка пътуваше през българс-

ката Розова долина към планинския град Сливен, една драма тъкмо започваше да се разиграва, драма, която щеше да определи съдбата на българските евреи. През първите дни на март 1943 действията на обикновените граждани и шепа политици и религиозни водачи щяха да променят курса на българската история. В центъра на тази драма бяха семейства като Ешкенази, живеещи в малки еврейски общини из цялата страна. Главните актьори бяха от Кюстендил – ж.п. възел близо до западната граница с Македония, и Пловдив – вторият по големина град в България, където арестите на градските евреи започнаха през една мразовита мартенска утрин.

Малко след полунощ на 9 март 1943, дъщерята на пловдивския равин седеше в стаята си и четеше Джек Лондон. Родителите ѝ бяха заспали и домът бе утихнал.

На врата се позвъни. Сузана Шемуел Бехар вдигна глава от четивото си.

Когато беше в гимназията, Сузана мечтаеше да следва астрономия. Това беше преди животът на българските евреи да се промени; преди баща ѝ да бъде пратен за кратко в затвора, защото е закъснял с десет минути след полицейския час поради участие в погребение.

Сега Сузана беше в редиците на българското антифашистко движение. Членуваше в нелегалния Съюз на младите работници и имаше приятели сред партизанската съпротива – комунисти, бродещи в хапещия студ на Родопите с пет-патронни австрийски револвери. Сузана и приятелките ѝ предпочитаха мисии, свързани с подривна дейност и нанасяне на щети. Когато другарите ѝ подпалиха една кожарска фабрика и саботираха монтажна линия за производство на консерви, предназначени за Германия, Сузана стоеше на пост и следеше да не ги види някой. Нощем ходеше да разлепва антифашистки призови, като „Не на войната!“, „Германците въл!“ или „Искаме работа!“. Такива задачи обикновено се изпълняваха по двойки, които, щом минеше

полиция, започваха да се прегръщат и целуват за прикритие. В къщи Сузана криеше позивите на идеалното място – в библията на баща си.

На прага стоеше Тотка, възпълната съседка на Сузана, която държеше хлебарница. Сузана се разтревожи – съпругът на Тотка беше полицай.

– Върви да събудиш баща си – каза жената.

След минута равинът се появи по долни дрехи с разрошена брада и благ поглед.

– Канят се да арестуват семейството ви – каза жената на полицая. – Дайте ми златото си. Аз ще го пазя и ще ви го върна после.

Баща ѝ отговори:

– Ако имаме злато, ще изгори заедно с нас.

Сузана знаеше какво има предвид баща ѝ. Той ѝ беше разказвал за нацистка Германия.

Час след като Тотка си замина, малко след два сутринта, на врата отново се звънна. Сузана отвори и видя полицай с черни ботуши и синя куртка с блестящи сребристи копчета. Той даде на сем. Бехар тридесет минути да съберат принадлежностите си и да тръгнат пеша към двора на еврейското училище. Там трябваше да чакат за следващо нареждане.

Майката на Сузана изпадна в шок. Не успя да приготви нищо друго, освен две-три връхни дрехи и парче хляб.

Сузана, брат ѝ и родителите ѝ се потътриха по тясна уличка в сърцето на еврейския квартал на Пловдив, покрай къщата на приятелката на Сузана, Естрела, и дома на Бенвенисти. От едната им страна вървеше униформеният полицай, а от другата цивилен офицер. Стъпките им отекваха в тишината. Сузана погледна към небето да види Голямата и Малката мечка – високо в ясното нощно небе. Майка изказваше гласно тревогите си за двете сестри на Сузана в столицата; те нямаше да разберат какво се е случило. Сузана почти не чуваше думите ѝ. Мислеше си за това, което

баща ѝ каза, като излизаха от къщата: „При първи сгоден случай, беше казал равинът, гледай да избягаш”.

Семейство Бехар стигнаха до павирания булевард „Руски“. Там, по една случайност, срещнаха прислужника на православния епископ на Пловдив, забързан към църквата да запали печката. Беше малко преди три рано сутринта.

– Къде сте повели семейството си по това време? – попита той равина.

– Моля те, иди събуди митрополит Кирил – на пресескулки отговори Бенджамин Бехар. – Кажи му, че пловдивският равин е арестуван заедно с цялото си семейство и е задържан в еврейското училище. Предполагам, че скоро ще пристигнат и други еврейски семейства.

Прислужникът веднага хукна и полите на дрехата му се развяха след него. На Сузана ѝ стори, като че ли не просто тича, а лети.

Същия ден няколко часа по-късно, на изток, в планинския град Сливен Моше и Солия чакаха безмълвни и уплашени. Моше се беше надявал, че предупреждението на полицейския началник, с когото се сприятелиха в София, ще му помогне да намери тихо убежище при семейството на Солия. Тези надежди бяха попарени, когато семейството получи писмо от българските власти, в което се казваше, че семейството на Солия трябва да се запаси с двадесет килограма храна и дрехи и да бъде готово за пътуване. Закъде, не се знаеше, но Солия, която беше чула за зверствата другаде в Европа, нямаше илюзии. Години по-късно, разказвайки за събитията на дъщеря си Далия, тя ясно си спомня усещането – това е краят.

Стотици еврейски семейства от Сливен, Пловдив и други български градове бяха получили подобни нареждания. На 9 март 1943 изглеждаше, че съдбата на Ешкенази, Бехар и на всички български евреи ще бъде същата като

тази на останалите европейски евреи. Наистина, пътят изглеждаше ясен през последните две години, откакто наложиха анти-еврейските закони и България се съюзи с Хитлер.

През 1941 цар Борис III, след неуспешни опити да запази неутралитет през Втората световна война, в крайна сметка се присъединява към силите на Оста. Това отклонява германската окупация, но налага профашистко правителство. Точно тези от българите, които най-много мразят евреите, са поставени на отговорни длъжности и натоварени с грижа за съдбата им. Ключова фигура е Александър Белев, бивш член на организацията Ратничество за напредък на българщината или накратко Ратници. Белев е считан за главен авторитет по „Еврейския въпрос“ в България. Той е карал стаж в Берлин, където изучава закона от 1935 за защита на германската кръв и германската чест, както и другите Нюрнбергски расови закони, в резултат от които в България през 1941 е приет Закон за защита на нацията.

С този закон официално се поставя началото на преследванията на евреите, като правата им са сведени до тези на евреите в Германия. Надписи „Еврейско жилище“ са поставени върху всеки еврейски дом. Евреите са задължени стриктно да спазват полицейски час, не им се разрешава да участват в политически партии или професионални организации. Няма право да се женят за неевреи, да влизат в противобомбени убежища, да притежават коли, телефони и радиоапарати. Винаги трябва да носят жълтата звезда.

Братовчедът на Солия Ешкенази Ицхак Ицхаки – здрав, двадесетгодишен хубавец, беше изпратен в трудов лагер на сръбската граница. Там получаваше дневен порцион от бобена чорба и от време на време по някой колбас, хляб или кашкавал, внесени от роднини, дошли на посещение, или дадени от местни жители като възнаграждение за медицински съвети от еврейски лекари-лагерници. „Лагерниците и селяните, спомня си Ицхаки, деляха храната с охраната“. Лагерниците прекарваха дните си в трошене

на камъни, а нощем пишеха писма на роднините си на светлината на газови лампи. През студените месеци не достигаха топли дрехи; поради примитивните условия и ограничения достъп до лекарства болестите се разпространяваха бързо. Веднъж, по време на епидемия от малария, лагерниците изпробваха средство от народната медицина – пиеха кръв от костенурки, хванати край лагера, след което животните се изпичаха на огън. „В онези условия печените костенурки бяха деликатес!“ припомня си Ицхаки. През пролетта лагерниците организираха представление – оперетата „Хубавата Елена“ от Офенбах. „Командирът на лагера, българин, горд от талантите в лагера, покани много офицери на представлението“, спомня си Ицхаки. „В сравнение със ставащото в Европа, ние направо имахме късмет“.

Понякога отношението към лагерниците беше сурово – Ицхак веднъж беше заплашен с разстрел, след като другарите му без да искат подпалиха една палатка, но България наистина беше различна от останалата Европа. При всичките действия, насочени към унищожаване на евреите, съществуваха и противодействия. Според патриотите в страната, на профашистките закони трябваше да се даде отпор, защото влизаха в разрез с българската история и идентичност.

През 1492, когато евреите са изгонени от Испания, турският султан в Истанбул изпраща кораби до испанското пристанище Кадис и докарва хиляди евреи в империята си. „Казват, че Фердинанд Испански е мъдър човек, но той е глупак, заявява султан Баязид II. Защото събира съкровището си и го изпраща цялото на мен“. Евреите скоро се разселват из цялата Отоманска империя, включително в България. Там, в скромни общини, където се движат каруци, теглени от коне и животът е тих и спокоен, те се сблъскват с много по-малко антисемитизъм и в много по-мека форма, отколкото навсякъде другаде в Европа. Когато българите воюват за независимост през 1870-те, евреите се

бият рамо до рамо със сънародниците си за отхвърляне на турското иго; евреи от Пловдив приютяват героя на българското революционно движение – Васил Левски. Левски, така да се каже българският Джордж Вашингтон, очертава визията за демократична България по следния начин: „братство и пълно равенство между всички народи – българи, турци, евреи и прочие ще бъдат равни във всяко отношение ...“. Тези думи по-късно залягат в конституцията на България от 1879 година, считана за една от най-прогресивните за времето си в Европа.

Шест десетилетия по-късно, когато Александър Белев активно подпомага създаването на анти-еврейски закони от профашистко правителство на цар Борис III, протестни декларации заливат страната. Писма и телеграми се изпращат до царя, парламента и премиера от лекари, политици, интелектуалци, шивачи, техници, общари, работници от тютюневи фабрики, улични продавачи и Българската православна църква.

„Ние, група работници от хранителната промишленост в Пловдив, сме потресени от съществуването на такъв реакционен закон, който ще доведе единствено до разделяне на народа ...“

„Ние, текстилните работници, които работим рамо до рамо с работници евреи, като произвеждаме стоки за българския народ и заедно преживяваме житейските трудности, издигаме глас на протест срещу Закона за защита на нацията, който е насочен срещу интересите на българското работничество...“

„Не разбираме кой ще спечели от приложението на Закона за защита на нацията. Със сигурност – не и ние, българските занаятчии. Протестираме срещу нарушението на традициите...“

„Ние, сладкарите от Пловдив, изразяваме дълбокото си възмущение... този закон влиза в крещящо противоречи с

разбирането за демокрация, което винаги е било част от душевността на българския народ“.

Българската комунистическа партия чрез нелегалните си вестници и радиостанции многократно заклеява новоприетия закон. „Съдбата на 50 000 евреи, пише в позив, разпространяван от комунистите, е неразривно свързана със съдбата на нашия народ“.

Бивши правителствени министри също изпращат писмо до парламента:

„Бедна Българийо! Ние сме седем милиона и при все това ни е страх от 45 000 евреи, които не заемат отговорни позиции на национално ниво, та да е необходимо да приемаме изключителни закони, за да се защитим от тях. И сега какво?... Господа! Вземете решение! Ще застанете ли зад Конституцията на България в защита на свободата или ще марширувате в крак с политическите наемници, опозорявайки себе си и съсипвайки живота в страната и бъдещето на народа? В градове и села всички казват едно и също: „Ако Левски... беше жив днес... би ни преследвал и разобличавал, за да ни накара да разберем идеите му и точно какво всъщност представлява свободата, в името на която той загина за България...“

Протестите срещу закона служат като предупреждение към българските власти – от царя до профашистките функционери, отговарящи за „еврейския въпрос“ – лошото отношение към българските евреи няма да мине незабелязано. Това кара Белев, най-ревностният слуга на нацистките идеали, да работи възможно най-бързо и безшумно.

През октомври 1942 нацистките власти в Берлин изпращат съобщение до службите си в София: „Моля, обърнете се към българското правителство и обсъдете въпроса за евакуация на евреите съгласно новите български

разпоредби... Готови сме да приемем тези евреи“.

Като комисар по еврейските въпроси, Белев има правомощията да организира „депортирането на евреите към провинцията или извън царството“. Финансирането на акцията трябва да бъде главно от замразени еврейски авоари.

През януари 1943 представителят на Райха по еврейските въпроси в Париж – Теодор Данекер, пристига в София, за да работи с Белев по „евакуацията“ на двадесет хиляди евреи от българските територии. Това трябва да бъде първата от няколко депортации. Следващия месец двамата подписват Споразумението Данекер-Белев, в което посочват ж.п. гарите („в Скопие: 5 000 с шест влака... в Дупница: 3 000 с три влака...“), сроковете („Евреите от Скопие и Битоля ще бъдат депортирани след 15 април 1943...“), изключенията („Евреите със заразни заболявания няма да бъдат включени...“), охраната, заплащането, графициите и клауза за необратимост: „В никакъв случай българското правителство няма да изисква връщане на депортираните евреи“.

В споразумението е договорено всичките 20 000 евреи да бъдат от „новите предели“ – Македония и Беломорска Тракия, които са окупирани от България с разрешението на Германия. Но Белев и Данекер много добре знаят, че в тези територии няма толкова много евреи; най-малко 7 500 трябва да дойдат от „стара България“, такива като семействата Ешкенази, Бехар и други евреи, които много скоро получават нареждания от властите.

На 22 февруари, същия ден, в който Белев подписва споразумението с Германия, от кабинета му е изпратен меморандум до двадесет и един регионални представители на комисариата по еврейските въпроси. „Частно. Изключително поверително“, започва меморандумът.

„В срок от 24 часа след получаването на настоящето, моля да представите пред Комисариата списък на всички

евреи от града, които са заможни, известни и считани за обществени фигури. Моля, включете в списъците евреите, които се проявяват като лидери сред общините си и поддържат еврейския дух сред местната еврейска община, или са изказвали противодържавни идеи или настроения...”

На следващия ден Белев замина за „новите предели“, очевидно уверен, че депортацията на евреите от „стара България“ е уредена. Ключът, мислеше си той, е секретността. „Депортацията“, както беше изтъкнал в меморандум до Петър Габровски, вътрешния министър, „трябва да се пази в строга тайна“.

Но още докато Белев пътуваше на юг, за да ръководи депортирането на евреите от Македония и Беломорска Тракия, строго секретният му план се беше пропукал и информацията вече изтичаше.

През последните на февруари, горе-долу по времето, когато софийският полицейски началник разкри пред Моше Ешкенази планове за депортация, една млада българска функционерка реши, че не е в състояние да опази смущаващата тайна. Лиляна Паница се свърза с приятел-евреин и на тайна среща му каза за планове да се депортират евреите от Македония. Информацията ѝ беше надеждна и тя я разкри, поемайки голям риск – г-ца Паница беше секретарка, а според някои и любовница на Александър Белев.

Приблизително по същото време при случайна среща на улицата с познат евреин, един софийски оптик предложи, срещу заплащане, да разкрие друга жизненоважна информация. Оптикът получи подкуп и бързо издаде правителствените планове да се депортират българските евреи. Този оптик имаше откъде да научи истината – беше шурей или зет на Петър Габровски, вътрешния министър и бивш член на Ратниците, българската фашистка организация.

Оптикът беше израсъл в Кюстендил, тихо планинско градче, заобиколено с овощни градини и пшенични ниви не-

далеч от границата с Македония. През следващите няколко дни тази „кошница с плодове“ на България, с нейните красиви сенчести улици, улични продавачи на захаросани ябълки и череши на пръчка, семейни гостилници, където сервираха агнешка чорба и българско вино, щеше да стане бойното поле, на което да се реши бъдещето на българските евреи.

Страх от предстояща катастрофа обхвана Кюстендил. Собственикът на местна стъklarска фабрика предаде слуховете за депортация; той често имаше работа с германци, така че информацията изглежда беше от първа ръка. Един македонски лидер също беше научил тайната, вероятно по време на вечеря в дома на Александър Белев, и веднага предупреди еврейските си приятели. Областният управител на Кюстендил, въпреки официалния си пост и репутация на подкупна личност, също не остана встрани – щом научи за плановете директно от комисариата на Белев, предупреди известен евреин-фармацевт – Самуел Барух.

Скоро буквално не остана евреин в Кюстендил, който да не знае за тайните плановете на Белев. Тръгнаха ужасяващи слухове – тютюневият склад на Фернандес близо до гарата е разчистен, за да бъдат затворени евреите в него. В кабинета на Белев имаше списък с имена и семействата започнаха да правят предположения кой е в него и кой не. Говореше се, че в съседните градове вече са приготвени дълги редици от фургони.

В първите дни на март, местните жители забелязаха влакове от Тракия, минаващи край Кюстендил. Те бяха претъпкани с евреи, плачещи и молящи за храна. Потресени местни жители и евреи, интернирани в близките трудови лагери, тичаха редом с влаковете и се мъчеха да хвърлят хляб във вагоните, докато влаковете преминаваха. Подобни сцени бяха наблюдавани от митрополит Стефан, главата на националната православна църква. „Това, което видях, надми-

на представите ми за ужас и безчовечност, писа митрополитът. В товарни вагони имаше млади и стари, болни и здрави, майки с пеленачета и бременни жени, наблъскани като сардини, едва държащи се на крака; те отчаяно викаха за помощ, за милост, за вода и въздух, за капчица човещина“. Стефан изпрати телеграма до премиера с молба да не изпраща тези евреи в Полша – „име със зловещо звучене, дори за ушите на малките деца“.

В Кюстендил с разпространяване на слухове за нови депортации от Македония и Тракия, евреите започнаха да губят самообладание. Млада жена на име Мати занесе семейния си албум в дома на близка приятелка, нееврейка – Вела. Вела беше другарка по борба срещу фашисткото правителство; както и Сузана Бехар, дъщерята на равина в Пловдив, двете приятелки участваха в съпротивата и оказваха подкрепа на партизаните, борещи се в южните планини близо до Гърция. Мати носеше малка черна торбичка, изработена от коприна, на врата си. Вътре държеше къдрици коса от майка си, баща си и сестра си – спомени в случай, че семейството бъдеше разделено.

Мати плачеше.

– Вела – каза тя, – ако имам късмет да се върна, ще си взема албума. Ако ли не, моля те, запази го като спомен от мен. – Тя погледна приятелката си с особен поглед: – Като си купиш сапун от Полша, моля те, измий лицето си. Той може да е направен от мен. Така ще те докосна отново.

На 6 март евреите от Кюстендил бяха мобилизирани. На този ден фармацевтът Самуел Барух, уведоми за депортацията брат си Яко от София. Яко имаше връзки в столицата и задейства познатите си из министерствата и в Народното събрание. След редица неуспешни и безплодни срещи, се обади на своя бивш съученик, Димитър Пешев, заместник-председател на Народното събрание. Пешев беше израсъл в Кюстендил и макар да бе гласувал Закона за защита на нацията, личните му контакти с евреите бяха добри.

Поддържаше приятелство с брата на Яко, фармацевта Самуел, и беше прекарал много часове с него в Кюстендил на узо и баклава в местните кафенета и на баня в градските минерални къпални. Сестрата на Пешев беше „млечна сестра“ на сестрата на Яко – те кърмеха взаимно бебетата си. Сега Яко почувства, че трябва да се обърне към Пешев; беше изчерпал другите възможности. Яко имаше стратегически план за работа с Пешев. Беше научил, че в закона се споменаваха само евреите от „новоосвободените територии“ като цел на първата част от депортацията. Колкото и ужасно да изглеждаше това, то можеше да се окаже вратичката, която да спаси евреите от „стара България“.

Същия ден Владимир Куртев, македонският лидер, пристигна в Кюстендил със смразяващи подробности, събрани от разговори в София. Той каза на еврейските си приятели, че влаковете вече пристигат и че всички евреи от Кюстендил ще бъдат депортирани в Полша.

Евреите от града започнаха да събират пари. Може би Любен Милтенов, областния управител, ще упълномощи делегация до София. Евреите нямаха право да пътуват без специални разрешителни, а делегацията трябваше да отиде в столицата, за да се срещне с Пешев и други хора от Народното събрание. Ситуацията беше деликатна – макар че Милтенов беше предупредил еврейския фармацевт Самуел Барух за планове по депортация, той имаше репутацията на корумпиран политик. Областният управител трябваше да бъде „убеден“ да издаде разрешителни за пътуване.

Евреите от целия град изпразваха джобовете си. Парите се събираха в един еврейски дом в центъра на града, където беше сформирана специална група за целта. Тази група избра Виолета Конфорти, млада жена, наскоро дошла от София с тригодишната си дъщеря, да занесе парите на Милтенов. Част от събраните пари бяха запазени за още подкупи и за пътни разноски.

Банкнотите, несгънати, гладки и подредени на

купчинки, бяха поставени в голяма платнена торба. Виолета никога не беше виждала толкова много пари в брой и още по-малко – в пазарска торба. Тя премина в студеното, ясно утро късото разстояние до кабинета на Милтенев, замислена за съпруга си в далечен трудов лагер. С влизането си в кабинета на Милтенев, спомня си тя, „аз му дадох торбата“. „Беше ми казано, че той ще издаде разрешителните. Попитам, къде са документите?“

– Не мога да ви издам документи – каза Милтенев.

– Тогава ми върнете парите – каза Виолета на управителя.

– Не, няма да ги върна – отговори той. – Моля, напуснете кабинета.

Младата жена с жълтата звезда се изправи и излезе от кабинета. Върна се разтреперана в дома си – без пари и без документи. Нямахте да има еврейска делегация до столицата. В този момент, спомня си тя, повечето евреи в Кюстендил започнаха да губят надежда; и в същото време някои от другите жители на Кюстендил създадоха свой собствен план.

Асен Суйчмезов беше израсъл сред евреи. Едър мъж, може би към метър и деветдесет, с огромен апетит, той обичаше да яде кебап и агнешка чорба в еврейската гостилница срещу магазина за кожени изделия. Той даже говореше ладино, юдео-испански език, наследен от сефардските евреи и сега, 450 години по-късно, все още майчин език на много от балканските евреи.

В първите дни на войната Суйчмезов беше пътувал до Македония по работа. Там, в Скопие, видя как се разпродаваше еврейско имущество. Собствениците бяха депортирани в Полша. Суйчмезов беше потресен. През март чу историята за тютюневия склад, в който щели да затварят евреите от Кюстендил. Петнадесет-двадесет пъти на ден разтревожени приятели евреи го питаха верни ли са слухо-

вете, че се чакали огромни казани за супа, от които щели да хранят събраните евреи, преди да ги натоварят на влаковете. Суйчмезов не намираше начин да ги успокои.

Някои от еврейските му приятели минаваха край магазина му и казваха: „Сбогом, Асене! Едва ли някога ще се видим пак!” Други отказваха да приемат без съпротива съдбата си и агитираха симпатизиращия им бизнесмен да отпътува за София и да се срещне с Димитър Пешев в Народното събрание като техен представител. Суйчмезов се съгласи. „Бях дал дума пред евреите, че ще ги защитя, пише той след години. И нямаше да се отметна”.

В ранната вечер на 8 март Суйчмезов и още трима други мъже потеглиха за София. Вместо делегация от четирисет човека, заминаваха общо четирима – цялата делегация от Кюстендил до Народното събрание и заместник-председателя му Димитър Пешев.

Когато четиримата пристигнаха на кюстендилската гара – жълта тухлена сграда с широк павиран перон, видяха дълги редици товарни вагони, приготвени за депортацията на евреите. Крайната спирка, както щяха да научат покъсно, щеше да бъде лагерът на смъртта Треблинка.

Като се приближиха до перона, мъжете забелязаха сновящи полицаи и им хрумна, че някой може да е уведомил властите за пътуването им до Народното събрание и че може да им попречат да се качат на влака за София. Те бързо се качиха на един файтон и отпътуваха за Копиловци, следващата гара по линията. От там четиримата взеха влака и заминаха на север към столицата за срещата си с Димитър Пешев.

Почти по същото време, може би същата мартенска вечер през 1943, Моше и Солия седяха и чакаха родителите ѝ в дома им в Сливен. Те не знаеха какво да опаковат, за какво

да говорят, как да чакат, как дори да се питат къде отиват. Моше и Солия се бяха оженили преди три години със семпла церемония в софийската синагога. Солия беше разпуснала гарвановочерната си коса върху раменете ѝ; Моше – притеснен, сериозен, застанал вдървено в костюма си, носеше тежестта на отговорността върху своите рамене. Младата двойка се беше изправила пред равина и свещената арка. Сватбата им се беше състояла само седмици преди да се приемат антиеврейските мерки и Моше да бъде изпратен в трудовите лагери. Сега, в тази мартенска вечер на 1943 в Сливен, точно отвъд Розовата долина, семейството седеше в тишина.

На шестдесет мили южно оттам, малко преди 3 часа през нощта, равин Бехар водеше семейството си по булевард Руски към еврейското училище в Пловдив. Улиците бяха пусати. Не след дълго се провидя училището с черната си желязна ограда, ограждаща празния двор. Равин Бехар и съпругата му минаха през портала, следвани от Сузана, брат ѝ и двамата полицаи. Семейството прекара първия студен час само на двора. След това, точно както равинът беше предсказал, и други еврейски семейства заприиха, носейки в ръце дрехи, одеяла, кашкавал и кръгли самуни черен български хляб.

Малко преди разсъмване прислужникът на митрополит Кирил се върна, за да съобщи, че митрополитът е предприел мерки. Кирил беше изпратил телеграма до цар Борис III, в която го молеше „в божие име да има милост към тези нещастни хора“. Митрополитът беше изпратил съобщение и до началника на полицията, „че аз, който досега винаги съм бил лоялен към правителството, сега си запазвам правото да действам свободно по този въпрос и да се подчинявам единствено на заповедите на съвестта си“.

Към настоящия момент, пресмяташе Кирил, „между 1 500 и 1 600 евреи“ са се събрали в двора на еврейското училище в Пловдив. Други жители на Пловдив бяха научи-

ли за случилото се и започваха да се събират извън училището на протест; сега и от двете страни на оградата имаше тълпи народ. „Обществеността посреща нареждането с голямо възмущение“, докладва Кирил.

Един свидетел по-късно си спомня, че самият Кирил се появява в еврейското училище през онова утро и казва: „Чада мои, аз няма да позволя това да ви се случи. На релсите ще легна, но няма да ви пусна“.

Сузана не си спомня точно това, но пази спомен как се измъкнали навън с нейна приятелка през една разхлабена дъска на външната тоалетна в училищния двор, за да обмислят план за бягство – при сгоден случай тя можеше да изтича при партизаните и да бъде отведена от тях в Родопите. После се върна на двора, за да уведоми баща си за този план. Ако депортацията се окажеше неизбежна, разбраха се равинът и дъщеря му, Сузана щеше да избяга и да премине на страната на въоръжената съпротива срещу профашистката монархия. Братът на Моше, Жак, вече беше там.

В Кюстендил междувременно градските евреи тревожно очакваха новини от делегацията, която беше заминала за столицата, за да се срещне с Димитър Пешев, заместник-председателя на Народното събрание.

Димитър Пешев имаше слабост към елегантни костюми, скроени точно по набитата му фигура; неизменно от джоба на гърдите му се подаваше триъгълното крайче на кърпичка. Носеше бутонели, а косата му беше грижливо сресана назад с брилянтин.

Пешев живееше сам в стая на третия етаж над апартамента на сестра си в София. Обичаше играта на табла и книгите на Волтер. Често слизаше на долния етаж с мека шапка на глава и закопчан догоре костюм, за да се види с двете си племеннички. Появявайки се на вратата в своите рокли с дантели по ръбовете и официални обувки, те хващаха вуйчо си за ръка и отиваха заедно в близката сладкарница.

Димитър Пешев беше прекарал немалко време в мечти за „национални идеали и универсални човешки ценности за чистота и святост“. Вярваше в парламентарната демокрация. Считааше българските нацисти за имитатори, „повтарящи заучени лозунги“ и маршируващи в кафявите си униформи като актьори в „гротесков и жалък пасквил“.

И все пак Пешев беше заместник-председател в Народното събрание на едно профашистко правителство, наложено от цар Борис III. Младият адвокат бе загубил социалистическите си илюзии, след като видя грубото управление на един селски режим. Гледаше на служебното си положение като на част от геополитическите реалности в Европа. Свързвайки бъдещето си с това на царя и с минаването на България на страната на нацистите, Пешев търсеше гаранции за националния суверенитет на България. Връзката на страната с Германия беше някак си случайна; просто начин да се избегне окупацията, а междувременно родината дори бе успяла да си възвърне стари територии.

Както и царят, Пешев вярваше, че при това опасно лавиране, външната политика на страната изискваше само да се преструват на съгласни с Хитлер. Години по-късно Пешев ще си спомни как е гласувал в полза на Закона за защита на нацията и ще напише: „Тази жертва беше направена по-поносима от знанието, че мерките против евреите, макар и болезнени, бяха все пак временни и нямаше да бъдат доведени до край“. Сега в ръцете на този мъж, повече от всеки друг, лежеше съдбата на българските евреи.

Сутринта на 9 март Асен Суйчмезов влезе в телефонна кабина пред магазин за шапки на една софийска улица и се обади в дома на Димитър Пешев. Суйчмезов и тримата му спътници бяха пристигнали от Кюстендил предната вечер. Пешев покани мъжете в къщата си, където Суйчмезов изложи случая с Кюстендил, говорейки през сълзи за дългите редици влакови вагони на гарата.

По време на няколко предишни събрания през последните седмици заместник председателят на Народното събрание на България беше отделил доста време и енергия в обяснения, че няма никакви планове за депортация на евреи. Ако имаше, беше уверявал Димитър Пешев разтревожени посетители, той положително щеше да знае. Към 9 март, обаче, когато Суйчмезов и другите се появиха пред него, Пешев вече беше започнал да проучва слуховете. Беше дочул за депортацията от близък познат евреин от Кюстендил. Беше слушал колега от Народното събрание да описва покъртителни истории от Македония: „стари хора, мъже, жени и деца, понесли личните си вещи, съсипани, отчаяни, безсилни хора, молещи за помощ, тътрещи се към неизвестността... за която можеше само да се гадае, към ориста си, извикваща най-тъмните им страхове“.

В дните точно преди Суйчмезов и другите да пристигнат, Пешев беше разбрал, че слуховете, които се носеха, са верни. В този момент Димитър Пешев – роялист и ръководна фигура в едно Народното събрание, което беше подписало съглашение с нацистите, политик, гласувал за строги мерки срещу българските евреи – беше изправен пред избор. Това може би беше най-важният момент в сложния и крехък разказ, който щеше да направи българската история завинаги различна от останалата Европа.

„Не мога да остана безучастен, реши Димитър Пешев. Моята съвест и разбирането на сериозните последици както за засегнатите хора, така и за страната ми, не ми позволяват това“. Точно в този момент той взема решението да направи всичко по силите си, за да осуети изпълнението на един план, който щеше да компрометира България в очите на света и да я жигоса с клеймото на срам, какъвто тази страна не заслужаваше.

Пешев предложи на мъжете да се срещнат в кабинета му в Народното събрание същия следобед в 3 часа. Трябваше на всяка цена да се срещнат с министър-председателя.

Мъжете се срещнаха отново следобед в сградата на Народното събрание. Министър-председателят обаче отказа да се срещне с Пешев и делегацията от Кюстендил. Заповедта за депортация оставаше в сила. Сега вече беше късния следобед на 9 март; часът за депортация наближаваше. При малкото останали възможности, Пешев изигра най-силната си останала карта. Поиска среща с вътрешния министър, Петър Габровски.

След няколко минути Пешев, Суйчмезов и още осем души – между които колеги от Народното събрание, за които се говореше, че са и еврейски лидери в София – влязоха в кабинета на Габровски. Мъжете разказаха на министъра какво става в Кюстендил. Габровски отрече да е чувал за това, което знаеха. Пешев обаче ще си спомни след време, че министърът изглеждал напрегнат и нервен. Мъжете бяха настоятелни, но Габровски упорито отказваше да признае, че има някакви сведения за депортацията. В този момент един от делегатите попита за Споразумението Денекер-Белев – българо-германския документ, в който подробно се излагаха секретни планове, чак до вагоните и центровете за депортация. Как е възможно, искаха да знаят делегатите, министърът на вътрешните работи да не знае нищо за това?

Габровски се оказа в капана на собственото си отричане. Или си нямаше на представа какво става в собственото му министерство или, много по-вероятно, лъжеше. Или, както ще си спомни по-късно Пешев, „говореше баналности, сякаш се опитваше да се измъкне от неудобното положение...“

Беше късен следобед. След малко повече от час Народното събрание щеше да се събере на вечерно заседание. Пешев и колегите му дадоха да се разбере, че са готови да използват заседанието, за да разобличат тайната депортация; ако това се случеше, щеше да избухне държавен скандал. Тук беше съществената разлика между европейските страни, окупирани от нацистите, и псевдо-суде-

ренната България: в нея все пак оставаше някакво пространство за маневриране. Несъгласните не се разстрелваха на място.

Пешев и другите чакаха отговор от вътрешния министър. Най-накрая Габровски се изправи и напусна кабинета – може би за да говори с министър-председателя. Когато се върна, съобщи, че заповедта за депортация не може да бъде отменена, но че изпълнението ѝ може да се отложи – временно. Пешев повика Милтенов, управителя на Кюстендил, и му каза за отлагането. Останалите представители започнаха да се обаждат до околиците си и настояваха Габровски също да се обади лично. Вътрешният министър нареди на секретарката си да изпрати телеграми до всички български градове, където трябваше да има депортация.

Има доказателства, предполагащи, че цар Борис III е одобрил отлагането. В документ от служител на Гестапо в София до немските власти в Берлин решението за отлагане на депортациите се обяснява с влияние от „най-високо ниво“. И все пак Габровски – а следователно, може би и Борис – настояваха отлагането да бъде само временно. Борис беше непреклонен по въпроса за 11 300 евреи от „новите предели“ на Македония и Тракия. Тяхната депортация трябваше да продължи. И докато царят очевидно беше съгласен, поне временно, да даде шанс на 47 000 евреи да живеят, евреите от Македония и Тракия загиваха под погледа му.

Скоро след срещата с Габровски, в коридора пред кабинета на вътрешния министър, Пешев се обърна към собственика на магазин за кожени изделия в Кюстендил.

– Суйчмезов, дай да ти стисна ръката – каза Пешев. – Депортацията на евреите е спряна. Обади се веднага в Кюстендил да им съобщиш новината.

Суйчмезов излезе от Народното събрание заедно с

останалите членове на делегацията. На задния вход срещнаха група евреи, събрали се край вратата.

– Бог да те благослови, Асене! – възкликна млад мъж от Кюстендил. Малко след това, докато вървяха към близкия магазин, за да се обадят до Кюстендил, още един мъж се доближи. Името му беше полковник Аврам Таджер, евреин ветеран от две войни, който беше изключен от Съюза на запасните офицери след приемането на Закона за защита на Нацията.

– Кой от вас е Асен Суйчмезов? – попита полковникът. Суйчмезов се обади; полковник Таджер стисна ръката на кожаря и се разплака. – Дойдох да стисна ръката ви – обясни ветеранът. – Браво на куража ви!

Дворът на еврейското училище и съседния физкултурен салон бяха препълнени със стотици евреи, заобиколени от картонени куфари и платнени торби, натъпкани с дрехи. Беше късния следобед на 10 март; заповедта за отлагане на депортацията още не беше получена от властите. Тълпи от хора стояха извън оградата и викаха да пуснат евреите.

Години по-късно Сузана Бехар си спомня ужаса, който е изпитала, когато някакъв полицаи им извиква да пазят тишина, за да чуят важно съобщение. Наредват им всички да застанат в редици. Сузана решава, че това е моментът да избяга при партизаните; депортацията вече започвала.

Вместо тава, полицаят им казва да се приберат по домовете си.

Физическото усещане на облекчение – за семейство Бехар в училищния двор, Барух и Конфорти в Кюстендил и Ешкенази, чакащи новини в Сливен – ще бъде описано шестдесет години по-късно като нещо, за което няма думи.

Следобед евреите от Пловдив се прибраха. Много от тях установиха, че домовете им, оставени отключени в бързината, са непокътнати – наглеждани от разтревожени съседи.

Късно следобед митрополит Кирил посети равина в къщата му. Сузана си го спомня с калимявка и бастун със сребърна дръжка как прегръща един по един членовете на семейството, преди да се оттегли на частен разговор с баща ѝ в домашния му кабинет. Докато вървяха към кабинета, митрополитът се спря и изгледа децата на равина.

– Цялата българска православна църква – обеща той, – ще застане зад евреите.

Така и стана през следващите месеци. Митрополит Стефан, най-висшият религиозен водач в страната, се обърна с настойчива молба към цар Борис „да покаже състрадание и разбиране“ от високия пост, на който се намира и „да защити правото на свобода и човешко достойнство, което българският народ винаги е отстоявал по традиция и темперамент... Сълзите на тези български граждани от еврейски произход, на които се отказват всякакви права, настояваше митрополит Стефан, са законен протест срещу несправедливостта, извършвана спрямо тях“.

Димитър Пешев, от своя страна, разбираше, че властите все още възнамеряваха да осъществят депортацията. Може би, мислеше си той, едно обществено разобличаване би имало възпиращ ефект върху правителството. До 17 март Пешев успя да събере четиридесет и три подписа под протестно писмо до министър-председателя. „Ние не можем да повярваме, че депортацията на тези хора извън България, както твърдят зловередни слухове, е планирана от българското правителство, гласеше писмото. Такива мерки са неприемливи не само защото български граждани не могат да бъдат изгонени извън България, но и защото това би било истинско бедствие със злокобни последици за страната. Това би нанесло незаслужено петно върху честта на България...“

Общественото порицание, организирано от Пешев срещу собственото му правителство, е безпрецедентно. Той,

който е член на профашисткото мнозинство и поддръжник на царя и министър-председателя, точно наред войната се изправя в защита на едно малцинство, срещу правителствените планове за депортация. Пешев ще плати за акцията си. След броени дни министър-председателят ще го отстранява от поста му на заместник-председател в Народното събрание. Димитър Пешев никога вече няма да заеме обществен пост.

През цялата пролет на 1943, тъй като нацистите продължиха своя натиск върху царя, Белев кроеше нови планове за депортация – този път евреите трябваше да бъдат превозени с баржи по Дунава – северната граница на страната. Но в крайна сметка, виждайки отслабването на Германия след битката край Сталинград и предвиждайки евентуалното идване на Русия и западните ѝ съюзници в България, царят се отказа от планове за депортация. Вместо това в последните дни на май изсели всички евреи от София разпръснато из провинцията и подсили работната ръка в трудовите лагери. Чрез тази стратегия се надяваше да запази благоразположението на нацистите; и тя наистина свърши работа; скоро Третият райх щеше да бъде твърде разтревожен от много други неща и нямаше да му е до четиридесет и седемте хиляди български евреи.

На 7 юни 1943 година, месеци след българската драма, разиграла се в училищния двор, гарата, Народното събрание и по улиците, немският посланик в България изпрати доклад до Външното министерство в Берлин. „Аз съм твърдо убеден, че министър-председателят и правителството желаят и се стремят към окончателно и радикално решение на еврейския проблем, писа Адолф Бекерле. Обаче усилията им се сблъскват с менталитета на българите, на които им липсва идеологическото просветление, което имаме ние“.

Всъщност капитулацията на цар Борис пред такова „идеологическо просветление“ беше струвало живота на по-

вече от 11 300 евреи от анексираните български територии, така наречените „нови предели“ на Македония и Беломорска Тракия. Без изключение те биват унищожени.

Но е вярно също така и че в този решителен момент обикновените хора в Кюстендил, Пловдив, София и из цялата страна застанаха на страната на евреите. В резултат на това, цялото еврейско население на една държава беше спасено от газовите камери на Треблинка.

И ето как Моше и Солия Ешкенази, когато войната свърши, започнаха да събират парчетата на живота си. Седем години след брака им Солия забременя и на 2 декември 1947 роди момиченце в столицата на България; нарекоха детето Дейзи. (По-късно промениха името на Далия).

Нито едно от тези събития нямаше да се случи без наличието на това, което българо-френският интелектуалец Цветан Тодоров нарича „крехкостта на добротата“ – сложната, деликатна, невидима плетеница на човешкото действие и исторически събития. Ако Лиляна Паница и останалите не бяха издали пред еврейските си приятели; ако Асен Суйчмезов и делегацията от Кюстендил не се бяха качили на влака за София през нощта на 8 март; ако митрополитите Стефан и Кирил бяха последвали примера на европейската католическа църква и отказали да говорят в защита на евреите; ако стотина други неща не се бяха случили или бяха протекли различно, планове за депортация може би щяха да се осъществят и четиридесет и седем хиляди български евреи, между които Моше и Солия Ешкенази, щяха да загинат в Треблинка, а Далия никога нямаше да бъде родена.

Но Далия се роди в студената декемврийска утрин в София. И, както и десетки хиляди други български евреи, които по-късно се качиха на кораби за Палестина, след това Израел, тя носеше в себе си едно изключително завещание.

Четири

ЕКСПУЛСИРАНЕ

Един ден в края на февруари 1942 година, когато драмата около Моше и Солия Ешкенази и българските евреи започна да се разиграва на хиляда мили на север, голяма група от фамилия Хаири пътуваше през планините на Палестина към Хеброн. Бяха минали десет дена от раждането на първородното мъжко дете на Ахмад и Закия и време за обряда *акика* на гроба на патриарсите, наименуван на пророк Авраам и известен на фамилията като джамията Ибрахими.

Бебето, родителите му, шестте му сестри, дядо му Шейх Мустафа и няколко десетки братовчеди, лели и чичовци се бяха натъпкали в автобуси, движещи се на югоизток по тесните пътища на Палестина. Те минаха покрай бостаните на На'ани, непосредствено на юг от ал-Рамла; покрай село Абу Шуша с неговите скупчени къщи върху възвишението Тал Джазар; покрай студените сладководни извори на Имуас; покрай каменното минаре на Деири Абан, където се ражда най-хубавата пшеница в цяла Палестина; покрай маслиновите горички и полегатите, напоявани от дъждове полета на Суриф, и пристигнаха в ал-Халил или Хеброн, където имамът ги чакаше в джамията.

„Име трябва да се определи за детето“ – е отбелязал Пророкът Мохамед. – „Косата му и всяко замърсяване трябва да се отстранят и трябва да се направи курбан за него“. По време на обряда в джамията на Авраам, патриархът на трите големи вери, имамът изрича името на бебето: Башир, което на арабски означава „добра новина“ или „вестоносец на добри вести“.

Косата му беше остригана и претеглена; семейството

му щеше да даде на бедните стойността на това тегло в злато. Бяха заклани овце и две трети от месото беше дадено също на бедните. Фамилията си направи гощавка с останалата част.

„Това беше голямо събитие“ – спомня си сестрата на Башир, Ханом. Тази година тя навършваше шест години. – „Да, това беше голямо събитие“.

В ал-Рамла учителките поздравиха момичетата на Хаири при завръщането на брат им. У дома те се съсредоточиха върху Башир. Когато едва-що прохождаше, той вече заставаше на някоя маса, облечен в бели панталонки и бели обувчици и държеше импровизирани речи пред по-големите си сестри, които го обожаваха. „Беше много красив“ – спомня си сестра му Нуха. – „Като крал Фарук“, кралят на Египет. *„Хали снанек я Башир, халик ла'имак я Башир“* – пееха момичетата, когато Закия приготвяше десерт. – „Подслади зъбите си, Башир; о, Башир, дано Бог те пази за твоята майка“.

Дядото на Башир, Шейх Мустафа Хаири, беше кмет повече от двайсет години и за него напрежението на националистическата политика беше отстъпило пред главоболията на дажбите и покачващите се цени през военновременното британско управление. Военната икономика всъщност беше помогнала на Палестина. Британците използваха територията като огромен плацдарм за конфликта в Северна Африка. Гладки асфалтови пътища започнаха да заместват разбитите прашни пътища на стара Палестина. Имаше много работа и бизнесът на Ахмад с мебели вървеше добре.

В Африка и Европа Втората световна война се обърна в полза на Съюзниците. Съветската армия беше издържала в студа и беше разгромила нацистите в битката за Сталинград. По-близо до Палестина, британската армия, подпомогната от много еврейски новобранци, беше изтикала Ромел от Северна Африка и елиминирала перспективата от нацистко настъпление към Тел-Авив и Йерусалим.

Към края на войната, през 1945 година, Башир навърши три години и борбата за бъдещето на Палестина се възроди отново. Четвърт милион евреи бежанци наводниха съюзническите лагери за разселени лица в Европа и десетки хиляди евреи нелегално бяха изведени от лагерите за разселени лица и вкарани в Палестина от Мосад, предшественика на съвременната израелска разузнавателна агенция. По-голяма част от тези имигранти бяха нелегални според британските закони в Палестина. Властите започнаха да залавят кораби, пълни с европейски евреи, и да ги интернират на Кипър, срещу ливанския бряг. Със своята Бяла книга шест години по-рано британците бяха наложили строги ограничения на имиграцията, изправени пред страховете, исканията и въстанието на палестинските араби.

Обаче след като започнаха да излизат наяве подробности за зверствата в Европа, образът на дрипавите евреи, оцелели от Холокоста и нямащи своя държава, намиращи се в лагерите за интерниране на Кипър, се вряза в съзнанието на западното общество и британците бяха притиснати да либерализират своята политика. Президентът на САЩ Хари Труман притисна британците да допуснат сто хиляди разселени лица в Палестина колкото е възможно по-скоро и да отменят ограниченията за продажба на земя на евреи – мерки, които със сигурност щяха да увеличат напрежението сред арабите в Палестина. Арабите твърдяха, че оцелелите от Холокоста могат да се настанят някъде другаде, включително в САЩ, които бяха наложили свои собствени ограничения върху настаняване на европейски евреи. Ционистите също имаха намерение да настанят бежанците в Палестина и никъде другаде. През февруари 1947 година, когато корабът „Ексокус“ пристигна в палестинското пристанище Хайфа, британските власти отказаха да нарушат своите ограничения за имиграция, като отказаха входни визи на 4 500 евреи бежанци и ги принудиха да се качат на друг кораб и да се върнат в Германия. Един френски

вестник нарече кораба „плаващ Аушвиц“. Инцидентът шокира западния свят и задълбочи подкрепата за ционисткото движение.

Някогашното сътрудничество между британската империя и ционистите беше почти изчезнало и, подобно на лидерите на арабското въстание, еврейските лидери в Палестина искаха британците да напуснат. Еврейска агенция беше упълномощена от британците да създаде „национален дом за еврейския народ“. Сега, близо три десетилетия по-късно, еврейската общност в Палестина беше прераснала в могъща икономическа и политическа сила сред арабските си съседи и британския надзорник. Беше сформирала своя собствена милиция, Хагана, която, освен екстремистките паравоенни формирования Иргун и групата Щерн, се бореше за прогонване на бившите благодетели. През юли 1946 година, тайни агенти на Иргун поставиха бомби в хотел „Кинг Дейвид“ в Йерусалим, където се помещаваха главните щабове на армията и разузнаването. Експлозията уби повече от осем души. Напрежението между Хагана, контролирана от Давид Бен-Гурион и партията Мапай, и Иргун и групата Щерн, ръководени от бъдещите премиери Менахем Бегин и Ицхак Шамир, изостри идеологическите и политическите различия; това щеше да продължи десетилетия. Междувременно хиляди евреи имигранти продължиха да се изливат в Палестина, неподозиращи за съществуващото напрежение.

Ицхак Ицхаки, братовчед на Солия, пристигна в Йерусалим от България на 1 януари 1945 година. Той пътува по суша с „Ориент експрес“ от Истанбул, минавайки през Дамаск, където видя екзотични портокали и банани в изобилие и се сдоби с нов костюм и обувки, за които плати неговият спонсор, Еврейската агенция от Палестина. Той писа на своите за обезпокоителна среща на пазара в Дамаск с един арабин, който насочи нож към гърдите му и каза: „Това ще ти направят в Палестина“. Първите впечатления

на Ицхаки при пристигането му в Йерусалим бяха камбанен звън и пияни британски войници, мотаещи се из улиците на Светия град. Той си намери работа във фабрика за щавене на кожи, после на строителен обект, оттам на полето, където ора с чифт мулета, след което се записа в Хагана, където проведе елементарно военно обучение.

През 1947 година британците имаха осемдесет и четири хилядна армия в Палестина, която, според един доклад на британската колониална канцелария „не срещаше никакво сътрудничество от страна на еврейската общност“. Въпреки числеността си, армията „се оказа недостатъчна да въдвори ред и законност пред терористичната кампания, подета от високоорганизирани еврейски сили, екипирани с всички оръжия на съвременния пехотинец. Съобщителни средства из страната биват атакувани; правителствени сгради, военни влакове и места за развлечения, често посещавани от британци – вдигани във въздуха, а голям брой британци, араби и умерени евреи – отвличани или убивани. Този мащабен тероризъм продължава от дълго време“.

Британските власти бяха под натиск в родината си да преустроят фабриките и да съживят следвоенната си икономика. Нацията беше в края на колониалната ера. Предстоеше напускане на Индия и през февруари британските власти обявиха, че ще предадат проблема на Палестина на новосформираната Организация на обединените нации. Един екип на ООН за установяване на фактите, пристигна, за да разследва корените на борбата за Палестина. Това беше един-найсетият такъв екип за установяване на факти, който идваше в района от 1919 година насам.

Същия месец Башир навърши пет години. Той беше станал стеснително момче, плашещо се от кучета и непознати, за разлика от по-новото попълнение на фамилията Хаири, неговия палав по-малък брат, Бхаджат, който постоянно правеше бели. Башир беше по-спокоен и въздържан. Той оби-

чаше да седи у дома със сестра си Нуха, една година по-голяма от него, и да гледа по цели часове през прозореца към железопътната линия, особено по времето, когато чакаха влака от Яфа за Йерусалим. Нуха си спомня и за многото дни, прекарани в цветната градина на един парк в ал-Рамла, където семейството си носеше сандвичи за пикник.

По пътя си към училище, спретнати в еднакви си униформи, децата забелязваха британски войници в камуфлажни къси панталони и кафяви меки шапки. По-големите момичета като Ханом, която вече беше единайсетгодишна, започнаха да разбират политическия контекст на военното присъствие в Палестина. „Спомням си една от моите учителки“ – разказва Ханом. – „Тя ни четеше националистическа поезия и ни говореше – предполагам, че не ѝ е било разрешено – за това какво става в страната“.

През есента на 1947 година почти всеки в Палестина се безпокоеше за разследването на ООН и за това как неговите препоръки биха определили тяхното бъдеще. Говореше се за разделяне на Палестина на отделни държави за араби и евреи. Повечето палестински араби виждаха в това потенциална катастрофа. Никой не можеше да предскаже какво щеше да стане с арабите от еврейската страна на разделителната линия; и което беше по-важно – те искаха една Палестина. Ахмад все повече обсъждаше политиката на кафе и *аргиле* (лула с воден филтър, наргиле) в *дивана* в квартала на фамилия Хаири, където разговорите неизбежно се насочваха към жалкото състояние на ръководството на палестинските араби.

Палестинските араби бяха по-слаби и по-разединени от всякога. Хиляди бяха убити или ранени по време на арабското въстание и десетки хиляди бяха вкарани в затворите; лидерът на въстанието, Хадж Амин ал-Хусейни, бивш мюфтия на Йерусалим, беше в изгнание, и неговият имидж постоянно беше опетняван от Запада. Бившият мюфтия се беше сближил с нацистите в Берлин, където се опита да мо-

билизира арабската подкрепа за Оста. За много араби в Палестина бившият мюфтия все още беше национален герой, борещ се срещу британците и ционистите, и разчитаха на него да създаде една независима държава в цяла Палестина и да ги защити в случай на война. Това бяха изключително трудни за изпълнение задачи, особено от изгнание.

Арабите в Палестина се конкурираха за властта в отсъствие на бившия мюфтия, а философските различия, личното съперничество и пълното недоверие попречиха да се появи обединено ръководство. Много от търканията се кореняха в арабското въстание. Националистите, поддържащи бившия мюфтия, смятаха, че елитът или класата на „първенците“ имат доста силно желание да продадат Палестина на евреите; за първенците беше по-добре да се получи нещо, отколкото нищо: арабите трябваше да приемат реалността с ционистите.

Околните арабски държави, появяващи се след колониално управление като новооперени птици, имаха свой собствен дневен ред. Публично арабските правителства декларираха своята поддръжка за целта на бившия мюфтия – една независима държава в Палестина – и обещаваха да изпратят армии да защитават палестинските араби, ако е необходимо. В личен план обаче, някои арабски лидери таяха дълбока въздържаност относно присъединяване към каквото и да било бъдещ конфликт и бяха предпазливи по отношение на нечий други териториалните амбиции към Палестина. През ноември кралят на Трансйордания, Абдула, се срещна тайно с ционистките лидери край река Йордан и двете страни сключиха споразумение да си поделят ефективно Палестина помежду си: евреите щяха да си имат своя държава, каквато беше очертана в плана, обсъждан в Обединените нации, а Абдула щеше да си разшири пустинното кралство, като включи земята на източния бряг на река Йордан, територия, която ООН смяташе за независима арабска държава.

Това несъответствие между публично декларираното пан-арабско единство и скритите интереси на отделни лидери, щеше да се окаже значително през следващите месеци и години.

Новината от Обединените нации в Ню Йорк пристигна в ранните часове на 30 ноември 1947 година. В Палестина беше след полунощ, в Съединените щати – все още рано вечерта. Ахмад може би е седял със своето наргиле и играел на дама в *дивана* в квартала на фамилията. А може би семейството е било у дома, скупчено около голямото си дървено радио, напрягайки се да чуят през прашенето медения глас на коментатора Раджи Сахиюн от арабското Радио Йерусалим. Башир и останалите малки деца сигурно са били заспали.

Каквито и да са били обстоятелствата, самата новина нямаше да бъде забравена: по препоръка на Специалната комисия на Обединените нации за Палестина, Общото събрание на Обединените нации беше гласувало: трийсет и три държави за, тринайсет против и десет въздържаха се, за разделяне на Палестина на две отделни държави – една за арабите и една за евреите. Един специален доклад на ООН, който препоръчваше една държава на араби и евреи с конституция, уважаваща „човешките права и фундаменталните свободи без разлика на раса, пол, език или религия“, беше отхвърлен.

Палестина щеше да бъде разделена. След три десетилетия колониално управление британците щяха да напуснат на 15 май 1948 година. Ако всичко вървеше по план, арабската и еврейската държава трябваше да бъдат родени същия ден.

Семейство Хаири бяха потресени. Според плана на ООН за разделяне родният им град ал-Рамла, заедно със съседния Лида и крайбрежния град Яфа щеше да стане част от арабската палестинска държава. Планът предвиждаше

54,5% от Палестина, но повече от 80% от нейните цитрусови и зърнени плантации да отидат към еврейската държава. Евреите представляваха около една трета от населението и притежаваха 7% от земята. Повечето араби нямаше да приемат разделянето.

Ако планът за разделяне започнеше да се прилага, ал-Рамла щеше да се окаже на няколко километра от новата еврейска държава. Родителите на Башир си мислеха, че можеше да бъде и по-зле; според плана на ООН членовете на фамилията нямаше да бъдат чужденци на своята собствена земя. Все пак, какво щеше да се случи с арабите там, където сега трябваше да бъде еврейска територия? Разделянето щеше да остави повече от четиристотин хиляди араби в новата еврейска държава, превръщайки ги в 45-процентно малцинство сред половин милион евреи.

Реакцията на гласуването в ООН беше бърза: палестинците, подкрепени от арабските лидери, незабавно отхвърлиха разделянето и обещаха да се борят срещу него. Защо, питаха те, тяхната родина трябва да стане решение на еврейския проблем в Европа? Евреите в Палестина и по целия свят празнуваха. В Йерусалим, Ицхак Ицхаки, братовчедът на Солия, се присъедини към множеството пред Еврейската агенция на улица Кинг Джордж „и танцувахме, и танцувахме през цялата нощ“. В България, хиляда мили на север, Моше и Солия Ешкенази бяха въодушевени. Най-после, след Холокоста, светът видя справедливост в каузата на ционистите.

Ционистките лидери бяха приели концепцията за разделянето предишната година, отказвайки се от по-ранната позиция, която поддържаше „еврейска държава“ на територията на цяла Палестина. Освен това, веднага след гласуването в ООН за разделянето, Давид Бен-Гурион предупреди за голямото арабско малцинство върху земята, заделена за арабите. „Такъв състав на населението не осигурява стабилна основа за еврейска държава“ – каза Бен-Гурион пред

сионистки профсъюзни лидери скоро след гласуването в ООН. – „С такъв състав на населението не може да бъде абсолютно сигурно, че контролът ще остане в ръцете на еврейското мнозинство. Този факт трябва да се разглежда в цялата му яснота и острота... Не може да има стабилна и силна еврейска държава, докато има еврейско мнозинство от само шейсет [в действителност 55] процента“.

Скоро след като беше обявен резултатът от гласуването в ООН, до Ицхаки стигна вестта, „че арабите не приемат разделянето и че се очакват засилени атаки срещу Йерусалим. Съобщиха ми да се явя следващия ден, за да отида на възвишението Скопус за отбрана на болницата и университета“. На 30 ноември Ицхаки замина за възвишението Скопус с конвой бронирани еврейски автобуси. Когато конвоя наближи еврейския квартал Шимон Ха-Задик „се чу експлозия“. Ицхаки се хвърли на дървения под на автобуса и се намери до красива млада жена с дебели черни плитки. „Не се безпокойте, всичко ще бъде наред“ – каза той на жената с оптимизъм, когато се чуха още експлозии. Техният автобус прегази една мина, поставена на пътя, но тя експлодира зад автобуса, точно след като той отмина, спасявайки пътниците, включително Ицхаки и младата жена на пода до него. Накрая автобусът продължи пътя си нагоре по възвишението Скопус и Ицхаки научи името на жената, която щеше да стане негова съпруга: Варда Кармон.

Същият ден арабите атакуваха еврейски автобус край ал-Рамла, по пътя Яфа – Йерусалим. Тридневната арабска стачка в знак на протест срещу резултата от гласуването доведе до жестоки сблъсъци в Йерусалим, с четиринайсет мъртви, араби и евреи. Това беше само началото.

Арабските държави и бившият мюфтия правеха планове да мобилизират армия в Палестина. Тълпи от хора изпълниха площадите в арабските столици, изразяващи своето одобрение с викове. Египетският военен министър се хвалеше, че „египетските военни са способни сами да оку-

пират Тел-Авив, столицата на евреите, за петнайсет дена...“ Оказа се, че арабските армии биха могли да елиминират еврейската държава, преди тя дори да е основана. От друга страна, ционистките сили се бяха подготвяли месеци наред, мобилизирайки се, за да осигурят оръжие и да наберат млади еврейски мъже, много от които оцелели от Холокоста, пристигнали току-що от лагерите за разселени лица в Европа. Тези съсипани бежанци, превърнати във войници, бяха силно мотивирани да защитават своята нова родина и се включиха в организираната инфраструктура, която се изграждаше десетилетия наред. Хагана скоро щеше да разработи подробни бойни планове, включително контрол на еврейските територии отвъд разделителната линия на ООН, в район, определен като част от арабската държава. Бъдещата форма на Палестина, както ставаше все по-ясно, щеше да се определи от фактите на място, не от това, което Обединените нации бяха записали върху хартия. „Границите на държавата“ – писа Бен-Гурион, – „няма да се определят с резолюция на ООН, а със силата на оръжията“.

В началото на 1948 година серия от бомби, поставени от арабски и еврейски опълченци, убиха голям брой хора в Йерусалим – в хотел Семирамида, в Палестинската поща и на улица Бен Йехуда в Западен Йерусалим. През същия период Хагана атакува арабски градове и села, като прогони хиляди; бежанците започнаха да се стичат за безопасни убежища в градовете. Арабски бойци атакуваха еврейски селища, блокираха пътищата в Негев и продължиха атаките си срещу еврейски транспорт в две ключови транзитни точки между Йерусалим и средиземноморския бряг. Едната беше планинския проход Баб ал-Уад или Вратата на долината; другата беше по пътя Яфа – Йерусалим в ал-Рамла, където Ахмад и неговото семейство ставаха все по-неспокойни.

Една нощ в началото на април 1948 година домът на Хаири беше разгърсен от серия взривове, идващи от покрайнините

на града. Скоро дойде новината: щабът на Хасан Саламе, командир на бившия мюфтия, чиято база беше точно край ал-Рамла, беше унищожен. Новобранците от Хагана бяха изстреляли ракета през оградата около щаба, а след това бяха хвърляли експлозиви в сградата, сричайки я с поредица от зрелищни експлозии. Най-малко седемнайсет от хората на мюфтията бяха убити. Доброволци от ал-Рамла и Лида се втурнаха към мястото. Очевидци видяха части от тела, висещи от дърветата.

Семейство Хаири и хората от ал-Рамла се тревожеха все повече. Ако командирът на мюфтията не можеше да опази своя собствен щаб, как щеше да защити жителите на града?

Няколко дена по-късно семейството научи за друг унищожителен удар: палестинските араби бяха изгубили своя най-почитан командир Абд ал-Кадер ал-Хусейни, племенник на бившия мюфтия, при сражението за Кастал. Контролът върху възвишението Кастал значеше контрол на пътя и, следователно, на каналите за снабдяване между Йерусалим и средиземноморските пристанища на шейсет и пет километра на запад. Загубата на възвишението нанесе удар по арабската кауза. Но дори и това поражение не беше толкова ужасяващо, колкото новината, която достигна до Ахмад по същото време: в Деир Ясин, арабско село непосредствено на запад от Йерусалим, еврейската милиция беше избила стотици жени, деца и невъоръжени мъже. Подробностите бяха оскъдни, но семейството чу истории за невинни, подреждани в редица и разстрелвани в техните домове от милицията на Иргун и групата Щерн. Имаше слухове и за изнасилвания. Ахмад и Закия бяха ужасени. Те имаха девет деца, седем от тях момичета.

В един ден палестинските араби бяха изгубили най-великия си командир, своята най-важна битка и десетки невинни в Деир Ясин. Също толкова обезпокояващо за Хаири, в резултат на атаката срещу щаба на Хасан Саламе, ал-

Рамла изглеждаше още по-уязвима. Стратегически разположеният град вече беше станал барутният погреб на бойните действия в продължаващата борба за контрол върху снабдителните пътища между Йерусалим и крайбрежието. Ахмад и Закия видяха, че животът на децата им е в опасност.

Ицхак Ицхаки изпитваше подобни безпокойства. Той писа на своите в България за изпращането му на възвишението Скопус да отбранява с Хагана университета и болницата. В София Моше и Солия следяха движението на Ицхаки и научиха от писмата му, че арабските сили са прекъснали пътища за снабдяване в планинския проход Баб ал-Уад и че сред еврейското население в Йерусалим се шири глад. „Но на възвишението Скопус имаме храна“ – спомня си Ицхаки. – „Снабдявах ни с парашути нощем“. На Пасха, в началото на април 1948 година, Ицхаки и другарите му новобранци от Хагана, успяха да осигурят пътя между Йерусалим и възвишението Скопус. „Тогава можахме да си вземем малка 24-часова отпускат до Йерусалим“. Оттам той изпрати писмо до своите в България, в което казваше на семейството си, че се връща на възвишението Скопус на следващия ден.

„Следващия следобед се явих на определеното място, готов за тръгване с конвой от три еврейски автобуса обратно към възвишението Скопус“ – разказва Ицхаки. Варда искаше той да остане в Йерусалим още една нощ. „Но аз трябва да се връщам“ – възрази Ицхаки. Варда имаше връзки в Хагана и успя да извоюва за своя приятел още един свободен ден, но командирът предупреди Ицхаки: „Утрешният конвой няма да бъде толкова безопасен, колкото този“.

Тази вечер, 13 април, Ицхаки и Варда отидоха да гледат филм в кино „Едисон“ в Западен Йерусалим. Ицхаки не можеше да се съсредоточи. „Имах лошо предчувствие и се чувствах много уморен. Изведнъж чухме стрелба и експлозии. ‘Това е нашият конвой. Знаех си’, казах на Варда.

Изтичах до щаба. Там ми казаха, че въоръжени араби бяха спрели конвоя“. Арабски бойци бяха атакували конвоя по пътя му към болница „Хадаса“. Нападателяте запалиха автобусите и избиха всички в тях. Загинаха седемдесет и осем човека. Повечето бяха лекари и сестри.

„Горе на възвишението Скопус ме смятаха за един от загиналите“ – разказва Ицхаки. – „И наистина, чувствах се, сякаш наистина бях в тези автобуси. Беше ужасно, ужасно да се живее с тази мисъл. Когато моето семейство чу какво се случило, те бяха сигурни, че съм убит. Към болката се прибавяше и това, че повечето от телата не можеха да се идентифицират, освен по някои лични предмети, като пръстени“. В България най-близките роднини на Моше, Солия и Ицхаки в Сливен и Бургас бяха в траур.

Дори в разгара на бойните действия някои арабски лидери в ал-Рамла и съседния Лида се опитваха да поддържат контакти с еврейските си съседи. Два месеца по-рано кметът на Лида прие свой еврейски колега Зигфрид Леман, лекар, роден в Берлин, а сега лидер на близкото еврейско селище Бен Шемен. Кметът се съгласи с молбата на д-р Леман пътят между двете общини да остане отворен. На няколко места оставаше надежда за мирно уреждане.

В началото на май бедуински бойци започнаха да пристигат в ал-Рамла от изток по нареждане на краля на Трансйордания Абдула. „Заклахме много агнета в тяхна чест и ги приехме като армия освободителка“ – спомня си Ханом. – „Те ни дадоха уверенията и думата на самия крал Абдула, че ще бъдем в безопасност и ще можем да останем в ал-Рамла“. Много от бедуините бяха боси и през следващите дни използваха пушките си да стрелят по гълъби за храна. Щяха да ги запомнят като мрачни и храбри наемници. Малобройни и зле въоръжени, те не изглеждаха подготвени да отбраняват града срещу настъпваща сила и бяха наричани презрително от някои местни хора „босата

бригада“. Крал Абдула обаче беше обещал „достатъчно сили за защита на живота на арабите“ и хората от ал-Рамла се надяваха, че бедуините са само авангарда на много по-голяма военна част. Обаче имаше причина за безпокойство. Навсякъде вътрешните търкания между арабите предизвикваха логистични проблеми: в Хайфа, смесен арабско-еврейски град на северното крайбрежие на Палестина, оръжия, предназначени за една арабска военна групировка, бяха заграбени от друга. В Яфа, арабски град на петнайсет километра западно от ал-Рамла, двама военни координатори даваха отделни и понякога редица противоречиви заповеди. Разногласията сред арабите както вътре, така и вън от Палестина, ги отслабваха. На 13 май Яфа падна и бежанци започнаха да изпълват улиците на ал-Рамла.

Скоро след това множество други семейства започнаха да се стичат в ал-Рамла от юг. Те бяха от На'ани, село с портокалови горички и бостани с дини, отдалечено на няколко километра, след като един еврейски фермер беше пристигнал на галоп на кон, викайки: „Еврейската армия идва! Трябва да напуснете или ще ви избият всички!“ Хората от На'ани знаеха този човек като Хауаджа Шломо – Шломо Чужденеца. Той беше от съседния кибуц На'ан. Те никога не го бяха виждали толкова развълнуван и отначало не взеха насериозно неговото предупреждение. Но те бяха в добри отношения със своя еврейски съсед и той беше настойчив, викайки от коня си: „Не, не, не! Ако останете, те ще ви избият!“ Селото съвсем ясно съзнаваше ужасите от Деир Ясин, които вече бяха предизвикали паника и бежанска вълна из цяла Палестина. Почувстваха, че нямат избор, освен да повярват на Шломо. Те пристигнаха в ал-Рамла, като на практика не носеха нищо, като предполагаха, че ще се върнат в На'ани веднага, щом опасността отmine.

В този момент Ахмад Хаири се намери в град, който не можеше да познае. Бежанците спяха под дърветата в овощните градини на Хаири, наблъскани по кафенета и па-

зари и задръстваха улиците край работилницата на Ахмад за мебели.

Ахмад все повече се безпокоеше за това, дали да позволи на Закия и децата да останат в ал-Рамла. Той започна да мисли за временно сигурно убежище за тях. След четирийсет и осем часа британците щяха да напуснат Палестина, и поне малкото ред, който тяхното присъствие осигуряваше в ал-Рамла, щеше да изчезне. Местните арабски търговци припряно купуваха излишъците от панталони, униформи и обувки от британската армия, докато колониалните сили стягаха багажа на своите гарнизони и се готвеха да отплават за Англия.

На 14 май в близкия крайбрежен град Тел-Авив Давид Бен-Гурион обяви независимостта на Израел в обръщение пред временния еврейски съвет. „Правото на евреите“ – заяви той – „да бъдат нация, както всички други нации, в своя собствена суверенна държава, е тяхно неотменимо право“. На следващия ден Бен-Гурион оповести пред Съединените щати новата държава Израел в живо предаване по радиото; като звуков фон слушателите можеха да чуят грохота на египетските самолети и експлозиите от тяхната бомбардировка на Тел-Авив. Еврейският лидер описваше конфликта като „седемстотин хиляди евреи, изправени срещу двайсет и седем милиона араби – един срещу четирийсет“. На практика, по-реално беше съотношението между военните сили, сражаващи се на своите позиции където всъщност еврейските и арабските сили бяха относително равни, когато войната официално започна. Само няколко дена преди това американски дипломати бяха изразили скептицизъм за възникване на конфликт, смятайки че арабите ще окажат само „проформа“ съпротива. Президентът Хари Труман писа на ционисткия лидер Хаим Вайцман, който щеше да стане първият президент на Израел: „Искрено се надяваме ситуацията в Палестина да се уреди на справедлива и мирна основа“.

Едва Труман беше подписал писмото си, когато египетските сухоземни части атакуваха еврейски селища в Негев, напредвайки към Тел-Авив и Йерусалим; сирийски и иракски части вече бяха навлезли в Палестина от изток, а войниците от Арабския легион на крал Абдула прекосяваха река Йордан и се отправяха на запад. Силите на Легиона заеха позиции в Рамала и Наблус, северно от Йерусалим, на територия, която Абдула желаше за „Западен бряг“ на своето кралство в пустинята.

Същия ден, 15 май, когато арабските армии приближаваха новата еврейска държава, силите на Иргун приближаваха ал-Рамла.

Мъжете от ал-Рамла лежаха зад чували с пясък в плитки траншеи, които бяха изкопали с волове и ръчни инструменти. Грубо построените им защитни постове бяха в западните и южните покрайнини на града. Зафер Хаири, синът на Шейх Мустафа, отговаряше за част от западната отбрана. Сега, рамо до рамо с войниците на мюфтията и бедуинската „боса бригада“, доброволците щяха да преминат през най-сериозното си изпитание.

Картечни откоси отекваха край железопътната линия, близо до дома на Хаири. После се чуха оглушителни експлозии от падащи наблизко снаряди. Отвън, двеста еврейски бойци се опитваха да проникнат в ал-Рамла от запад. Иргун се биеше за контрол върху пътя Яфа – Йерусалим, за да осигурят потока от стоки и да спрат арабските атаки върху еврейски конвои. Сражението беше ожесточено. В някои квартали на града араби и евреи се сражаваха отчаяно с щикове в ръкопашен бой. „Целият град“ – се заявяваше в един израелски рапорт, стана „едно голямо бойно поле. Арабите имаха огромни количества оръжие и упорито се биеха. Стотици снаряди падаха върху къщите в целия град и арабите претърпяха големи загуби в жива сила... Вълна след вълна евреите се хвърляха в уличните боеве“.

Не беше ясно кой побеждава и колко дълго отбраната на ал-Рамла щеше да издържи.

След клането, извършено от силите на Иргун в Деир Ясин, призракът на тази милиция, проникваща в ал-Рамла завари градските лидери в състояние близко до паника. Те изпратиха светкавични телеграми до крал Абдула и до командира на неговия Арабски легион, Джон Бегът Глъб, апелирайки за незабавна помощ и търсейки закрила, уплашени от друго клане. Един глас извика: „Ранените ни издъхват, а не можем да им помогнем“.

Абдула обаче беше получил подобни молби и от арабите от Йерусалим, с които го умоляваха: „Спаси ни!“ и го предупреждаваха, че еврейските сили се катерят по стените на Стария град. Кралят писа на Глъб, че „всяко бедствие, сполетяло хората от града в ръцете на евреите, независимо дали са убивани или прогонвани от домовете си, ще има много по-въздействащи резултати за нас“. Той заповяда на своя командир да се отправи към Йерусалим. На 19 май Глъб навлезе в Светия град, за да се противопостави на израелските сили с военна част от три хиляди души, четири противотанкови оръдия и ескадрон бронирани коли. По арабското Радио Йерусалим коментаторът Раджи Сахиюн обеща: „нашето предстоящо избавление чрез ръката на Трансйордания“ и „бягството“ и „краха“ на „хляпетата от Хагана“.

Тайното споразумение на Абдула с евреите не предвиждаше тези сражения: то беше замислено да признае еврейската държава в границите, определени от ООН при разделянето, а кралят да поеме контрола върху Западния бряг и по-голямата част от територията, предназначена за арабската държава, включително ал-Рамла и Лида. Сега бойните действия направиха всичко това несигурно. Силите на Арабския легион все още не бяха преминали на територия, предоставена на евреите с резолюцията на ООН за разделяне.

За някои еврейски лидери обаче, придвижването на кралските сили към Йерусалим показваше неговите истински намерения. Това представляваше обявяване на война и присъединяване към намерението на другите арабски сили да унищожат еврейската държава. Ходът на Абдула само беше задълбочил чувството на еврейските лидери, че са под обсада от всички страни. Няколко дена по-рано, съгласно отчетите от Кфар Ецион, еврейски жилищен квартал южно от Йерусалим, еврейски цивилни бяха избити от арабски селяни, когато те се опитали да се предадат на частите на Арабския легион. Като имаха пред вид приближаването на кралските сили до еврейския квартал в Източен Йерусалим, те смятаха, че на Абдула не може да се има доверие.

Цивилни и от двете страни бяха подложени на атаки. Отчаяни араби зад стените на Стария град, чиято смешна молба застави краля да действа, си отдъхнаха, когато силите на неговия Арабски легион пристигнаха, а жителите на еврейския квартал, които скоро щяха да се предадат, бяха ужасени. В западната част на града арабските жители усещяха как минохвъргачния огън разтърсваше домовете им, приближавайки се с всяка измината минута и много избягваха на изток към Трансйордания; еврейските жители си спомняха постоянната жажда, глад и намаляващите оръжия и муниципи по време на обсадата от арабските сили.

Глъб неохотно влезе в Йерусалим. Той беше повече загрижен за контрола върху пътищата за снабдяване между Йерусалим и крайбрежието, особено при Латрун, ключов възел между Йерусалим и ал-Рамла. След като силите му бяха ангажирани в Латрун и Йерусалим, той каза на Абдула, че не може да се очаква от него да изпрати допълнителни сили за подкрепления в арабските градове Лида и ал-Рамла. Тези градове трябваше да се отбраняват сами, със силите, с които разполагат.

На 19 май, когато Арабският легион на Глъб влезе в Стария град и по Радио Йерусалим звучаха патриотични

арабски песни, силите на Иргун атакуваха ал-Рамла за четвърти път през последните няколко дни, удряйки града от запад. Облечени в английски и американски бойни униформи, те настъпваха с бронирани машини, картечници и минохвъргачки.

Някъде по това време една бомба падна на пазара, точно когато Ахмад беше там. Сестра му се втурна натам и откри, че не е ранен, но инцидентът стресна фамилията. Ахмад заведе Закия и децата при роднини близо до къщата на Шейх Мустафа, в квартала на фамилията. Башир, тогава шестгодишен, си спомня как бяха намерили убежище близо до къщата на Шейх Мустафа, в дома на неговия чичо д-р Расем Хаири, който беше превърнат в спешна клиника. Расем се грижеше за ранените бойци. „Аз го наричах убежището“ – спомня си Башир. – „Имаше много експлозии и стрелба, не можех да разбера откъде идваха. Бях уплашен. Опитвах се да разбера. Не бях в своя дом, в своята стая, в своето легло. Не можех да се движа свободно. Спомням си толкова много тела, твърде много, за да се поберат“. Шейх Мустафа започна да свиква срещи с градските лидери в своята къща, която беше наблизко, като настояваше хората от ал-Рамла да не напускат града.

До сутринта на 19 май бойците от ал-Рамла отблъснаха Иргун. Еврейската милиция преброи трийсет души убити и двайсет изчезнали. „Хората бяха много потиснати“ – се казва в рапорт на израелското разузнаване, подаден няколко дена по-късно – „поради тежките загуби и липсата на успех“.

Защитниците на града взеха превес. Това явно беше безспорна победа за силите на бившия мюфтия, босите бригади и цивилните доброволци от ал-Рамла. На Ахмад обаче му стигаше толкова. Беше прекалено опасно да позволи Закия и децата да останат в града. Въпреки молбите на Шейх Мустафа никой да не напуска ал-Рамла, Ахмад нямаше повече надежди. Той нае две коли, за да отведе семейството си

на изток, през планините на Палестина, до Рамала. Самото пътуване беше само по себе си опасно, знаеше Ахмад; въпреки че Рамала беше отдалечена на трийсет и пет километра, пътищата бяха лоши и на непредвидени места избухваха изолирани сражения. Но да останеха беше по-рисковано, отколкото да заминат. В Рамала беше относително спокойно. Семейството можеше да остане там, докато не стихнеха боевете.

Башир, Нуха, Ханом и техните братя и сестри отпътуваха на североизток в два големи закрити автомобили. „Когато отначало чухме, че ще ходим в Рамала, бяхме щастливи“ – разказва Ханом. „За мен Рамала беше нещо хубаво. Тихо, малко, зелено, хубаво време, хубава храна, хубави хора. Мислехме си, че отиваме там, за да си прекарваме хубаво. Едва по-късно разбрахме истината“.

Една седмица след победата над Иргун, Хасан Саламе, командирът на единствената редовна сила, отбраняваща ал-Рамла, беше сериозно ранен от минохвъргачен огън по време на сражение на север от града. Няколко дена по-късно той умря в местната болница. Неговата смърт хвърли тъмен облак над града и съседния Лида. Според Фирдаус Таджи, втора братовчедка на семейство Хаири, смъртта на Саламе беше зловеща прелюдия. „Той беше герой“ – спомня си тя. – „Разбира се, това беше лош знак“.

Докато еврейски и арабски сили воюваха на няколко фронта из Палестина, Обединените нации засилиха дипломатическия натиск за прекратяване на огъня. Граф Фолке Бернадот, посредник на ООН, пристигна в Аман, столицата на Трансйордания, за да се срещне с крал Абдула и да обсъди прекратяването на огъня. Той все още се надяваше, че воюващите страни могат да приложат нещо близо до плана за разделяне, който страните членки на ООН бяха одобрили през ноември предната година. Докато дипломатическите усилия продължаваха и примирието изглеждаше все по-

вероятно, израелските и арабските сили трескаво работеха за спечелване на предимство, преди да бъдат замразени техните позиции и снабдяване по време на примирието.

Междувременно, Глъб изпрати малка военна част в ал-Рамла. Тя нямаше да бъде достатъчна да се задържи града, подчерта той отново пред Абдула, но може би щяха да задържат някои бъдещи атаки преди да настъпи примирието. Обаче той предложи и друга мярка, която щеше да спомогне за безопасността на ал-Рамла. В последните часове преди примирието, силите на Арабския легион можеха лесно да превземат Бен Шемен, близкия еврейски аванпост, който можеше да се използва от Хагана за извършване на удари. „Но кметът на Лида ни помоли да не правим това“ – писа по-късно Глъб. Лида и Бен Шемен бяха само на километър и половина разстояние и на няколко километра от ал-Рамла. Кметът на Лида „твърдеше, че е в добри отношения с евреите и предложи градът да бъде защитаван с дипломация“. Заместникът на Глъб, британецът капитан Т. Н. Бромидж, също настояваше за превземане на Бен Шемен: „Ако можеше да има някаква надежда за защита на Лида от израелците“ – писа Бромидж – „тази колония трябва да бъде завладяна като първа стъпка. Имам достатъчно сили, за да я превземем със щурм...“ Искането на Бромидж беше отхвърлено. Нападение срещу Бен Шемен изобщо не се състоя.

Примирието влезе в сила на 11 юни. Цялата материална част и снабдяването щяха да останат замразени на място, при строго ембарго върху въоръженията, наложено от ООН уж върху двете страни. През следващите няколко седмици израелците успяха да нарушат ембаргото с доставки автомати, картечници, бронирани коли, артилерия, танкове, самолети Месершмит и милиони бройки муниции от Чехословакия. Британците обаче упражниха натиск върху Трансйордания да спазва ембаргото; поради това Арабският легион щеше да посрещне възобновяването на

войната със сериозен недостиг на оръжие и муниции. „Съюзници, които се включват във войната, а след това прекъсват жизнено важното за нас снабдяване“ – протестира крал Абдула пред британския представител в Аман, – „не са много желани приятели“. В началото на юли Глът започна да настоява за продължение на примирието.

Крал Абдула не владееше много от Западния бряг. Той явно беше доволен от статуквото и тихомълком лобираше за сключване на мир с Израел. Посредникът на ООН Бернадот се съгласи, предлагайки разделяне на Палестина между Израел и Трансйордания. По този план жителите на ал-Рамла и Лида щяха да станат не граждани на независима арабска държава, а поданици на Абдула и неговото кралство Трансйордания.

Израел отхвърли предложението на граф Бернадот. Израелците бяха на косъм от гражданска война в края на юни, когато Бен-Гурион нареди на силите на Хагана да взривят кораба на Иргун „Алталена“ под командването на Менахем Бегин. Корабът превозваше оръжие за членовете на милицията на Иргун, но Бен-Гурион настояваше всички военни заповеди да се издават под командването на Хагана и нейния наследник, Израелските отбранителни сили (ИОС). Чрез военно обединяване и осигуряване на нови оръжейни доставки, Израел стана по-силен по време на примирието.

Страните членки на Арабската лига, нежелаещи да видят Палестина разделена между Израел и крал Абдула, на 6 юли гласуваха възобновяване на военните действия за една независима държава на арабското мнозинство. По ирония на съдбата, кралят беше избран от ръководителите на арабските държави за главнокомандващ на арабските сили в Палестина, уж да се бори за независима палестинска държава. Като се имат пред вид собствените териториални амбиции на краля, това беше в най-добрия случай фиктивна длъжност, при това неуместна. Въпреки това, когато други-

те арабски държави гласуваха да продължат военните действия, Абдула нямаше друг избор, освен да се съгласи и прояви солидарност с другите араби. Войната се възобнови.

„Но как да се бием без муниции?“ – Глъб попита премиера на Абдула, Тауфик Абул Худа.

„Не стреляйте“ – Глъб си спомня отговора, – „освен ако евреите не стрелят първо“.

Няколко дена по-късно, в ранния следобед на 11 юли 1948 година, лейтенант Израел Гефен се придвижваше бавно със своя джип, последното превозно средство в един дълъг конвой, принадлежащ на командосите от Осемдесет и девети батальон, Осма бригада на Израелските отбранителни сили. Докато колоната на Осемдесет и девети се точеше бавно по асфалтната ивица между огради от кактуси, Гефен можеше да види бронираните автомобили на своя батальон, бронетранспортъорите американско производство, наричани полугъсенични, една бронирана кола, пленена предния ден от Арабския легион, и още двайсетина джипове. На джиповете бяха монтирани напречни греди и картечници чешко и германско производство, всяка с възможност да дава минимум осемстотин изстрела на минута. Като цяло частта беше съставена от 150 души. Те бяха съвсем близо до Лида и на няколко километра от ал-Рамла и фамилията Хаири.

Двайсет и шест годишен, лейтенант Гефен беше вече десетгодишен ветеран от блискоизточните конфликти. През 1941 година се беше сражавал срещу Ромел в британската армия по време на обсадата на либийския пристанищен град Тобрук. По-рано се беше сражавал за Хагана в Палестина по време на арабското въстание. Кариерата му започна в един кибуц. Под носа на британците, Гефен и други млади ционисти, заклели се да пазят тайна, помагаха за тестване на оръжия, изобретени от един селскостопански инструктор в неговата шлосерска работилница. Лейтенант Гефен можа да види едно такова изобретение, брониран и „камиони сандви-

чи“ – два пласта стомана със сантиметър и половина твърдо дърво между тях – в дълга колона пред него.

Батальонът идваше от Бен Шемен, еврейско селище, непосредствено на север. За няколко седмици общината, отворена за достъп до своите арабски съседи от Лида, се беше превърнала в крепост, оградена с бодлива тел и бетонни бункери. По-рано д-р Зигфрид Леман, лидерът на Бен-Шемен, беше възразил срещу милитаризацията на неговата община. Хората от Бен Шемен купуваха крави и дори патрони от своите арабски съседи скоро преди това, през май. Но възпротивяването на Леман беше напразно и той напусна разочарован Бен Шемен.

Командирът на лейтенант Гефен, подполковник Моше Даян, седеше в третия джип от челото на колоната. Батальонът на Даян представляваше част от северния фланг на Операция Дани, план за осигуряване на пътя Тел-Авив – Йерусалим и предотвратяване на атака срещу израелските сили от страна на Арабския легион на изток. Индийската нишка на конвоя на Осемдесет и девети батальон приближаваше по главния път към Лида. Основната им задача беше да сплашат врага със съкрушителна огнева мощ. Планът на Даян наблягаше на шоквата тактика при военните атаки, разчитайки на стратегията „мобилност и стрелба“. Лейтенант Гефен чувстваше плана на Даян в действие като „ракета прекосяваща космоса“. За свидетелите той изглеждаше като стрелба по всичко, което се движи.

В късния следобед главната колона на конвоя зави наляво и с грохот се насочи към Лида и ал-Рамла.

В покрайнините на Лида улиците оставаха тихи. Тогава, спомна си Гефен, беше открит ожесточен огън от сграда на полицията. Някои от бойните другари на Гефен бяха простреляни; по-късно той щеше да преброи деветнайсет или двайсет убити. Осемдесет и девети батальон откри огън от монтираните върху всеки джип картечници. За не повече

от няколко минути бяха изстреляни десетки хиляди куршуми.

„Почти всичко живо по техния път умираше“ – писа кореспондентът на „Чикаго Сън Таймс“ в репортаж, озаглавен „Блиц тактика победи Лида“. Репортерът на „Ню Йорк Таймс“ разказва от Тел-Авив, че „бронирани коли се носеха из града, сипейки картечен огън. Те бяха посрещнати от сериозна съпротива, но [арабските] войници бяха изненадани и не можах да стигнат до укрытията си достатъчно бързо“. Репортерът на „Ню Йорк Хералд Трибюн“ забелязва „трупове на арабски мъже, жени и дори деца, пръснати след безмилостно светкавичната атака“. Много от убитите бяха бежанци, стекли се в Лида и ал-Рамла от близките арабски села и от скоро падналият град Яфа. Репортерът на „Хералд Трибюн“ описва „еврейска колона, която препуска през главните квартали [на Лида] с картечници, блъващи огън в сумрака... Явно зашеметени от дързостта на евреите да атакуват от село Бен Шемен, населението на Лида не оказва съпротива, когато пехотни части, след падането на мрака, нахлуха в града след брониран авангард“.

Ударният батальон бързо беше последван в Лида от пехотата на израелската редовна армия, която тогава беше известна като Палмах, и която се носеше из тесните улици с грохот, стреляйки от джиповете. Лейтенант Гефен и Осемдесет и девета се придвижиха към ал-Рамла. Там, в края на града, той видя семейства, отиващи на изток пеша, носещи вързопи в ръце, магаретата им – натоварени с багаж. Повечето съобщения споменават, че конвойт заобиколил, без да обстрелва сериозно ал-Рамла. След няколко часа Осемдесет и девета напусна района, отправяйки се на юг към пустинята Негев, за да се изправи срещу египтяните.

Тази сутрин в ал-Рамла д-р Расем Хаири мина под каменния свод и бързо отиде при ранените. Еврейските сили бяха атакували града от въздуха, жестоко обстрелвайки кварталите

и пускайки бомби и листовки над ал-Рамла и Лида с искания към арабите: „Предайте се“ и „Вървете при Абдула“. В една листовка се показваха арабските държавни глави в потъващ кораб; в друга се искаше жителите на града да се предадат. Вече дни наред градът беше без електричество и течаша вода; отпадъци изпълваха улици и алеи, а припасите от храна и медикаменти бяха на изчерпване. Чичото на Башир, Расем, беше принуден да работи бързо, във все по-сурови условия.

Шейх Мустафа се беше върнал наскоро от едно спешно пътуване до Трансйордания. Той беше изпратен от жителите на града, които бяха заложили своето злато, за да купят патрони. Той донесе муниципи, наредени внимателно в сандъци, но пред лицето на сегашното нападение, като че ли златото беше прахосано напразно.

На шестнайсет годишна възраст Фирдаус Таджи, втора братовчедка на семейство Хаири, беше „момиче водач“, което в по-нормални условия щеше да бъде арабският еквивалент на момиче скаут. През войната често ѝ се налагаше да бъде и медицинска сестра, част от мрежата за подкрепа на бранителите на града. Тя се научи да различава видовете стрелба, чуваща се от оръжията на арабските бойци или техните еврейски неприятели. „Това е автомат Томпсън“ – си казваше тя тихо. – „Това е автомат Стен“. Тя наблюдаваше как защитниците на града поставят в клоните на дърветата примитивни пускови установки за реактивни снаряди, като регулираха траекторията с връв, преди да възпламенят детонатора.

Дни наред Фирдаус стоеше близо до фронтовите линии с арабските доброволци. Тя им носеше храна. Плетеше им груби пуловери. Когато обаче сраженията се ожесточиха, прекарваше по-голяма част от времето си в късане на чаршафи на дълги ленти, които навиваше за превръзки и за насяше в клиниката на д-р Расем Хаири.

В началото на юни, след като Хасан Саламе загина в

битка, армията му се пръсна, останала без водач. Шест седмици по-късно, когато ал-Рамла и Лида бяха уязвими и застрашени от разгром, се разнесе слух за пълно изтегляне на частите на Арабския легион на Глъб, за да отбраняват други позиции. Ако това се случеше, Фирдаус нямаше представа кой щеше да защитава града. Единствените останали бойци щяха да бъдат само жителите на града и бедуйнските „боси войници“ срещу редовна армия.

Шейх Мустафа все още искаше жителите на ал-Рамла да останат. Фирдаус си спомня неговото държание, изпълнено с достойнство, през тези часове. Той носеше кафяво червен фес с бяла чалма на имам, навита около него – знак на религиозен учен. Шейх Мустафа беше кмет на този град двайсет и девет години. Наскоро беше завършило неговото дългогодишно управление и сега градът се управляваше от главата на друга известна фамилия, но влиянието на Шейх Мустафа все още се усещаше в цяла ал-Рамла. Цяла седмица шейхът се срещаше със загрижени жители на града на широката открита веранда на неговата вила. Той седеше на плетен шезлонг край градината си. Някои срещи бяха с малко хора; на други – двайсет от първенците на града седяха и обсъждаха стратегията. Посланието на Шейх Мустафа беше последователно: „Останете по домовете си. Никой да не напуска. Нашата фамилия остава“. Някои жители на града, включително племенникът на Мустафа, Ахмад, вече бяха изпратили семействата си надалеч.

В своята клиника Расем Хаири продължаваше да превързва ранените. Цяла сутрин хора не пускаха идващите през вратата на убежището. Някои бяха току-що пристигнали от Лида и търсеха защита в ал-Рамла. Други напускаха ал-Рамла, търсейки безопасност в Лида. По пътя между градовете лежаха трупове. Лидерите на Лида изпращаха спешни телеграми до командирите на Арабския легион в Бейт Набала, намиращ се на десет километра на североизток, с молба за помощ и подкрепления. „Поддържайте

бойния дух“ – пристигна отговор. – „Скоро река от злато ще потече към вас“.

Подкрепления така и не се появиха. Двата града щяха да паднат в ръцете на израелците. Разнесе се слух, че крал Абдула и Арабският легион ще изтеглят пръснатите си части и ще оставят малцина цивилни бранители, оскъдно снабдяване с оръжие и патроните, които Шейх Мустафа беше донесъл на връщане от Трансйордания. Това не можеше да се мери с армията на Израел.

Скоро в убежищата пристигнаха още хора с новини от Лида. Еврейските войници изваждали хората от техните домове, нареждайки им да отидат в джамиите или църквата св. Георги. Други напускаха на изток, отправяйки се към неопределени цели. Неколцина се съпротивляваха, укрепени в полицейския форт, но никой не очакваше да удържат много дълго. След всички техни подготовки – изкопаване на траншеи, откриване на медицинска клиника, купуване на линейка, запасяване с храна за месеци, дори ограбване на влак с провизии, предназначени за Хагана – се стигна до една дума, която никой не смееше да изговори: капитулация.

Вечерта на 11 юли, скоро след като по Радио Йерусалим беше прозвучала Първата симфония на Бетовен, бедуинските войници се измъкнаха от града на юг, изчезвайки в полето.

В квартала на Хаири останалите членове на фамилията спуснаха кепенците на прозорците и залостиха всички врати. Докато можеха, те щяха да се затворят вътре и да отлагат неизбежното. Техният свят се разпадаше, но те можеха да се задържат още малко. Имаше брашно в склада и те можеха да живеят на хляб още няколко дена.

С времето стана ясно дори и на Шейх Мустафа, че поражението беше на една крачка. Същата вечер, на 11 юли, той изпрати сина си Хусам заедно с новия кмет на ал-Рамла да занесат бяло знаме на евреите. Те отидоха с кола до

На'ан, кибуц близо до вече изоставеното арабско село На'ани. В На'ан живееше Хауаджа Шломо, човекът, който преди два месеца беше пристигнал в На'ани на галопиращ кон и като обезумял беше предупреждавал селяните.

Когато арабската делегация пристигна, израелските войници събудиха регионалния шеф на гражданската защита, мъж на име Израел Галили Б (това „Б“ беше да го различават от другия Израел Галили, дългогодишния шеф на националния щаб на Хагана). Галили Б поздрави хората и продължиха с войници от Палмах до малка зала в кибуца. Там те изковаха условията на капитулацията: арабите трябваше да предадат всичките си оръжия и да приемат израелския суверенитет. „Чужденците“ – арабските бойци, които не бяха от Палестина – трябва да бъдат предадени на израелците. На всички жители извън възраст за военна служба и неспособни да носят оръжие щеше да им се позволи да напуснат града, „ако желаят“. От споразумението се подразбираше, че жителите могат също да изберат да останат.

Галили Б скоро щеше да научи, че се разработва друг план за жителите на ал-Рамла. „Военният губернатор ми каза“ – пише Галили Б, – „че имал различна заповед от Бен-Гурион: да евакуира Рамла“. Заповеди за прогонване на жителите на ал-Рамла и Лида бяха издадени в ранния следобед на 12 юли. Заповедта за Лида, която гласеше: „Жителите на Лида трябва да бъдат изгонени бързо, без оглед на възрастта“ – беше издадена в 13:30 от подполковник Ицхак Рабин.

Фирдаус чу израелските войници да викат през мегафони отвън: „Ялла Абдулла! Вървете при крал Абдула, вървете в Рамала!“ Войниците ходеха от къща на къща и в някои случаи блъскаха с прикладите на автоматите си по вратите, викайки на хората да напуснат града. Фирдаус ги чуваше да съобщават за пристигане на автобуси, които да вземат жителите на ал-Рамла и да ги закарат до фронтовите линии на

Арабския легион. Нямаше значение това какви бяха условията на капитулацията и какво казваше Шейх Мустафа, те като че ли нямаха друг избор. Арабските жители на ал-Рамла бяха принудени със сила да напуснат своите домове.

Следобед на 12 юли Бехор Шалом Шитрит, израелски министър по въпросите на малцинствата, пристигна на един кръстопът между ал-Рамла и Лида, където беше посрещнат от гледката на тълпи от хора, отиващи на изток. Той беше възмутен. Като човек, отговорен за арабите в новата израелска държава той се възпротиви срещу експулсирането в разговор с външния министър Моше Шарет. Както Израел Галили Б, както хората от ал-Рамла, които подписаха капитулацията, Бехор Шалом Шитрит смяташе, че на арабите от новозавладените градове трябва да им се позволи да останат.

Шитрит се опита да спре експулсирането. Но той нямаше представа за една предишна среща между Бен-Гурион, майор Ицхак Рабин и Игал Алон, командирът на Палмах. Рабин, бъдещият премиер, щеше да си спомни по-късно, че Бен-Гурион, когато бил попитан от Алон какво да правят с цивилното население на ал-Рамла и Лида, „махна с ръка, като направи жест който казваше: ‘Изгонете ги!’“

Шитрит явно не само че нямаше представа за тези срещи и заповеди; той също не знаеше, че Алон вече беше обмислил военните предимства на експулсирането. Изгонвайки гражданите на ал-Рамла и Лида, Алон вярваше, че ще облекчи натиска от въоръжено и враждебно население. Щеше да задръсти пътищата към фронта с Арабския легион, като сериозно щеше да затрудни всяко усилие за обратно превземане на градовете. И внезапното пристигане на хиляди бедстващи бежанци на Западния бряг и в Транс-Йордания, щеше тежко да обремни финансово крал Абдула, който засега – израелските военни бяха убедени в това – беше отявлен враг на израелската държава.

„За съжаление, нашите сили извършват престъпни

действия, които могат да опетнят доброто име на ционисткото движение“ – казва по-късно Шитрит. – „Най-добрите от нас дават лош пример на масите“.

Победоносната израелска армия беше придружавана до ал-Рамла от няколко американски репортера. Билби от „Хералд Трибюн“ отбеляза, че „затворнически клетки на открито бяха натъпкани с млади араби, чието апатично изражение показваше, че те нямат охота за битка“. Според Джин Къриван, репортер на „Ню Йорк Таймс“: „Изглежда повечето от тях бяха на възраст за военна служба, но явно нямаха интерес да се бият за Рамле [ал-Рамла], или всъщност – за Палестина“.

Скоро след това Къриван отбелязва: „Чувствах се силно вълнение, когато арабските войници [цивилните бранители] идваха с вдигнати ръце, за да се предадат, а стотици други, вече пленници, бяха клекнали зад огради от бодлива тел пред укрепления, приличащи на полицейски участъци“. Някои мъже на възраст за военна служба бяха успели да избегнат изпитателните погледи: носеха тъмни очила и дълги сукнени дрехи и куцукаха наоколо в жегата, като се подпираха на тояжките си. Членове на семейства се гледаха вторачено през оградата от бодлива тел и когато жени или по-възрастни хора се опитваха да се доближат до оградата, израелските войници стреляха над главите им. По-късно същия ден се появиха девет - десет автобуса и войниците наредиха на пленниците да се качат в тях. Един след друг автобусите потегляха; мъжете, които се бяха качили в тях се питаха шепнешком един друг: „Къде ни карат?“ Мъжете бяха отправени към лагер за военнопленници, а израелските войници насочиха другите хора от града към други автобуси, които заминаваха на изток от града.

Сутринта на 14 юли беше безоблачна и изключително гореща. Беше средата на юли и седмият ден от Рамазан. Хиляди бяха вече прогонени от ал-Рамла с автобуси и камиони. Ня-

кои, като Башир и братята и сестрите му, бяха напуснали доста преди да пристигнат еврейските войници, намирайки временно убежище в Рамала. Други от фамилията Хаири бяха останали в ал-Рамла.

Фирдаус и нейните братовчеди, лели и чичовци, седяха и чакаха на автогарата в ал-Рамла. Бяха може би общо трийсет и пет души от фамилията Хаири и техните роднини Таджи. Шейх Мустафа беше сред тях.

Със себе си те носеха няколко куфара, вързопи с дрехи и злато, което бяха привързали към телата си. Фирдаус, момичето водач, беше прибрала в багажа си своята униформа и носеше своя нож и свирка. Те предвиждаха кратко пътуване – в километри и дни; бяха сигурни, че ще се завърнат скоро, когато арабските армии си възвърнат ал-Рамла.

Хората от фамилията Хаири и Таджи, както и останалите хора от ал-Рамла, оставиха в домовете си своите легла и маси, килими, библиотеки, семейни снимки в рамки, своите одеяла, чинии и чаши. Те оставиха своите фесове и галабии, шалвари, резервни кефията, пояси и колани. Те оставиха своите подправки за *маклубе*, мариновани лозови листа и брашно за тестото за сладкиши с фурми. Те оставиха своите ниви с див грах и жасмин, пасифлора и суха червена анемония, планински кремове, които растяха сред ечемика и пшеницата. Те оставиха своите маслини и портокали, лимони и кайсии, спанак и бамя и пипер. Те оставиха своята коприна и лен, сребърни гривни и колиета, кехлибар, мъниста и огърлици от австрийски монети. Те оставиха своите керамични съдове и сапун, кожа и масла, шведски фурни и медени съдове, и винени чаши от Бохемия. Те оставиха сребърните си подноси, пълни със захаросани бадеми и сладка леблебия; своите кукли, направени от слепени дървени стърготини; своята смрадлика; своето индиго.

Автобусът пристигна; членовете на фамилията Хаири и Таджи се качиха в него. С тях се качи и местният

идиот. Той носеше две дини. Фирдаус видя леля си да дава на майка ѝ две торбички: едната с витамини за бебето, другата със стъклено наргиле и тютюн. При всичките оставени неща Фирдаус се учуди защо на някой ще му притрябва да носи наргиле?

Автобусът се отправи от ал-Рамла към фронтовите линии на Арабския легион при Латрун. Тук им беше наредено да слязат от автобуса и да тръгнат на север към Салбит. Той беше само на четири километра, но в момента беше 38°C. Нямахме сянка, нямаше път, само стръмно нагорнище през кактуси и хинап. По-късно хората щяха да го нарекат „магарешкия път“ – ако магарето може да го измине, може би хората също щяха да могат.

Земята беше силно напечена. Фирдаус погледна напред: върволица от хора бавно се изкачваше нагоре по хълма сред маранята. Много от хората от ал-Рамла виждаха за пръв път жените от фамилията Хаири, които почти никога не бяха напускали квартала на фамилията. Някои от жените бяха бременни и там, в жегата, водата на една от жените изтече. Тя роди бебето си на земята.

Семействата се изкачваха от Латрун към Салбит, откъдето, както се говореше, Арабският легион щял да закара хората с камиони до Рамала. Бежанците, прегърбени под слънчевите лъчи, се препъваха о камъни, тръни и остри стърнища в пшенични ниви след неотдавнашната жътва.

Фирдаус забеляза градския идиот, който носеше своите две дини. Без да каже дума, тя взе едната от тях и заби своя нож на момиче водач в меката червена сърцевина. Семействата Хаири и техните съседи се събраха нетърпеливо. Динята изчезна бързо, без да се брои малкото парче, което Фирдаус запази за себе си; но тогава една млада майка дойде при нея и я помоли за последното парче за своя син.

Бяла коричка се беше образувала около устата на всеки. Колко далеч беше Салбит? Дали вървяха още в правилна посока? Постоянно търсеха сянка и вода. Прекосява-

ха житни ниви, където късаха зрели класове и изсмукваха влагата от зърната. Фирдаус видя едно момче да пикае в канче, а след това гледаше как баба му пие от него. Един мъж беше праметнал своя баща на раменете си като торба с картофи, а за известно време Фирдаус носеше в ръце нечие бебе.

Беше късен следобед и те с часове бяха ходили през каменист терен без каквато и да е ясна представа как да намерят село Салбит. Техният криволичещ път се оказа много по-дълъг от четири километра. Някои казваха дванайсет; други се кълнях, че са били двайсет.

Членовете на фамилиите Хаири и Таджи започнаха да захвърлят части от багажа си. Някои започнаха пътя си с куфари; те бяха изоставени отдавна. След известно време някой намери кладенец, но въжето беше скъсано. Жени сваляха дрехите си, спускаха ги в застоялата вода и ги вдигаха обратно, като ги поставяха на устните на децата си, за да могат да изсмучат мокрия плат.

Може би трийсет хиляди души от ал-Рамла и Лида се тътреха през възвишенията този ден.

Джон Бегът Глъб изслуша рапортите. Британския командир на Арабския легион знаеше, че това бе „страшно горещ ден в крайбрежните низини с температури над трийсет и осем градуса на сянка“. Той знаеше, че бежанците прекосяват „каменисти местности, покрити с бодливи храсти“ и че накрая „никой няма да разбере колко деца са измрели“. Освен това, Глъб до края на живота си щеше да твърди, че не е имал достатъчно сили, за да защити ал-Рамла и Лида; че за да стори това, той е трябвало да изтегли частите си от фронтовите линии при Латрун и евентуално да изгуби всичко: Рамала, Наблус, Тулкарм, Източен Йерусалим, цялата плячка на Абдула на Западния бряг – действие, което „щеше да бъде безумие“.

На 15 юли, преди преходът от ал-Рамла и Лида да завърши, Давид Бен-Гурион писа в своя дневник: „Арабският

легион беше уведомен телеграфически, че 30 000 бежанци се движат по пътя от Лида и Рамла, което вбеси Легиона. Те искаха хляб. Те щяха да бъдат прехвърлени през река Йордан“ – в кралството на Абдула и далеч от новата държава Израел.

Вечерта членовете на фамилиите Хаири и Таджи пристигнаха в една горичка от смокинови дървета в село Салбит. Селото беше почти изоставено, освен стотиците семейства бежанци, отдъхващи си в овощните градини.

Фирдаус и нейното семейство намериха подслон под дърветата. Някой донесе вода. Тя забеляза, че майка ѝ беше запазила едната платнена торбичка – Фирдаус предположи, че е с витамините. Но тя беше с наргилето.

Тази вечер семейството седеше под смокиновите дървета, пушеше тихо, а в стъкления съд бълбукаха мехурчета.

На следващата сутрин камиони на Арабския легион откараха членовете на фамилиите Хаири и Таджи в Рамала. Те достигнаха хребета точно на запад от града. Под тях лежеше огромен амфитеатър: долината на Рамала. Дълго време градът беше християнски планински град и хладно лятно убежище за арабите от Източното Средиземноморие до Залива.

Сега десетки хиляди бежанци се въртяха наоколо, смаяни и унижени, търсещи храна и решени да се върнат у дома.

ЕМИГРАЦИЯ

Слънчевата светлина се процеждаше през тесните прозорци на централната софийска гара, хвърляйки мътни отблясъци върху стотиците пътници, наблъскани един до друг в чакалнята. Беше октомври 1948, три месеца след като израелските сили влязоха в ал-Рамла. Докато семейство Хаири чакаха в Рамала на хиляда мили на юг, слушайки новините за продължаващата война в Палестина, Моше и Солия Ешке-нази се придвижваха сантиметър по сантиметър в дългата редица от български евреи на гарата. Солия беше облечена с дълга пола и ушит по мярка жакет, а дългата ѝ тъмна коса падаше на раменете ѝ изпод широкопола шапка. Много от пътниците носеха тъмни палта и тежки обувки и стояха на място, заобиколени от куфари и сандъци. Моше държеше документите за самоличност на семейството. Той беше нисък и набит с мургава кожа, високи скули и черни, дълбоко разположени очи, характерни за сефардските евреи. До тях лежеше дъщеричката им Далия, заспала в плетената си кошница.

Моше и Солия се бяха запознали преди осем години, малко преди България да сключи съюз с нацистите. Моше обичаше да разказва на Солия, а по-късно и на Далия, че когато видял за пръв път бъдещата си съпруга на едно събирание, тя била очарователна и преливаща от жизненост в балната си рокля, нетърпелива да танцува. Той си помислил: „Ето това момиче е точно за моя приятел Меламед, доктора“. Моше се доближил до младата красавица, но след няколко минути разговор вече си мислел: „А защо не и за мен самия?“ Само след няколко дни се състояла първата им среща и Моше не губил време – информирал Солия за намерението си да се ожени за нея. Тя отхвърлила думите му със смях, но Моше не се обезкуражил: „Колкото и дълго да се наложи

да чакам, заклея се той, един ден ще се оженим“.

На дълги маси пред редиците евреи седяха полицаи от българските имиграционни власти. Един по един 3 694 евреи трябваше да покажат паспортите си и да отворят куфарите си за проверка за скрити пари или злато. Не им се разрешаваше да вземат нищо ценно, но някои бяха зашили скъпоценни камъни в долните си дрехи или закрепили с ремък към тялото си френски златни монети, известни като наполеони. Те не планираха да се връщат. Когато стигнеха до имиграционните маси, подписваха декларация, че от този ден нататък вече не са граждани на Народна република България. Същия ден щяха да се качат на два дълги влака и да заминат за крайбрежието на Югославия, където ги чакаше кораба „Пан Йорк“, за да ги откара в новата държава Израел.

Моше и Солия бяха част от история без аналог в Европа. Знаеха, че като всички други евреи на гарата, са извадили късмет да останат живи. Солия вярваше, че ако не беше почтеността на българите – и особено на шепата хора, решили да предприемат активни действия през 1943 – тя и Моше можеха да се озоват на влак за Треблинка и сега нямаше да чакат да се качат на кораба заедно с дъщеричката си, за да започнат нов живот в еврейската държава.

„Пан Йорк“ щеше да отплава на 28 октомври 1948 година – само три дни след годините изпитания, които ги бяха довели до този момент на заминаване.

От нощта през март 1943, когато Моше и Солия чакаха в Сливен депортацията, която не се случи, бяха изминали повече от пет години. Цар Борис почина по-късно същата година, а през лятото на 1944, с пристигането на съветската Червена армия, съюзът на България с нацистите се разпадна. Българските партизани, сред които братът на Моше, Жак, и много от приятелите на Сузана, слязоха от Родопите и Балкана и скоро антифашистките партии в

България създадоха правителство от лява демократична коалиция – Отечествен фронт. Моше и Солия се върнаха в София и започнаха да организират живота си. Някои евреи мечтаеха за новата българска държава, в изграждането на която щяха да участват след разгрома на фашизма, но други вече мислеха за Палестина.

Ционизмът – движението, посветено на емиграцията на европейските евреи в Свещената земя, беше стъпило на територията на България в началото на 1880-те, точно след освобождението на страната от турско иго. През 1895 един от първите ционистки вестници, издаван в Пловдив, оповести идеята, че евреите могат „да организират живота си в Сирия и Палестина, като се установят там и се заемат със земеделие“. Следващата година български евреи основаха Хар Тув, едно от ранните ционистки селища в Палестина. През юни същата година Теодор Херцел, ционисткият лидер, спря в София на път за Истанбул с „Ориент Експрес“ и беше триумфално посрещнат на гарата. Херцел, в чиято книга „Еврейската държава“ се излагаше визията за Обетованата земя, където „можем да живеем като свободни хора на своя собствена територия“, вече беше герой за евреите в България. „Бях поздравен като лидер, като „Сърцето на Израел“ и прочее ласкави преувеличения, записа Херцел в дневника си. Стоях там, онемял от изненада, а пътниците от „Ориент Експрес“ наблюдаваха с безкраен интерес необичайния спектакъл“.

Херцел беше уверен, че Европа не желае евреите и агитираше за еврейска държава, „където можем да имаме гърбави носове, черни или червени бради и криви крака, без да ни се присмиват... където можем да умрем спокойно в родината си... където да живеем в мир с целия свят... Така че презрителното подвикване „Евреин!“ да стане уважително название, каквито са германец, англичанин или французин – накратко, като названието на всички цивилизовани народи“. В по-голямата част от Европа, включително

сред еврейските интелектуалци и дори сред някои равини, идеите на Херцел бяха отхвърляни като утопични или опасни; той беше наричан „еврейския Жул Верн“ и „лудия кариерист“. В България, обаче, Херцел беше превъзнесен като „новия апостол на новия еврейски национализъм“.

На връщане от Истанбул, където беше търсил подкрепа от Отоманската империя за основаване на еврейската държава, Херцел отново спря в София. „Голямо вълнение из целия град, записа той. Шапки и кепета хвърчат във въздуха. Наложих да ги моля да се откажат от парад... По-късно трябваше да отида в синагогата, където ме очакваха стотици... Стоях на амвона пред Свещената арка. Когато за момент се поколебах как да се обърна към паството, без да загърбя Арката, някой възкликна: „Можете да обърнете гърба си дори на Арката. Вие сте по-свят от Тората!“ Няколко души искаха да целунат ръката ми.“ Изуменият Херцел предупреди тълпата да не правят демонстрации и ги посъветва да се държат кротко, за да не възбудят обичайните настроения срещу еврейството.

Връщането в Цион се обсъждаше от няколко десетилетия по страниците на предвоенните ционистки вестници в България. Арабите, които вече обитаваха тези територии, не се споменаваха по време на такива дискусии и някои български евреи ще си спомнят по-късно лозунга „земя без хора за хора без земя“. Вестникарските дебати се занимаваха с въпроси като трябва ли евреите да учат иврит, докато се подготвят за емиграция в Палестина, или да продължат да говорят ладино – юдео-испанския майчин език на сефардските евреи. Моше научи иврит с помощта на социалистическо-ционистката организация „Хашомер Хатцаир“ (Млад пазител). Солия продължи да говори само ладино – език, останал в сърцето ѝ с поговорките, научени край домашното огнище.

Ционистките вестници бяха спрени след антиеврейските мерки, залегнали в Закона за защита на нацията

през 1941. Към октомври 1944, обаче, по-малко от месец след освобождението от профашисткия режим, българските ционисти вече бяха започнали да се прегрупират. Организаторите на местни комитети изпратиха официални поздравления до Отечествения фронт; после основаха Палестински комитет, който пропагандираше *алия* – еврейска емиграция в Палестина. Целта им беше *алия* да стане масово движение сред българските евреи.

За Моше, Солия и много от съседите им перспективите да емигрират отначало изглеждаха далечни. Семействата им живееха тук; работата им беше тук; дори след случилото се през 1943 те все пак бяха българи. За повечето българи, в това число и евреите, поражението на нацистите означаваше, че жертвата на партизаните в Родопите и Балкана не е била напразна. Братът на Моше, Жак, вярваше, че с комунистите на власт в България за първи път можеше най-сетне да бъде изградено общество на равенството. Моше не беше толкова сигурен; най-малкото, страната все още страдеше от неотдавнашната война.

България представляваше опустошен пейзаж. Американските бомбардировки в края на 1943 и началото на 1944 бяха сравнили със земята по-голямата част от София, включително сградата на Народното събрание. Безмилостните въздушни нападения бяха убили мнозина и принудили други да бягат в провинцията. Селата бяха пълни с бежанци. Неприбраната реколта донесе дефицит на храни и глад, а излязлата от контрол инфлация задълбочи кризата. В края на есента през 1944 новото правителство, останало без средства, започна да търси помощ извън границите на страната.

На 2 декември, по-малко от три месеца след освобождението на България, Давид Бен-Гурион пристигна в българската столица. Лидерът на ционистите в Палестина беше приет от българския министър-председател, външния и вътрешния министри, министъра на пропагандата и

митрополит Стефан, главата на българската православна църква, който, поемайки значителен риск, се беше изправил в защита на българските евреи през войната. Главната цел на тази среща беше да се издейства съгласието им да разрешат на евреите да емигрират в Палестина. Реабилитирането на българските евреи ще бъде невъзможно, каза той на официалните лица; трябва да им се разреши да заминат. Създаването на еврейска държава, каза Бен-Гурион на евреите и държавниците, събрани в Балканския театър в София, е „задачата на момента“ „Алия!“ прозвучаха викове от публиката. Към края на годината 1 300 евреи напуснаха България на път за Палестина. Един от тях, братовчедът на Солия, Ицхак Ицхаки, беше първият заминал.

Ицхаки се беше върнал от трудовия лагер след освобождението от съветската Червена армия. Десет дни покъсно беше мобилизиран и пратен на турската граница. Частта му се намираше в родния му град, Сливен. „Всяка седмица пристигаха сто вагона с храна и аз, яздейки кон, отговарях за безопасното им придвижване до турската граница, спомня си той. Докато очакваше следващия конвой от вагони, понякога прескачаше до къщата на братовчедка си, сега пълна с шумни съветски офицери с антураж от музиканти, хор и артисти, дошли с тях в България. С идването на зимата вагоните закъсваха в снега и животът стана по-труден. Към декември 1944, когато новата българска армия се присъедини към Червената в боевете в Австрия и Унгария, бащата на Ицхак започна да се тревожи да не би синът му да бъде изпратен на фронтовата линия и да загине в студа. „Баща ми пристигна в Сливен с план – каза Ицхаки. – Той мечтаеше за Израел още от тридесетте. Сега ме подтикваше към последната стъпка. „Ти ще станеш нашият авангард. Ние ще те последваме“. Баща му имаше връзки с офицера, отговарящ за сливенския щаб. Скоро Ицхак беше освободен от служба и в края на 1944 тихо напусна България с влака „Ориент Експрес“ – същия, с който беше пътувал и Теодор

Херцел преди половин век, през Истанбул и Сирия към Палестина.

За Бен-Гурион младите мъже като Ицхак бяха пионерите на една огромна вълна от емигранти, която щеше да последва. Ционисткият лидер още нямаше държава, но имаше план. Той знаеше, че България отчаяно се нуждаеше от пари и основни продукти. Беше потресен от разрушенията в столицата и бедността в близките села, затова организира временна помощ за българските евреи с дългосрочната цел да ги докара в новата еврейска държава. При връщането му в Палестина Бен-Гурион нареди да изпратят пет хиляди чифта обувки за еврейските деца в България, като добави: „Може би ще е по-добре краката да дойдат при обувките“.

Скоро след това, Еврейската агенция в Палестина установи търговски отношения с новото българско правителство. „Ваше превъзходителство – написа началникът на търговския отдел на Еврейската агенция в Тел-Авив до българския министър на търговията, – използвам тази възможност да Ви уверя, че имаме най-голямо желание да започнем търговия с България и че ще положим всички усилия от наша страна това да стане възможно най-скоро“. Еврейската агенция, все още под британско управление в Палестина, беше станала в много отношения де факто независимо правителство.

Отначало българите и евреите от Палестина обсъдиха бартерни сделки: български бор, бук и розово масло за еврейски фармацевтични продукти и обувки. „Всички обувки трябва да имат ДВОЙНИ ПОДМЕТКИ“ – гласеше един от българските отговори. Килограм розово масло трябваше да струва 160 чифта обувки. Министърът на Еврейската агенция обеща, че скоро ще бъдат намерени „начини и средства за парично разплащане“. Валутата за такова разплащане беше английски лири стерлинги. Не след дълго двете страни договориха български сушени плодове, ягодов

нектар, пчелни кошери, одеяла, раници, килими, железни сейфове и въглища. Те подписаха търговско споразумение, доста преди официалното обявяване на еврейската държава.

Следвоенните суми за българските евреи идваха и от Американския еврейски дистрибуторски комитет, познат като ЕДК (JDC). В първите месеци от работата си служителите от ЕДК изпращаха дрехи, одеяла, основни хранителни продукти и медицински консумативи и помагаха финансово на еврейски художници, писатели и занаятчийски кооперации. Но което е по-важно, ЕДК имаше здрави връзки с Еврейската агенция и с Мосад, който организира нелегалния транспорт на евреи до Палестина, показвайки незачитане на блокадата, наложена от британските власти. Крайната цел на ЕДК бе да спомогне за финансирането на *алия* в Свещените земи.

Разговорите за друг живот в друга страна измъчваха такива български евреи като Моше – млади мъже и жени, които бяха израснали, учейки иврит и слушайки за мечтаната Палестина. Еврейската подкрепа за емиграция в Палестина, обаче, в никакъв случай не беше всеобща. Мнозина български евреи, особено сред поддръжниците на Отечествения фронт, предпочитаха да построят отново еврейското общество у дома. Еврейските комунисти, следователно, виждаха в ционистите заплаха. Политическите различия често избиваха в лично неразбирателство, разкъсвайки семейни връзки. Ако думите на Бен-Гурион докосваха нещо дълбоко у Моше, начинаещия ционист, за брат му Жак, предан комунист и член на Отечествения фронт, те далеч не звучаха толкова привлекателно.

В честите случаи, когато Моше посещаваше Жак в адвокатската му кантора в София, двамата спореха на тема политика. Братята криеха несъгласията си, но като се имаха предвид противоположните им политически виждания, много е вероятно Жак да е повтарял упреците на другите евреи комунисти към събратьята им ционисти – че евреите трябва

заедно с останалите българи да изградят отново страната от руините на войната. Това е главната задача пред българските евреи; да напуснат отечеството би означавало да избегнат тежката, необходима работа, предстояща на всички в България. Палестина е „фалшива ционистка фантазия“, родният дом си е тук. Новият български режим, вярваше Жак, се идентифицираше с борбата срещу антисемитизма. Червената армия се беше борила да спаси евреите в България. Наистина, самите българи също се бяха борили да спасят евреите от унищожение; дори само това беше достатъчна причина за всеки един евреин да остане в България и като истински патриот да подкрепи новата комунистическа република. Жак, щеше да си спомни племенницата му Далия по-късно, беше изцяло отдаден на мечтата, която бе лелеял като партизанин в планините.

Комунистите в този момент разобличаваха ционистите като „реакционери“, които „не вярват в Отечествения фронт“. За Моше подобни нападки не бяха приятни. Моше не беше единствен и много скоро българските евреи, които се противопоставяха на ционизма, трябваше да признаят, че са по-малко на брой от другите.

През април 1945 еврейските лидери от Отечествения фронт се срещнаха в София. Те бяха разтревожени от ционисткия ход за масова емиграция към Палестина – и особено от призива на Бен-Гурион за *алия*. Тодор Живков, партийният активист, който по-късно щеше да стане глава на българската държава, предупреди другарите си, че ционистките организации имат значително влияние заради подкрепата, която получават от чужбина. През онова лято българските ционисти пътуваха до Лондон за срещата на Световната ционистка организация. Там Бен-Гурион повтори призива си за създаване на еврейска държава. През следващите пет години три милиона евреи трябваше да извършат *алия*, каза той пред събралите се. Жак Ешкенази се чудеше колко ли време брат му и Солия ще останат в

България.

За Моше и Солия решението да останат или да напуснат си оставаше труден въпрос. Обещаната Палестина трябваше да натежи над перспективите да уредят отново живота си в България заедно с роднините и приятелите си. Знаеха, че българското правителство възнамерява да върне еврейските имоти и да накаже виновните за профашистката политика. Моше и Солия следяха отблизо събитията.

Народният съд вече бе осъдил задочно на смърт Александър Белев, бившия ръководител на Комисариата по еврейските въпроси и най-прочутия антисемит в страната. Белев беше избягал от България в края на войната. Съдът заведе дело срещу Филов, министър-председателя в правителството на цар Борис, и Габровски, вътрешния министър, и двамата бяха екзекутирани.

Димитър Пешев беше пощаден. Бившият заместник-председател на Народното събрание беше направил повече от всеки друг за спасяването на четиридесет и седемте хиляди български евреи; беше оказал натиск върху Габровски да отмени заповедта за депортация и по-късно бе разобличил планове в отворено писмо до Народното събрание. По време на войната обаче Пешев беше настоявал пред правителството на Борис III да ликвидират партизаните в планините. На привидно кроткия ерген дадоха петнадесет години тежък труд, но щяха да го освободят след три.

Стотици други нямаха неговия късмет. Докато Моше работеше като търговец на фино бельо и със Солия заедно се опитваха да планират семейния си живот, те много добре знаеха, че през няколко улици от дома им, в Народния съд, преследванията се увеличаваха. Съдът започна да осъжда на смърт профашистки настроени членове на кабинета, депутати, колаборационисти и набедени за такива със стотици; към пролетта на 1945 година повече от 2 100 души бяха екзекутирани. Много други бяха измъчвани или осъдени на тежък физически труд за връзките им с фашисткото прави-

телство.

През ноември 1945 Георги Димитров се завърна в България. Комунистът и герой-антифашист беше прекарал последните две десетилетия в Кремъл. След проведените парламентарни избори, той стана министър-председател на България. И скоро започна поредица от изземвания на имоти. Ръководството на Отечествения фронт, привърженици на идеята за всенародна собственост, бяха проявили колебание по въпроса за връщането на еврейските имоти на собствениците им. Комунистическото управление настояваше да се изкорени буржоазното общество, а не да се утвърждава. С връщането на Димитров колективи и кооперативи започнаха да изместват бакали, занаятчии и търговци. В живота на Моше, Солия и други еврейски семейства като тях, чиято скромна търговия разчиташе на частната инициатива, се появи нов фактор, натежаващ в полза на емиграция в Израел. Но главният въпрос оставаше: дали ще им разрешат да заминат? След няколко месеца отговорът дойде.

През май 1947 Андрей Громико, съветският посланик в ООН, изненада ционистите, САЩ и Великобритания с реч пред Общото събрание, в която заяви, че Съветският съюз е готов да подкрепи създаването на еврейска държава в Палестина. Седмица след това възхитени евреи от София изразиха благодарността си за речта Громико в телеграма до Сталин. На 30 ноември 1947, когато се разчу, че Съветите са се присъединили към САЩ в подкрепа на плана на ООН за разделяне на Палестина на арабска и еврейска държава, из цяла България се организираха празненства. Това беше същата новина, която семейство Хаири бяха посрещнали с изумление и недоверие в ал-Рамла. В София радостни евреи излязоха на улицата с развети знамена, с песни за Израел и плакати с имената на героите на деня: Теодор Херцел, Георги Димитров, Давид Бен-Гурион и Йосиф Сталин.

Три дни след като ООН гласува на 2 декември 1947, Солия Ешкенази роди Далия (тогава наречена Дейзи) в една софийска болница. Жак и съпругата му Виргиния посетиха Моше и Солия скоро след като младата майката се върна от болницата с бебето. Виргиния ще си спомни след години какво необичайно красиво, кротко и спокойно дете е било бебето за разлика от баща си, който не е можел да сдържа вълнението си. Нито пък искал. „Имаме си момиченце и то се казва Дейзи!“ възторжено викал Моше и подскачал между изтощената майка и детето, положено в плетена кошница. „Имаме си момиченце, Дейзи!“. Семейството беше чакало дете седем години и беше мечтало да е момиче. Сега трябваше да решат къде да порасне детето им.

Неочакваната съветска подкрепа за еврейската държава означаваше, че и българското правителство ще подкрепи емиграцията на всички евреи, желаещи да заминат. Георги Димитров току-що се бе завърнал от среща в Кремъл, където Сталин му напомни: „Да се помогне на евреите да емигрират в Палестина е решено от ООН“. Димитров незабавно предаде посланието на еврейските комунисти, които сметнаха гласуването за разделяне на Палестина за поражение. „Еврейският народ за първи път в историята си, се бори мъжки за правата си“ – каза Димитров на еврейските си другари по време на среща на Политбюро през март 1948. „Ние трябва да приветстваме тази борба По-рано бяхме против емиграцията. Дори я спъвахме. Кое то ни изолираше от масите“.

Няколко седмици по-късно, на 3 май, еврейските комунисти публично декларираха „с огромно чувство на безгранична благодарност значителния принос на Съветския съюз за решаване на еврейския проблем и създаване на независима, свободна, демократична еврейска република – Ерец Израел... Да живее Народна република България и вождът на българския народ, неуморният борец срещу фа-

шизма и антисемитизма – другарят Георги Димитров! Да живее защитникът на поробените и потиснати народи, генералисимус Йосиф Висарионович Сталин!“

Що се отнасяше до предстоящото заминаване на много от българските евреи, еврейските комунисти изказаха „задоволство, че правителството на Народна република България дава пълна възможност на всички евреи, които желаят да се заселят в Палестина, да емигрират свободно“. Това беше становището, което и Жак Ешкенази щеше да възприеме; но какво точно е чувствал и какво е казал на Моше, никога няма да узнаем.

Отечественият фронт сега контролираше всички действия по заминаването на евреите. На българските ционистки групи вече не се разрешаваше да работят самостоятелно. Щеше да има само един еврейски вестник, издаван от правителството. Ционистите и комунистите преследваха една обща цел – да улеснят заминаването на всички евреи, които желаят да емигрират в новата държава Израел.

Някои си спомнят за тогавашните събития като за верижна реакция, други като за обмислена, радостна крачка към древната земя, трети като за треска. Години наред решението за емиграция беше изглеждало като нещо теоретично. Дори след като стана възможно, мнозина казаха, че възнамеряват да останат. Но това бързо се промени. Най-напред съседът, бръснарят Израел, реши да заведе цялото си семейство с един от първите кораби. Тогава Рахел, домакинята от къщата отсреща, съобщи, че и нейното семейство заминава. Един братовчед, Сами електротехникът, направи *алия*. След него замина шивачката Матилда. Обущарят Леон. Полицаят Хаим. Шофьорът Исак. Кинаджията Буко. После равинът. Бакалинът. Разносвачът на плодове. Хлебарят. Българският еврейски хор – всичките сто души наведнъж – заминаха с кораб за Израел. Внезапно половината от родата ги нямаше, половината съседски къщи опустяха.

„Беше като психоза“, спомня си бивш комунист-евреин, избрал да остане в България. „Предната вечер вярвах в едно. На сутринта вече вярвах в нещо друго“.

За Моше и Солия през пролетта на 1948 почти нямаше какво да се обсъжда. Трудните времена не показваха признаци да свършват. Фабриците бяха национализирани, собствеността – иззета от властта, а бъдещата прехрана на Моше – несигурна. Новото правителство, макар видимо да се отнасяше еднакво с българи и евреи, демонстрира с проведените мъчения и екзекуции политика, която според Моше беше изключително брутална; и след като им се беше разминало на косъм през 1943, сега нямаше никакви гаранции за сигурност в една непозната бъдеща България.

За Моше, обаче, не само перспективата за тежък живот в България му пречеше да остане; по-важно за него беше, че искаше да пристигне на ново място. През по-голямата част от живота си Моше беше слушал за нов живот на отдалечено място. Той обичаше предизвикателствата и вярваше на инстинкта си, който в този случай му диктуваше да замине.

Солия не беше толкова сигурна. Тежеше ѝ мисълта, че трябва да загърби родната страна. Но като жена на Моше щеше да последва главата на семейството – при първа възможност Моше, Солия и Далия Ешкенази щяха да се преместят в Израел.

Към 14 май, след като Бен-Гурион обяви независимостта на Израел и войната между арабите и евреите започна официално, Еврейската агенция и българското правителство вече бяха съставили подробен план за методична емиграция. Първо ще заминат пет малки кораба с по 150 души – хора, чиито деца, като Ицхак Ицхаки, бяха заминали за Палестина още по време на британския мандат и чието присъствие там беше първото дръпване на веригата на емиграцията. Пътните разноски ще бъдат платени от ЕДК, по около 40 долара на човек, а корабите ще бъдат осигурени

и направлявани от българския търговски флот. Участието на ЕДК и други международни ционистки организации ще се толерира при условие, че те продължат да дават твърда валута, така отчаяно необходима за изграждането на опустошената и обедняла България.

Първата голяма операция, реши българският парламент, ще се организира от пристанище Бакар в Югославия. Общо 3 694 български евреи ще имат около три седмици да сложат в ред нещата си. Преди заминаването ще бъдат задължени да минат медицински преглед за удостоверяване, че не страдат от туберкулоза, сърдечно заболяване, тиф, холера и сифилис. После ще заключат домовете си, ще се сбогуват и съберат на 25 октомври на централната гара в София, където ще ги чакат два дълги влака.

Моше и Солия се придвижваха сред блъсканицата от пътници на перона на софийската гара. Жак и съпругата му, Виргиния, бяха дошли да се сбогуват. Те помогнаха на Моше и Солия за сандъците и куфарите; някой носеше Далия, стихнала в плетената си кошница. Атмосферата беше нагнетена с тъга и същевременно бликаща от жизнерадостни очаквания; братя и бащи, баби и чичовци знаеха, че се прегръщат за последен път.

Въздухът беше пронизващ и чист. Южно от перона се издигаше хребетът на Витоша, а скалните ѝ зъбери се възвишаваха в центъра като козирка на смачкано кепе. Там Солия се беше разхождала с приятелки и с песни на уста се бе катерила нагоре по стръмни, каменни пътеки през борове и кленове, процеждащи светлината на следобедното слънце. Доста по на изток се намираше родният ѝ град Сливен, точно отвъд Розовата долина, където в спомените ѝ остана старият двор с прасковото дръвче. Там, дълбоко в недрата на планината, се копаеха въглища. Почвата беше добра за овошки и лози с червено грозде. Солия дълго ще си спомня ветровете, фучащи през планинските проходи, вдигайки

облаци прах в родния ѝ град.

Влакът потегли от София следобеда, като отначало се движеше бавно, сякаш несигурно, но постепенно набра скорост, запухтя и затрака на запад, изнизвайки се от столицата към границата с Югославия и оттам към кораба за Израел.

За много от 1 800-те български евреи във влака от София – и за десетките хилядите от Унгария, Румъния и Полша, емигриращи през есента на 1948 – пътуването до Израел представляваше завръщане у дома след две хиляди години изгнание и възможност да изпълнят обещаното в Талмуда: „Този, който направи четири стъпки в Израел, е опростен от всичките си грехове“.

Но влакът, прекосяващ югославската граница на 25 октомври 1948 година, представляваше също така и триумф за вдъхновителите на движението, някога отхвърляно като лудост. Теодор Херцел, бащата на политическия ционизъм, знаеше, че основаването на еврейски национален дом означаваше изковаване на съюзи с имперските сили. Те ще трябва да бъдат убедени, че една еврейска държава, в Палестина или другаде, е в техен интерес. „На Мойсей са били необходими четиридесет години – заяви Херцел. – На нас ще ни трябват може би двадесет или тридесет“.

Херцел ухажваше турския султан, чиято клатушкаща се империя все още контролирала Палестина. Ционисткият лидер обеща финансова подкрепа от „моите приятели на всички борси в Европа“ за облекчаване на имперския дълг и построяване на нов мост „достатъчно висок, за да преминават и най-големите военни кораби и да влизат в Златния рог“. Султанът отговори благосклонно, обявявайки се за „приятел на евреите“. По пътя си на връщане от Истанбул Херцел спря в София и каза на свой познат българин: „Султанът се нуждае от пари, а ние – от родна земя. Заминавам за Виена, Лондон и Париж, за да събера необходимите

суми“.

Херцел потърси съдействие и от Великобритания. Той настоя пред британския колониален секретар, Джоузеф Чембърлейн, да подкрепи „една еврейска колония под британско владение“. По такъв начин Великобритания „ще получи подкрепление на мощта си и благодарност от десет милиона евреи“. Според Херцел, Чембърлейн харесваше ционистката идея. Ако можех да му покажа място сред британските владения, все още необитавано от бели заселници, тогава можехме да разговаряме“. Великобритания все още не контролирала Палестина, затова двамата мъже обсъдиха евентуален еврейски дом в Кипър, Сирия, Синай и дори Уганда. „По крайбрежието е горещо – каза Чембърлейн на ционисткия лидер, – но климатът във вътрешността е отличен за етиопците. Там могат да се отглеждат захар и памук“.

Идеята за Уганда беше посрещната враждебно от обкръжението на Херцел и след смъртта му през 1904 година, ционисткото движение си постави като единствена цел Палестина и ускори преговорите с турския султан. „Има една страна [Палестина] без народ, а от друга страна, съществува еврейският народ, който няма своя държава – каза Хаим Вайцман на среща на френските ционисти през 1914 година. Мъжът, който щеше да стане първият президент на Израел, попита: „Какво още е необходимо тогава, освен да поставим скъпоценния камък в пръстена, като свържем този народ с тази страна? Владетелят на страната [Отоманската империя] трябва да бъде убеден, че подобен брак ще донесе облаги и за него, а не само за еврейския народ и страната“.

В крайна сметка Първата световна война доведе до сриването на Оттоманската империя, навлизането на Великобритания в Палестина и – през 1917 година, Декларацията на Балфур с обещанието ѝ да съдейства за създаване на „еврейски национален дом“.

Три десетилетия по-късно, през май 1948, когато Бен-Гурион обяви независимостта на новата държава

Израел, мечтата на „еврейския Жул Верн“ се превърна в реалност.

Влакът стигна до скалистия бряг на Далмация привечер на 27 октомври 1948. На запад, над хоризонта на Адриатика, небето гореше в цветове. Зад Солия и Моше, в притъмняващия изток останаха Загреб, Любляна, Белград и София. Някъде в България, опаковани в сандъци, чакаха ценните семейни принадлежности – общо 200 кг или по 100 кг на възрастен. Солия беше прибрала в плетен сандък вълнени одеяла и един български килим, сватбен сервиз от китайски порцелан в кремав цвят с дребни цветчета по ръбовете, купен от Чехословакия, супник и купи, гравирани пурпурен кристал за българска ракия, калъфки, покривчици и други ръчно плетени изделия и розов комплект за спалня: два гардероба, табла и рамка за двойно легло. Солия и Моше не бяха единствените евреи, разделени от принадлежностите си. Четири хиляди тона багаж бяха струпани в софийската синагога, където Моше и Солия се бяха оженили, а наоколо сновяха забързани работници и търсеха товарни превозвачи от чужбина да закарат сандъците до Израел.

Влакът изсвистя и спря на пристанище Бакар. Моше и Солия подготвиха чантите си и Далия в кошницата за слизане. През прозорците, на около сто метра, се виждаше кораб с огромна мачта, застанал до вълнолома със светнали илюминатори на фона на тъмното небе.

„Пан Йорк“ беше дълъг колкото футболно игрище, имаше три мачти на палубата, а трюмовете му, в които можеше да се поберат над пет хиляди тона и обикновено служеха за превоз на банани, сега бяха преустроени за превоз на 3 694 български евреи: 42 семейства Алкалай, 60 Аледжем, 68 Барух, 124 Коен, 20 Даниел, 7 Данон, 4 Дживрис, по едно семейство Елиас, Елдер и Ефраим и 54 Ешкенази.

Солия, Моше и Далия се вляха в редицата емигранти,

движеща се по мостика за качване. Щом стъпиха на кораба, ги лъхна силен мирис на дезинфектант. Пред тях се мержелееше огромен метален трюм, боядисан в морско зелено. Вътре бяха натъпкани дървени койки по три една над друга докъдето стигаше погледът. Това щеше да бъде домът им за следващите осем дни.

В складовете на кораба екипажът беше подредил хиляди консерви с провизии, платени от ЕДК. През следващата седмица Моше, Солия и останалите пасажери на „Пан Йорк“ щяха да преживяват с консервирано месо и риба, стъстено мляко, сокове, хляб, маргарин, мармалад от грейпфрути и по малко тъмен шоколад. ЕДК бяха осигурили още и сапун, както и медикаменти от първа необходимост. Пасажерите по-късно ще си спомнят, че никой не се е разболявал сериозно, но мнозина са прекарвали пътуването, навесени над перилата, повръщайки в морето. Далия, по думите на родителите ѝ, е била единствената на кораба, която не страдала от морска болест. Тя спяла през по-голямата част от времето.

Бавно и постепенно югославският бряг се изгуби от поглед. „Пан Йорк“, с максимална скорост четиринадесет възела, пореше Адриатика. От носа се виждаха само небето, хоризонта и късното октомврийско море.

Моше гледаше само напред. Нямаше представа къде ще живее със семейството си и какво точно ги чака в Хайфа. Знаеше, че войната продължава, но Израел е взел надмощие и преговорите за примирие са подновени, което предполагаше скорошно прекратяване на сблъсъците. За Моше беше повече от очевидно, че държавата Израел ще оцелее в какъвто и да е вид.

Въпреки конфликта, много от израелските интелектуалци в Палестина твърдяха, че дългосрочното оцеляване на Израел ще зависи от намирането на начин за съвместно съществуване с арабите. Моше беше от онази част на ционистката организация, която защитава идеята

за демократична държава от две националности за всички хора в Палестина. Двунационалната идея беше възникнала през 1920-те със създаването на „Брит шалом” или Мирен съюз, който защитава „разбирателство между евреи и араби... основано на пълно политическо равенство между два културно независими народа...”. Част от тази философия се основаваше на желанието да се запази „етническата цялост на ционистката идея“, останалото беше практичност. Артур Рупин, създател на „Брит шалом” заяви: „Не се съмнявам нито за миг, че ционизмът ще завърши с катастрофа, ако не успее да намери допирни точки с арабите“. Духовният баща на мирното съвместно съществуване беше Мартин Бубер, големият религиозен философ от Виена, който отдавна агитираше за двунационална държава, основана на „любовта към родината, която и двата народа споделят“.

Защитниците на двунационалната държава се събраха през 1940-те в лявата политическа партия Мапам. През 1947 лидерите на Мапам се опитаха неуспешно да убедят Андрей Громико, съветския представител в ООН, да подкрепи идеята им за една държава. Две отделни държави, твърдяха те, ще доведат до голямо напрежение в бъдеще. Това е добра идея, каза им Громико, но нереалистична. След като Съветите гласуваха за разделяне, един от лидерите на Мапам, Виктор Шемтов, българин, емигрирал в Палестина петнадесет години преди Моше, си помисли: „Това е началото на една дълга война“. И все пак, Шемтов също отпразнува раждането на Израел и заедно с останалите от Мапам танцува по улиците на Хайфа. От своя страна Моше скоро щеше да се присъедини към Мапай, партията опонент на Мапам. Мапай беше центристката партия на мнозинството, ръководена от Бен-Гурион.

На разсъмване на осмия ден в далечината се появиха светлини. Пасажерите се размърдаха и излязоха на палуба-

та. С приближаването на сушата, забелязаха, че светлините пробляскват една над друга, като че ли отиват в небето. Разпръснатите като скъпоценни камъни в небето светлини всъщност идваха от прозорците на къщи, накацали по склоновете на хълм. Това беше Кармел, скалистият склон над Хайфа. Бяха почти пристигнали. С изгрева на слънцето на 4 ноември пасажерите се бяха събрали на носа и наблюдаваха маневрите по влизането в пристанището. Някои плачеха. Започнаха да пеят „Хатиква“, химна на ционистите от шестдесет години насам, а сега вече и на новата държава Израел. „Еврейската душа жадува“ – пееха те.

Напред вървим, на изток
Очите взират се в Цион
Надеждата ни не умира
Две хиляди години веч
Свободни хора, в нашата родина
Земята на Цион и Йерусалим.

Мнозина смятаха, че след всичките борби и изпитания, най-после са си у дома.

На брега служители на Еврейската агенция седяха на маси зад линия, очертана с въже, и обработваха документите на пристигащите семейства. Искаха имената и рождените дати; годината на раждане на Далия беше записана погрешно като 1948. Ешкенази получи лична карта и инструкции да преминат към голямата метална сграда отпред. Там работници с помпи под налягане напръскваха всички с вещество, от което косите им побеляваха и залепваха. Децата тичаха наоколо и сочеха със смях оформените си с ДДТ прически.

След това им раздадоха сандвичи. Някои семейства бяха натоварени на автобуси, други на жълта теснолинейка, която запухтя покрай брега. Ешкенази пътуваха към Пардес Хана, бивша британска казарма на около тридесет мили

разстояние. Точно зад казармата бяха разпънати палатки в дълги редици, готови да приютят вълните новопристигащи.

Така Ешкенази започнаха живота си в Израел. Десетина дни Моше и Солия живяха на палатка заедно с хиляди други нови заселници – тъмнокоси, къдрави говорещи арабски имигранти от Мароко, бледи, замаяни говорещи идиш евреи от Румъния, Унгария и Полша. Лагерът беше пренаселен, миришещ, кален от дъждовете, а времето – доста топло за ранния ноември.

Моше и Солия нямаха търпение, както и много други, да се махнат от лагера. Но в Тел-Авив нямаше достатъчно пространство, а в Йерусалим все още беше опасно. След десет дни Моше забеляза някакви хора, седнали на маса, които записваха имигранти за заселване в град, намиращ се някъде между лагера и Йерусалим.

Никога не беше чувал името му. Защо пък не? – помисли си. – Нищо не пречи да пробваме това място, наречено Рамла.

Шест

Подслон

Товарният камион на Арабския легион спря в центъра на Рамала. От него се изсипа жив товар от бежанци. Те пристигаха от ал-Рамла през арабското селище Салбит.

Шейх Мустафа Хаири, с черна пелерина *абая* и фес, завит с бяла чалма на имам, се появи от платформата на камиона и застана в изгарящата жегата на знойния ден. Фирдаус Таджи, момичето-водач с нож и свирка, стоеше наблизко с останалите членове на семейства Хаири и Таджи. Не можеха да повярват на гледката, разкриваща се пред тях. Цели семейства седяха на земята, скупчени над големи метални чинии, от които загребваха фасул и леща и пъхаха в уста едри късове хляб. Други бежанци седяха или лежаха под дърветата, пред вратите и край пътя. Много от семействата бяха разделени, след като членовете им бяха напуснали ал-Рамла по различно време и сега не знаеха къде да се търсят.

Шейх Мустафа мина през центъра на града към Гранд Хотела, където успя да намери малка стая. После се зае да издирва племенника и семейството си. Ахмад и Закия бяха дошли по-рано с Башир и другите деца и бяха наели стая близо до Квакерското училище. През последните два месеца Ахмед неколкратно пътува до ал-Рамла и обратно, като всеки път донасяше в Рамала по малко храна, дрехи и домакински вещи от къщата им.

В средата на юли 1948 година Рамала, което означаваше „Божия хълм“ на арабски, беше превърната от тих християнски хълмист град в северна Палестина в хранилище на мизерия и травми. Сто хиляди бежанци бяха заели училищните дворове, гимнастическите зали, манастирите, казармите и всяко свободно кътче, което успяха да намерят в града и околните села. По-щастливите се бяха настанили у роднини; в семейните домове сега имаше по десет-петнаде-

сет души в стая. Много от последно останалите без дом семейства спяха на открито, в маслинови горички, пещери, обори, хамбари или направо на земята край шосето.

„Ужасни условия“ – се казваше в телеграма от Американското консулство в Йерусалим на 12 август, месец след като израелската армия превзе Лида и ал-Рамла и започна експулсиране на населението. „Мнозинството мизерстват, нямат друго, освен дрехите на гърба си... изцяло зависят от оскъдните помощи... Бежанците изцяло разчитат на изворите за вода и стоят с часове, за да напълнят съдовете си... Напълно е възможно водните запаси да се изчерпят още преди края на август... От три седмици дневният порцион е само шестстотин калории, недостатъчно за поддържане на живота... навсякъде са видими признаците на недохранване... семействата погребват мъртвите на място в самия лагер, без да уведомят здравната служба... Местните власти са затрупани с проблеми и признават неспособността си да се справят с положението“.

Оскъдните запаси от вода, според наблюдатели от ООН, бяха „незащитени, инфектирани и опасни за здравето... почти неизбежно е избухването на епидемия от тиф“. Медицински сестри от Червен кръст се опитваха да имунизират бежанците срещу подобна епидемия, обаче разполагаха „само с десет хиляди дози ваксина“, по данни на Американското консулство. Официалните лица предупреждаваха за евентуално избухване на холера, дифтерия и менингит. Бежанците не се бяха къпали от седмици и някои вече се оплакваха от очни и кожни проблеми.

Шейх Мустафа пристигна в къщата до Квакуерското училище и намери Ахмад, Закия и десетте им деца настанени в обща стая. В ал-Рамла Башир беше живял в самостоятелна стая, а сега спеше заедно с родителите, братята и сестрите си върху матраци на пода. В другите стаи спяха още членове на семейство Хаири. Вместо оградените със зид площи в

ал-Рамла, където членовете на фамилията можеха да се разхождат покрай къщите си през овощни градини и открити пространства, сега няколко десетки Хаири бяха натикани в една-единствена къща. При настъпилите обстоятелства, обаче, това им създаваше относителен комфорт, благодарение на близките семейни връзки и обединените ресурси.

Башир беше свидетел на това, как майка му се бори с глада в семейството, разменяйки накитите си за хляб, маслини, олио и зеленчуци. Златото отдавна се използваше от арабските жени в Палестина като спасително средство в случай на бедствие и когато се чу, че еврейските войници обискирали къщите и конфискували ценните вещи, много от жените увиха накитите около телата си преди да избягат от ал-Рамла и Лида. Златото на Закия отблъсна атаките на жестокия глад и Башир разбра, че майка му е станала нещо като семейна банка и за момента – единствен източник на издръжка. Не само тя, но и много други арабски жени в отчаянието си излязоха от къщите си и тръгнаха по улиците на Рамала. Башир ги гледаше как се връщат от изворите с кани вода, балансирани на главите им, или продаваха домашни сладкиши на импровизирания уличен пазар.

Някои хора бяха наети на работа от местните жители за прибиране на реколтата от маслини. Мъжете брулеха клоните с пръти, а жените, приклепнали на земята, обираха плода. Други, изчерпали всички останали възможности, тръгнаха да просят от къща на къща. „Изгубихме домовете си – казваха те. – Може ли да ни помогнете с малко олио, леща, брашно, боб?“ Семействата им бяха доведени до такава нищета, че пиеха чай от стари консервни кутии и носеха панталони от съдрани одеяла и конопени чували. Нерядко просящите понасяха обиди от местното население, което на свой ред страдаше от сполетялото ги бедствие. „Ти си продал земята си на евреите, затова си тук!“ – сипеха обвинения те. – „Защо не можахте сами да се защитите?“ Кризата изкара наяве най-лошите качества на хората. Един от бе-

жанците по-късно ще си спомни как някаква заможна жена, съпруга на виден местен жител, заставала на балкона на къщата, хвърляла със шепи захаросани ядки и с видимо удоволствие наблюдавала как новопристигналите се бият за тях.

Сред останалите без дом, мъжете бяха най-потърпевши; те буквално бяха загубили ума и дума след поражението и унижението от евреите, а сега трябваше да понасят и презрението на местните. Башир си спомня мъжете с безжизнени погледи, седнали върху конопени чували в сянката на маслинени дървета. У дома по това време прибираха урожая от сусам, пъпеши, грозде, кактусови плодове и летни зеленчуци. Това беше работа за мъже, която те умееха да вършат; неочаквано озовали се в изгнание в Рамала, мъжете стояха в принудително бездействие, а семействата им гладуваха. Жените им търпеливо чакаха на безкрайни опашки за раздаване на храна, докато камионите бучаха нагоре по тесния път към Аман, на петдесет мили източно, за да доставят големи плоски бисквити, хляб без мая и от време на време по някой чувал домати или патладжани, дарени от Червения кръст и краля на Трансйордания, Абдула. Нищожните порциони бяха предназначени само за предпазване от пълен глад. Иначе бежанците бяха оставени да се оправят кой както може. Те просеха и крадяха от местните, ошушкваха до голо плодните дървета, а понякога тършуваха и в кофите за боклук, търсейки нещо за ядене, останало от Арабския легион на крал Абдула.

Семейство Хаири не гладуваха чак толкова благодарение на това, че Закия продаваше златото си, но Башир започна да осъзнава унижението да си бежанец. За шестгодишното момче, дори привидно дребните случки придобиваха огромно значение. Един ден, например, бащата на Башир, обзет от чувство на безсилие, каза на Закия, че нямат достатъчно пари да поканят приятелите си на кафе. За един арабин, знаеше Башир, да почерпиш приятели с чашка кафе

беше елементарен жест на гостоприемство – а и основен израз на понятието дом – и невъзможността да го направиш, представляваше бездънно унижение. Башир запомни този срам за цял живот.

На 16 август граф Фолк Бернадот, представител на ООН, разпрати телеграми до петдесет и три държави с призив „да насочат към Бейрут... всички товари“ от месо, плодове, зърно и масло, които вече са на път по море. ООН нарече ситуацията в Палестина „машабно човешко бедствие“. Беше изчислено, че до този момент повече от 250 000 араби „са напуснали или са били изгонени насилствено от окупираните от евреи територии в Палестина“. (По-късно цифрата ще се окаже три пъти по-голяма от първите пресмятания на ООН). „Никога не съм виждал по-ужасяваща гледка от тази, която се разкри пред очите ми тук, в Рамала – писа Бернадот през септември. – Колата беше буквално щурмувана от възбудени маси, крещящи с ориенталски плам, че искат храна и искат да се върнат по домовете си. Сред морето от страдащи хора имаше немалко стряскащи гледки. Спомням си няколко безпомощни, покрити със струпеи старци със сплътени бради, които навираха изпитите си лица в прозорците на колата, поднасяйки към нас остатъци от хляб, които всеки нормален човек би счел за негодни за ядене, но това беше единствената им храна“.

С преодоляване на първоначалния шок у бежанците започна да се набира гняв. Няколко дни след пристигането на семейство Хаири, Джон Бегът Глъб, британският командир на Арабския легион, беше замерян с камъни от разбеснели се бежанци. Войниците му бяха наричани „предатели“ и „по-лоши от евреите“; по време на пътуването му от Аман през Арабска Палестина, многократно плюеха по колата му. Демонстрации срещу Глъб, Арабския легион и англичаните избухнаха в Наблус, северно от Рамала, и в Аман и Салт, източно от река Йордан. Много от арабските войници на Глъб, изтормозени от гледката на бежанците,

пробиващи си път през позициите на Легиона, гневно настояваха за отмъщение срещу еврейските сили.

Глъб беше шокиран от гнева на бежанците срещу него. Той продължаваше да вярва, че неговите части са направили много повече от всяка друга арабска сила: биха се за Източен Йерусалим и го спечелиха за арабите, удържаха линията при Латрун „срещу пет пъти повече врагове... Знаех, че ще се бият до последния човек – за да спасят тази държава, чиито жители сега ни наричаха предатели“.

Глъб обаче също така си спомняше и една безсънна нощ на фронтовата линия, когато се беше въртял и мятал в леглото, след като до него достигна новината за хиляди бежанци, прииждащи към Рамала. „Изобщо не бях предвидил, че операциите в Лида и Рамле [ал-Рамла] ще доведат до хуманитарна катастрофа от такъв мащаб – спомня си той. – Но дори да бях знаел, какво друго можех да направя? Ако бях насочил импулсивно частите си към Лида, щях да позволя на врага да пробие към Рамала“. Глъб разбираше, че едно пренасочване към ал-Рамла и Лида би отслабило позициите на Арабския легион в Латрун, където задържаха напредването на израелците. „И тогава тези сцени щяха да се разиграят – не само в Лида и Рамле, но из цяла Палестина, и то двадесет пъти по-ужасни. Не виждам какъв друг курс можех да предприема“.

Много от членовете на семейство Хаири, обаче, заедно с други бежанци от двата града си спомнят, че Бедуинската бригада и други войници са ги уверявали в обещанията на крал Абдула за защита. Те се чувстваха предадени от Глъб и Абдула. Дори шейх Мустафа, който поддържах добри отношения с Абдула, очевидно започваше да се ядосва на краля. „Крал Абдула казал на дядо ми преди да напусне ал-Рамла, че пак ще се върнем – разказва Самира Хаири, братовчедка на Башир и внучка на шейх Мустафа. – Бяхме под впечатлението, че има тайно споразумение да ни бъде разрешено да се върнем“.

Но и без такова споразумение, връзките на семейство Хаири можеха да ги измъкнат от бедствието в Рамала – ако не обратно в дома им, то поне в кралството на Абдула. Абдула, по устни предания на семейство Хаири, се свързал с шейх Мустафа и лично му предложил „Братовчеде – казал кралят на шейх Мустафа, наблюдайки на далечното им роднинство, датиращо от няколко века, – не мога да ви оставя да мизерствате като бежанци. Доведете цялото си семейство, ще ви предоставя двореца в Аман да се настаните“.

Мустафа, дългогодишният кмет на ал-Рамла, не бил склонен да пренебрегва хилядите други бежанци. „Аз не съм сам със семейството си – отговорил шейх Мустафа на краля. – Моя грижа са и всички останали хора в ал-Рамла. Мога ли да доведа и тях?“

„Останете , където сте си“ – бил отговорът на краля.

В Аман крал Абдула беше под обсада. Пустинният оазис Трансйордания, който Глъб неотдавна нарече „една от най-щастливите малки държави в света“, сега беше обграден от десетки хиляди бежанци от ал-Рамла и Лида, изгонени от домовете си и търсещи справедливост. Разгневени съпруги и родители на войници от Арабския легион дори се опитваха да нахлуят в двореца на Абдула в Аман.

На 18 юли, няколко дни след като шейх Мустафа пристигна в Рамала, кралят ядосано гледаше тълпите в Трансйордания. Сър Алек Къркбрайд, британският министър в Аман, наблюдаваше с видимо презрение как „човешката вълна от мизерстващи същества“ достига столицата на Трансйордания. Къркбрайд се чудеше дали бежанците не са могли да останат по домовете си, ако „имаха малко повече кураж“. Англичанинът си спомняше „грозния масов протест“, насочен срещу краля, от около две хиляди души „крещящи обиди и искащи превзетите градове веднага да бъдат върнати“. Кралят се появи на стълбите, охраняван от кралските си бодигардове, които бързо напъхаха пълнители в pistolетите си. „Струваше ми се, че кървавата баня е

неизбежна – спомня си Къркбрайд. – Но вместо това Абдула навлезе сред тълпите, целуна един крещящ бежанец по главата и поиска от демонстрантите да се запишат за войници в „битката срещу евреите“, или „веднага да си тръгват!“. Повечето от протестиращите, написа с възхищение Киркбрайт, „веднага си тръгнаха“.

Въпреки смелостта си, крал Абдула беше разтревожен, точно както израелските военни се надяваха и предсказваха. Абдула покани Глъб на среща в двореца и намръщено гледаше командира на Арабския легион през цялото време, докато съветниците му го обвиняваха, че отказва да се бие в защита на Палестина. Всъщност много по-виновни от Глъб бяха началниците му в Лондон. Усилията на Великобритания да прокара в ООН ембарго върху оръжията – и по-точно, отказът да доставят още оръжия и муниции на Арабския легион – допринесе много повече за падането на ал-Рамла и Лида и неспособността на арабските сили да си възвърнат градовете. А най-важното, от гледна точка на Глъб, беше, че Арабският легион се състоеше само от 4 500 войника – крайно недостатъчен брой за водене на битки в Йерусалим и Латрун, отбранявайки същевременно Лида и ал-Рамла.

В Рамала, петдесет мили на запад, семейство Хаири и хилядите други бежанци все още си мислеха, че скоро ще се завърнат по домовете си – ако не на гърбовете на арабските войници, то в резултат може би на политическо споразумение.

„Завръщането – каза Башир, – беше най-важният въпрос, още от първия ден“.

Сериозни признаци обаче вече сочеха, че Израел твърдо е решил да не отстъпва двата града и десетките други селища в Арабска Палестина. „Вероятността няколкото хиляди арабски бежанци от Палестина да се върнат в бившите си домове в Израел е много малка“ – се заявяваше в поверителна телеграма от Американското посолство в

Кайро до държавния секретар Джордж Маршал във Вашингтон. В депешата се цитираха „мерки, взети от евреите с цел възпрепятстване на завръщането им и прибирането на имуществото им... онези, които са напуснали като бежанци, вече са изгубили собствеността си и няма къде да се върнат. Освен това по-голямата част от собствеността им [е] под контрола на израелското правителство, което... доброволно не би я върнало на арабите“.

Израелските официални лица действително отказваха да обсъждат завръщането на бежанците. Причината, твърдяха те, е, че новата им държава все още е във война с няколко арабски армии. Но беше очевидно, че израелските държавници вече са взели решението да не допуснат завръщане на бежанците. На 16 юни 1948 година, по време на четириседмичното примирие с арабските държави, Давид Бен-Гурион обяви на заседание на израелския кабинет: „Не искам избягалите да се завръщат... Дори след войната няма да одобря завръщането им“. На същото заседание външният министър на Давид Бен-Гурион, Моше Шарет, добави: „Нашата политика е следната: те да не се завърнат“.

Два месеца по-късно, съвсем скоро след превземането на ал-Рамла и Лида, израелските държавници вече не признаваха, че е имало насилствено експулсиране. В доклад от август 1948, прочетен на конференцията на международния Червен кръст в Стокхолм, израелският делегат заяви, че „приблизително 300 000 араби напуснаха селищата си на територията, окупирана от израелските сили, *но нито един от тях не е бил депортиран или накаран да напусне местоживееенето си* [изрично подчертано в оригинала]. Напротив, на повечето места на арабските жители е обяснено, че няма никаква причина да бягат...“

Все по-ясно ставаше, обаче, че хората от ал-Рамла са били насилствено изгонени. „Според представител на Червения кръст, който е бил в Тел-Авив – се казва в поверителна радиограма на американския държавен департамент, –

евреите, при навлизането си [в ал-Рамла] са накарали цялото арабско население да освободи града, с изключение на арабите християни, на които е било разрешено да останат. Тази информация е потвърдена частично в неотдавнашен доклад от сигурен американски източник“.

В края на лятото в ал-Рамла няколко хиляди араби все още стояха затворени зад ограда от бодлива тел. Повечето семейства бяха християни, счетени за по-малка опасност за новата изraelска държава, отколкото мюсюлманите от ал-Рамла. Останалите в града семейства бяха държани във вътрешността на Стария град на мястото, което сега се наричаше *сакне*, или арабското гето. Намираще се близо до старата улица на семейство Хаири, по която Ахмад беше вървял на път за мебелната си работилница.

Къщата на Ахмад тънеше в тишина, част от опустелия квартал. Вратите зееха, а наоколо бяха разпилени домакински принадлежности, останали след като грабителите прибраха пая си. Хранителни продукти се разлагаха на улицата. Военни камиони сновяха напред-назад, натоварени с легла, дюшеци, шкафове, кушетки и завеси.

Войниците от осемдесет и девети батальон на Моше Даян, не виждайки смисъл да патрулират, се заеха с грабежи. „Мъжете от Батальон 89, отседнали в нашия квартал в Бен-Шамен, причиняват безредици, като насочват оръжията си срещу крайпътните постове и минават през тях с камиони, натоварени с различни вещи, иззети от градовете Рамла и Лод [Лида] – се заявява в писмен рапорт от израелски полеви офицер. – Възмутителното поведение на Батальон 89 достигна върха, когато заплашиха нашия инспектор с куршум, ако не напусне зоната, в която събират плячката си...“.

В края на лятото и началото на есента на 1948 арабските мъже се опитаха да се върнат по домовете си след изгнанието в Рамала и другаде. Много от тях пресякоха рехавите фронтови линии – Башир вярва, че и баща му е бил

сред тях – навлизайки в селата и нивите си през нощта, за да приберат каквото могат от вещите или реколтата си. Израелското правителство ги считаше за „проникващи елементи“ и някои бяха застреляни на място. Други се връщаха и намираха посевите си опожарени. За израелските лидери, перспективата араби да работят на завоюваните ниви беше обезпокоителна. Ако на гладните селяни се позволише да се върнат за реколтата си, се предупреждаваше в доклад на израелското разузнаване, следващата стъпка ще бъде „заселване отново в селата – нещо, което сериозно би застрашило много от постиженията ни през първите шест месеца от войната“. В последствие, осем дни по-късно, ръководителят на израелските отбранителни сили призова евреите да обработват арабските ниви, заявявайки: „Трябва да приберем реколтата от всяка вражеска нива в областите, които контролираме. Каквото не успеем да приберем, да бъде унищожено. Във всички случаи на арабите трябва да се попречи да приберат реколтата от полето“.

Изпълнението беше поверено на местните кибуци.

Неколцина израелци издигнаха разтревожен глас. „Все още не осъзнаваме напълно какъв вид врагове си създаваме извън границите на нашата държава – предупреди министърът на земеделието Аарон Цизлинг на съвещание на кабинета. – Нашите врагове, арабските държави, са нищо в сравнение с онези стотици хиляди араби [палестинските бежанци], които, движени от омраза, безнадеждност и безкрайна враждебност, могат да ни обявят война, независимо от всякакви споразумения...“

В средата на септември Башир и семейството му все още обитаваха общата стая близо до Квakerското училище. Перспективите за скорошно завръщане се стопяваха и Башир чу родителите си да говорят за преместване на друго място, някъде извън Рамала, където биха могли да живеят по-удобно, докато евентуално дойде време за завръщане в

ал-Рамла. За двата месеца след експулсирането, кризисната ситуация в Рамала почти не се бе променила. Всеки ден Трансйордания изпращаше двадесет и два хиляди четвърт-килограмови хляба , за да нахрани бежанците, но това явно бе недостатъчно. От Червения кръст заявиха, че бежанците биха могли да издържат неопределено дълго време при адекватно снабдяване с брашно и захар, както и с мляко за децата.

На 16 септември, след като служители от агенциите за хуманитарна помощ изразиха растящата си тревога за недохранените деца, посредникът от ООН граф Бернадот докладва, че има напредък по въпроса за спешното доставяне на храна за арабите от Палестина. Австралия изпрати 1 000 тона пшеница, Франция – 150 тона плодове, Ирландия – 200 тона картофи, Италия – 20 тона зехтин, Холандия – 50 тона грах и още толкова боб, Индонезия – 600 тона ориз и захар, Норвегия – 50 тона риба, Южна Африка – 50 тона месо. Съединените щати финализираха плановете си за изпращане на големи количества пшеница, месо, сирене, масло и 20 тона ДДТ. От американският Червен кръст вече бяха изпратили две линейки и лекарства за 250 000 долара. Християнски благотворителни организации допринесоха с 500 бали с дрехи, 80 кг витамини и 25 000 долара за закупуване на брашно от Египет. Арабско-американската нефтена компания (Арамко) дари 200 000 долара за закупуване на бебешки храни; корпорацията Бектел изпрати 100 000 долара. Други агенции изпратиха сандъци с медикаменти за първа помощ, спринцовки, ваксини срещу тиф и холера, два влака с пшеница и камион с мляко. Правителството на Нейно Величество в Лондон, само четири месеца след като англичаните напуснаха Палестина, задели 100 000 долара за закупуване на палатки.

Граф Бернадот продължаваше да агитира за разделяне на историческа Палестина между Израел и Трансйордания „с оглед на историческите връзки и общи интереси на

Трансйордания и Палестина“. Според плана му, семейство Хаири и другите бежанци трябваше да за завърнат в ал-Рамла и Лида – но не в независима държава, за каквато много палестински араби се бяха борили, а в арабска държава под управлението на Абдула и кралството му Йордания. (След войната, „транс“ отпадна и кралството на Абдула стана известно като Йордания). Големи части от пустинята Негев трябваше да се върнат на арабите, а евреите да запазят Галилея и Хайфа. Летище Лида щеше да стане „свободна аерогара“ за всички; а Йерусалим, както беше записано и в резолюцията на ООН от ноември 1947, „да се третира отделно и постави под ефективно управление на ООН“. Що се отнася до ал-Рамла и Лида, в черновата на Бернадот се предвиждаше тези градове „да останат на арабска територия“.

Предложенията на посредника се основаваха на неговите виждания за политическите реалности на деня. „в Палестина съществува еврейска държава, наречена Израел – написа той, – и няма разумна причина да приемем, че тя няма да продължи да съществува“. Бернадот също така наблегна на един друг въпрос, който би представлявал голям интерес за Ахмад, Закия и десетките хиляди бежанци, спящи на земята в Рамала. „Правото на невинните хора, прогонени от ужасите и опустошенията на текущата война, да се завърнат по домовете си, трябва да бъде утвърдено и да стане ефективно, като се осигурят адекватни компенсации за собствеността на онези, които изберат да не се завръщат“.

На следващия ден граф Бернадот беше убит в йерусалимския квартал Катамон. Убиецът се приближи до колата на ООН, в която пътуваше Бернадот, провря автоматичен пистолет през прозореца и го застреля от упор. В тялото му проникнаха шест куршума, един от които в сърцето. Екстремистката еврейска група на Щерн пое отговорността, като нарече наблюдателите от ООН „членове на чужди окупа-

ционни сили“. Давид Бен-Гурион, министър-председателят на Израел, нареди да бъдат задържани двеста членове на групата Щерн, включително един от лидерите, бъдещия министър-председател Ицхак Шамир, и заповяда на другата еврейска екстремистка групировка, Иргун, ръководена от друг бъдещ министър-председател, Менахем Бегин, да се разпуснат и предадат оръжията си на еврейската армия. Иргун престана да функционира като отделна военна единица и борбата на Бен-Гурион да консолидира паравоенните формирования завърши успешно. Бегин, останал без собствената си милиция, започна да трансформира Иргун в политическа партия – Херут, която две десетилетия по-късно щеше да формира ядрото на партия Ликуд.

Скоро след убийството на Бернадот, международният натиск наложи на Израел да приеме последното желание на посредника. Израел трябваше да върне завоюваните територии Негев, ал-Рамла и Лида. Почти веднага обаче битките в Негев се възобновиха, като Израел и Египет се обвиниха взаимно в нарушаване условията на примирието. С продължаването на битките в пустинята, предложението на граф Бернадот, както и безбройните други „мирни планове“, които щяха да последват, остана в историята.

В края на 1948 шейх Мустафа пътуваше към Йерихон, далече от студа и хаоса в Рамала. Здравето му беше разклатено и семейството счете, че топлият въздух на Йорданската долина ще му подейства добре. Почти по същото време, служителите от агенциите за хуманитарна помощ призоваха за десет хиляди палатки, сто хиляди одеяла и основаване на огромен лагер в Йерихон, за да не се наложи големият брой бежанци да прекарат зимата в Рамала. Семействата там търсеха дърва за огрев и оголваха склоновете около Рамала, за да се стоплят на огъня на маслинови, бадемови и прасковени дръвчета. Някои от бежанците, несвикнали с живот на палатки и лагерни огньове, решиха да отопляват временни-

те си домове отвътре, но не след дълго димът се разстиляше така плътно, че не можеха да различат предната от задната част на палатката си, а съседите им ги слушаха как кашлят и викат за помощ.

Към края на 1948 Ахмад и Закия, неспособни да намерят прилична работа и съкрушени от мизерията около тях, решиха да преместят семейството в Газа. На средиземноморския бряг щеше да бъде много по-топло. Ахмад се надяваше на по-добри перспективи за работа, а и семейството имаше имотни роднини там, които можеха да им помогнат да намерят скромно жилище, в което да живеят, без да плащат наем.

Семейство Хаири пристигна в Газа през декември 1948 и се нанесе в едностайна къща с голи стени, циментен под и покрив от гофрирана ламарина. Ахмад и Закия проснаха няколко дюшека, взеха назаем тенджери, тигани и един туристически котлон, прибраха стария хладилник на далечни роднини и започнаха да търсят работа.

В разстояние на няколко месеца през 1948 двеста хиляди бежанци се бяха изсипали в тази тясна ивица земя от пясъчни дюни и портокалови горички покрай брега на Средиземно море и населението нарасна повече от три пъти. Две хиляди души на квадратна миля бяха скупчени върху малката територия, заобиколена от Израел, Египет и морето. Всички провизии трябваше да пътуват триста мили през египетската пустиня и през единствената граница на Газа с арабския свят – полуострова Синай, в посока югозапад. „Следователно, едва ли е изненадващо, че условията много бързо се влошиха“ – се казваше в доклад на ООН. Надниците спаднаха с почти две трети. Бежанците преравяха околностите, събирайки „всеки подвижен предмет, който става за горене“. Хиляди бежанци лагеруваха в дълги редици палатки върху пясъците на Газа.

Семейство Хаири пристигнаха в Газа наред войната, във време на политически вълнения. Башир и семейството

му постоянно чуваха изстрели от престрелките между Израел и Египет близо до град Газа и на изток към пустинята Негев. Макар че египтяните контролираха ивицата Газа, и двете страни често пресичаха бойните линии. Египет, предвождан от крал Фарук, се биеше за територия не само с Израел; кралят се безпокоеше и заради претенциите на съперника си, крал Абдула от Йордания. Палестинският национализъм междувременно все още се стремеше към основаване на независима държава на арабското мнозинство върху цялата територия на Палестина и през есента на 1948 Египет позволи на една малка, независима палестинска група да основе правителство в изгнание в Газа. Това беше не толкова подкрепа на палестинския суверинитет от страна на Египет, колкото опит на крал Фарук да осуети амбициите на Абдула. Реакцията на Абдула, през декември 1948, беше сам да се нарече „Крал на Обединена Палестина“, която обаче не включваше цялата Палестина, а само това, което той сега наричаше „Западния бряг“ на кралството си.

Докато арабските правителства извъртаха и маневрираха, бежанците не спираха да копнеят за домовете си. Правото на завръщане, защитено първоначално от граф Бернадот, беше признато от Обединените нации през декември 1948. Резолюция 194 на ООН гласеше, че „на бежанците, желаещи да се завърнат по домовете си и да живеят в мир със съседите си, трябва да бъде разрешено да го направят възможно най-скоро, а на избралите да не се завърнат, да се платят компенсации за имуществото им“.

Резолюцията, известна под този номер, породила огромни надежди у семейство Хаири и бежанците из цяла арабска Палестина. Но вече беше ясно, че Израел няма намерение да изпълни Резолюция 194, а Обединените нации нямат власт да го заставят.

Следващата година, 1949, ООН призна реалностите и създаде Агенцията за подпомагане на палестинските бежанци, която трябваше да осигурява работни места и жили-

ща за стотиците хиляди палестински бежанци в Йордания, Ливан, Сирия, Западния бряг и Газа.

Не след дълго от пясъците на Газа, сред палатките и изкопаните в земята клозети, започнаха да никнат сгради от шлакобетон. Редом с тях се мъд्रेха къщи от кирпич с покриви от тръстика, празни варели от асфалт и кашони, в които е имало кутии с мляко. „Улиците“ на бежанските лагери – тесни, кални пътища, разделящи дългите редици ниски квадратни жилища – взеха имената на някогашните родни места на бежанците – Яфа, Ака, Хайфа, Маждал, Лида и ал-Рамла.

Най-бедните от бежанците в Газа преживяваха с порцията на Агенцията от 1 600 калории на ден, включващ обичайната месечна помощ от десет килограма брашно, по половин килограм захар, ориз и леща, както и мляко за децата и бременните. Лишена от месо и зеленчуци, храната им съдържаше само толкова хранителни вещества, колкото да ги спаси от пълен глад.

Ахмад намери работа в Газа, използвайки дърводелските си умения, като започна да изработва плетени мебели за другите бежанци. От Агенцията му плащаха, но не пари, а допълнителни количества брашно, ориз, захар и лой. Семейство Хаири кѳташе всяка стотинка (или „мил“) от всеки палестински паунд. Закия продължи внимателно и стратегически да продава златото си, но спечеленото стигаше само за най-елементарните им нужди. Макар че Ахмад се чувстваше длѳжен да се грижи за дѳщерите си, извънредната ситуация доведе до нещо немислимо по-рано – семейството поиска и получи разрешение от шейх Мустафа жените да работят. Башир не можеше да си спомни дори един-единствен ден майка му и сестрите му да не са работели. Закия и по-големите ѳ дѳщери сега изкарваха допълнително пари, като бродираха палестински покривки за маса и възглавници или плетяха пуловери и шалове. Нуха, която беше на седем, когато семейството се премести в Газа, си спомня как е

носила грубо изплетени пуловери с толкова ниско разположени джобове, че ръцете ѝ не стигали до тях. Закия, броещи месеци след като се лиши от живота си с прислуга, парфюми и баня в къщата, се превърна в стълб на семейното оцеляване. Тя свали воала си.

За бежанците – бедните в лагерите и малко по-заможните като Хаири – главната травма не беше продажбата на семейното злато и търсенето на нещо за ядене. Помъчителен беше копнежът по дома и унижението от лишенията. На всички нива прекъсването на нормалния семеен живот се отрази тежко на децата.

Башир, братята и сестрите му дишаха атмосферата на унижение и поражение и за първородния син на Ахмад отмъщението за Палестина стана единствена цел, дори по време на игра. Събратята и приятелите му намираха парчетата дърво с форма на пушки и играеха на „Араби и евреи“, подобно на каубои и индианци, по мръсните улички. „Той винаги настояваше да играе арабин – спомня си Ханом. – И много се ядосваше, ако някой се опиташе да го накара да играе евреин“.

През пролетта на 1949 година пристигнаха новини от Йерихон: шейх Мустафа беше починал. Беше отишъл на гости у роднини в долината на Йордан. Като застанал на предното стълбище в къщата на семейство Дажани, почувствал виене на свят. Влязъл вътре да поседне, докато г-жа Дажани му приготви лимонада. Преди да успее да я донесе, той бил мъртъв.

Ако семейство Хаири си бяха у дома, тялото на шейх Мустафа щеше да бъде измито, обвито в бял плат, занесено в джамията за молитви, след това веднага закарано на гробището и положено в земята по мюсюлманския обичай. При сегашните обстоятелства семейството уреди тялото да бъде превозено в затворен дървен ковчег до семейното гробище в ал-Рамла, където израелците щяха да му позволят да намери последен покой.

„Почина от сърдечен удар – каза Башир. – По-точно – от разбито сърце“.

През лятото на 1949 Йордания, Египет, Сирия и Ирак подписаха споразумение за примирие с Израел; войната официално завърши. Израел беше завладял територии отвъд разделната линия на ООН и сега контролираше 78 процента от Палестина. Следващия април крал Абдула завърши анексирането на Западния бряг, с което вбеси палестинските националисти. Една година по-късно, той щеше да плати с живота си, когато един националист, свързан с Хадж Амин ал-Хусейни, бившия мюфтия на Йерусалим, застреля краля в Стария град пред ужасените очи на внук му Хюсеин. След като арабите загубиха Палестина, лидерите на Египет и Сирия също паднаха от куршум. В Газа египтяните реагираха с репресии спрямо всякакви форми на политическа изява и палестинският национализъм беше принуден да премине в нелегалност.

Сега в Газа на власт фактически бяха две управления – на египтяните, наложили мерки, равностойни на военен режим спрямо останалите без държава палестинци, и на Обединените нации, чрез Агенцията за подпомагане на палестинските бежанци, която отговаряше за изхранването, обучението и образованието на стотици хиляди бежанци.

„Дрехите им за три години са станали на дрипи – се казва в доклад на ООН от 1951 година. – Повечето от мъжете, наети да строят пътища по проекти на Агенцията, нямат обувки. Одеждата и навесите на палатките, раздадени за осигуряване на допълнителна защита, често биват отклонявани от предназначението им и нарязвани за дрехи. Най-щастливи са децата на училище (по-малко от половината деца на училищна възраст), които обикновено получават дрехи и обувки“. За произхождащите от заможни семейства, миналото и настоящето се сливаха в едно – един братовчед на Хаири си спомня как тичал бос, но с очила.

В град Газа Башир, Нуха и по-малкият им брат Бхаджат учеха заедно в обща класна стая в училището, поддържано от Агенцията. Отначало седяха на мръсния под в тясна палатка, пълна с деца, а по-късно от Агенцията им осигури чинове и едно помещение в тухлена сграда, където учеха на смени – местните сутрин, бежанците от един следобед. Учителите, които получаваха заплащане от Агенцията, бяха главно бежанци и трепереха над отпуснатите от Агенцията моливи, дрехи, рибено масло, витамини и мляко. Учебните занятия започваха с поздрав към египетското знаме. Башир си спомня как са учили за *Накба*, Катастрофата, която той самият, съучениците му и палестинските им учители познаваха от личен опит, с дълбокото убеждение: *Евреите ни изгониха; ние имаме право да се завърнем.*

„Нашата родина е Палестина“ – рецитираха децата бежанци в началото на всеки учебен ден:

Целта ни е да се върнем
Не плаши ни смъртта
Палестина е наша
Никога не ще я забравим
Няма да приемем друга родина!
Кълнем се в Бог и Историята, о, Палестина
Ще пролеем кръвта си за теб!

Башир беше добър ученик и учителите признаваха, че е особено старателен.

Башир навърши десет години през 1952. По това време мечтата за скорошно завръщане се бе превърнала в реалността на дългосрочната борба. Палестинците бяха започнали да разбират, че завръщането им няма да бъде уредено чрез дипломатически натиск. Въпреки че „правото на завръщане“ беше преобладаващата тема по улиците, пазарите и кафенетата, беше ясно, че няма власт в света, която да

накара Израел да приеме условията на резолюцията, гарантираща правото на завръщане.

„Усещането за несправедливост, отчаянието и разочарованието са направили бежанците раздразнителни и нестабилни – се казваше в доклад на ООН. – Желанието да се върнат по домовете си е водещо сред всички класи; то се оповестява устно на всички събрания и организирани демонстрации и, в писмен вид – до Агенцията, като всички жалби се връчват на местните служители. Много от бежанците вече не вярват, че е възможно някога да се завърнат, но това не им пречи да настояват за завръщане, защото смятат, че ако се съгласят с друго решение, ще покажат слабост и ще изгубят свое фундаментално право“.

За израелците идеята за завръщане беше спорна. В писмо до Комисията за помирение с Палестина към ООН, директорът на израелското външно министерство написа, че „ще направим лоша услуга на бежанците, ако им позволим да вярват, че ако се завърнат, ще намерят домовете и нивите си непокътнати... Принципно може да се каже, че всяка арабска къща, оцеляла от разрушенията на войната... сега приютява еврейско семейство“.

Палестинците бяха отчаяни не само от отказа на Израел да приеме резолюцията на ООН, подкрепяща завръщането им; те бяха изнервени и от отказа на Египет да им позволи да се организират политически. Забранените политически групи, сред които Комунистическата партия и базираното в Египет Мюсюлманско братство, бяха започнали да се провеждат тайно събрания в лагерите, на които пропагандираха въоръжена борба за осъществяване на *ауда* (завръщане). „Наблюдават се отделни стачки, демонстрации и неголеми бунтове – отбеляза доклад на ООН. – Проведоха се демонстрации по време на преброяването, стачки срещу медицинските и социални услуги, стачки за плащане в брой вместо помощи, стачки срещу всякакви подобрения в лагерите, като например училищни сгради... в случай, че това би

могло да означава трайно преселване. Тази тема е богата и изкушаваща почва за изследване от страна на всеки, който има други мотиви, освен социалното устройване на бежанците“.

Бежанците, чийто селски живот беше заменен с мизерия и недохранване, се оказаха възприемчива публика за речите в полза на завръщането в освободена Палестина. Неколцина се опитаха да организират нападения по линиите на примирие в Израел и безкрайният цикъл от бунтове и наказателни мерки пусна дълбок корен в пясъците на Газа. През лятото на 1953, палестински партизани пресякоха линиите на примирие и нападнаха семейство в новия израелски град Ашкелон, построен върху руините на палестинско селище. При нападението загинаха собственик на ресторант и дъщеря му. Две седмици по-късно, един воин от Израелските отбранителни сили на име Ариел Шарон, поведе частта си на нощна наказателна акция. Деветнадесет души бяха убити в бежанския лагер ел-Бурейдж.

Башир си спомня за нападение през деня през 1954 година близо до училището му. Той и един негов приятел побегнали ужасени; минути по-късно, докато двете момчета тичали в различни посоки, приятелят на Башир бил улучен и убит. На следващия ден в класната стая Башир гледал празното място на съученика си.

По-късно Башир загуби любимия си учител, Сала ал-Абабиди, заклан заедно с жена си. Ал-Абабиди, бежанец от Яфа, беше учител по физическо и всеки ден учеше децата на патриотични песни. Често говореше за любовта си към Яфа, за това, как един ден всички ще се завърнат у дома и за палестинските борци за свобода.

През 1955, на тринадесет години, Башир беше станал много сериозен и зрял за възрастта си. По-големите му сестри го слушаха за всичко. „Не го чувствахме като брат – разказва Ханон. – Въпреки че бяхме по-големи от него, все ни се струваше, че ни е като баща. Беше доминиращата фи-

гура, човекът, който се грижи за нас“. Повече от всякога Башир мислеше за завръщането. Това щеше да бъде отмъщението за палестинското поражение; щеше да възвърне достойнството на семейството му, да компенсира загубите, понесени от баща му, майка му, братята и сестрите му. Щеше да изтрие срама от немотията. Години наред за Башир и стотици хиляди други бежанци надеждата да се завърнат беше преминавала в отчаяние и после в гняв. Към средата на 1950-те обаче, перспективата за завръщане внезапно придоби реални измерения в лицето на един изключителен политик, възпламенил въображението на всички араби.

Името на този политик беше Гамал Абдел Насър, син на пощенски работник, дошъл на власт в Египет през 1952 година след изгонването на англичаните и изгнанието на крал Фарук. Фарук още пътуваше в кралската си яхта, когато Насър започна да осъществява плана си за обединение на арабите, в който влизаше „освобождението на Палестина“ и завръщането на бежанците. Неговата „революционна философия“ не приличаше на идеите на нито един от другите арабски лидери. Башир виждаше в египетския президент човека, който може да обедини целия арабски свят или, по думите на Насър, Великата арабска нация, и да възстанови арабското достойнство след унижението от поражението през 1948. За някои Насър беше истински герой, живо превъплъщение на Саладин – великия воин, отблъснал кръстоносците в Йерусалим преди осем века.

Появата на Насър обезпокои държавниците от Вашингтон до Лондон и от Париж до Тел-Авив. Скоро той щеше да впрегне в работа палестинския национализъм, като преобразува групата от фелаи, или партизани, в египетска военна част. Напрежението между Египет и Израел щеше да нарасне през следващите години, докато се стигне до Суецкия конфликт – военна победа за Израел, която по ирония на съдбата щеше да заздравя позициите на Насър като

безспорен лидер на растящото пан-арабско движение.

След близо девет години в Газа Ахмад и Закия Хаири решиха да се върнат пак в Рамала. Бяха получили семейно наследство и можеха да си купят скромен имот на Западния бряг, както и да заделят пари за по-нататъшно образование на децата си. Беше 1957 година.

Ахмад заведе първата група – Ханом, Башир и сестра им Рема, най-малките от десетте деца, в Египет, откъдето щяха да отлетят директно за летището Каландия на Западния бряг, недалеч южно от Рамала.

„В самолета баща ни припадна – спомня си Ханом. Децата се разтревожиха, но стюардесата флиртуваше с колегата си и не им обърна внимание. „Когато пристигнахме, той все още беше в нещо като кома. Всички слязоха от самолета, а ние се мъчехме да го събудим, да го вдигнем от седалката. Пляскахме го по лицето. Не мърдаше. Капитанът дойде и каза: „Изглежда е починал“.

Башир, на петнадесет години, приближи лице до бащиното си и го хвана за ръката: „Яба, събуди се!“

Ахмад отвори очи. „Да, сине – каза той. – какво има?“ Семейството щеше да разказва тази история години наред. „Това беше чудотворното докосване на Башир“ – спомня си Ханом.

Баща и син се появиха от самолета и вдишаха прохладния въздух на Каландия, близо до Рамала, на Западния бряг на кралство Йордания.

Седем

ПРИСТИГАНЕ

На 14 ноември 1948 година един от многото пълни с имигранти автобуси, движещи се по пътищата от север и запад, наближи град Рамла. Автобусът намали скоростта си, когато достигна до военната блокада в края на града. В него се намираха първите израелски цивилни, които идваха в завладения град, част от по-голяма група от триста имигранти, предимно българи, румънци, унгарци и поляци, пристигащи този ден от транзитните лагери близо до средиземноморския бряг край Хайфа.

Когато автобусът премина контролния пропускателен пункт, Моше и Солия Ешкенази видяха един призрачен град. Овце, кучета, кокошки и котки се скитаха по улиците. Войници охраняваха редици празни жилища. Каменни къщи стояха отворени, а съдържанието им беше разпиляно по дворовете. Един имигрант си спомня, че видял магаре, завързано за един стълб в къща без врати. Тлеещи дюшеци бяха разхвърляни по улиците.

Автобусът мина покрай огради от кактуси и редици маслинови и портокалови дървета, след което спря и всички слязоха. Те бяха поздравени от представител на Еврейската агенция. Зад него Моше и Солия можеха да видят улица с редици от арабски къщи от двете ѝ страни. Имигрантите си спомнят, че това е било проста процедура; можели да влязат в някоя къща, да я огледат и да я обявят за своя. Уреждането на документите ставало по-късно.

Моше и Солия попаднаха на къща по техния вкус. Тя беше в добро състояние и почти празна, макар и не чисто нова. Очевидно някой беше живял там преди. Представляваше каменна къща с открита конструкция и много пространство. Имаше навес за кола, който семейството можеше да

използва някой ден, а в задния двор имаше лимоново дърво.

Лягайки си в своя нов дом съпрузите знаеха, че не са пристигнали в безопасното убежище, което бяха търсили. Израелските и египетските сили се биеха непосредствено на юг от Рамла и отбранителната линия беше опасно близо до новия им дом. След две седмици в Рамла, Моше и Солия отпразнуваха първия рожден ден на Далия. Беше 2 декември 1948 год., година и три дена след гласуването за разделяне в Обединените нации и началото на боевете за очертаванията на историческа Палестина.

На семейството беше дадено легло със стоманена рамка, одеяла, керосинова лампа, походна печка, четири големи свещи и купони за захар, олио, яйца на прах и мляко. Друго тричленно семейство се беше заселило в една съседна стая. Майката, братът, двете сестри и зетят на Солия се готвеха окончателно да напуснат България и къщата скоро щеше да приюти единайсет души. Накрая семействата щяха да подпишат договори с държавата, обявила се за „попечител“ на къщите, които тя смяташе за „изоставена собственост“. Семейство Ешкенази живееха на улица „К. Б.“. Това беше временно име; общинската комисия скоро щеше да подготви списък от еврейски исторически личности и загинали неотдавна военни герои, за да сменят арабските имена на уличните табели.

Семейство Ешкенази пристигна в град под военно управление, в една възникваща държава, която все още беше във война. Все още се отмъкваха трофеи от завоюваните земи, след внезапното бягство. Войници трупаха легла, гардероби, лампи и други тежки мебели в каросериите на военни камиони. Много от „стоките, мебелите и имуществото на отсъстващите притежатели“ – както щяха по-късно да посочат държавните архиви – трябваше „да се събират в складове“ и да бъдат „ликвидирани чрез продажба“. Някои хора си намериха временна работа по почистване на арабските къщи, за да ги подготвят за още пристигащи авто-

буси с нови емигранти; техните деца продаваха пренесени на корабите цигари на войниците, които стояха на пост. За децата всичко това беше приключение. Всеки следобед те бродеха из чуждите улици, чувствайки се като откриватели, заемайки празна къща, за да организират таен клуб; претърсвайки стаите за топчета за игра или други оставени съкровища. Често, когато се връщаха, намираха жилището заето от имигранти. Тези новопристигнали, много от които бяха оцелели от концентрационните лагери в Европа, рядко задаваха въпроси. Повечето намираха празни къщи, в които да живеят, а след това отиваха да търсят работа.

През първите месеци работните места бяха дефицитни и сезонни. Малцина бяха наети за изграждане и павиране на пътища. Други отиваха пеша, на стоп или с велосипеди до еврейските цитрусови градини край Реховот; десетилетия по-късно деца на имигранти от онова време си спомнят бащите и чичовците си, държащи с една ръка дръжката на кормилото, а с другата балансиращи дървена стълба, въртейки педалите към овощните градини. Някои емигранти бяха свикнали да протяга ръцете си между клоните или към земята, но други, работещи на чужда земя, с тъмни европейски обувки и оръфани сака от костюми, бяха твърде затруднени. Като последица, през 1948 година еврейски фермери, които зависеха от евтиния арабски труд, се мъчеха да съберат реколтата си.

Моше Ешкенази първо работеше в Еврейската агенция, като доставяше железни рамки за легла на семействата на имигрантите. Ходейки от къща на къща той можа да се осведоми за благосъстоянието на семействата, като говореше на иврит, когато беше възможно, като използваше гимназиалния си немски да разговаря с говорещите идиш евреи от Източна и Централна Европа, на ладно с евреите от Турция и Балканите или на български със своите земляци. По-късно щеше да общува на френски с мароканските евреи.

Възможностите имигрантите да намерят работа в Рамла започнаха леко да се увеличават, особено за първите пристигнали, тъй като те намериха начини да използват професиите си, които бяха придобили в Европа, и да работят като механици, електротехници, водопроводчици и магазинери. Към юли 1949 година, седем месеца след пристигането на първите израелски заселници, 697 от 2 093 семейства, регистрирани в града, си бяха намерили работа в града. Имаше 25 еврейски обучаващи, 15 дърводелеца, 10 шивачки, 7 дограмаджии, 7 пекаря, 7 месаря, 4 часовникаря, 4 колбасаря, един майстор на табели и един тапицер. Бяха отворени седемнайсет кафенета и 37 малки бакалии; имаше малка фабрика за сладолед и 2 за производство на газирана вода. Хенри Пардо отвори първата еврейска аптека в Рамла; Давид Абутбул окачи табела за своята адвокатска кантора; Шломо Шефлер продаваше вестници.

Солия Ешкенази отвори магазин за детски дрехи в старото арабско *сакне* или гето, преди да започне работа в новото национално данъчно управление. Лелята на Далия, Стела, започна работа като санитарка, като миеше подовете в болницата, а по-късно откри импровизиран салон за красота в спалнята си в къщата в Рамла. Далия седеше и гледаше как български дами идват в къщата за подстригване и разговор. След работа Солия се присъединяваше към разговора, като настоятелно разпитваше за новините от България до най-малките подробности: по-лошо ли става при Георги Димитров? Какво знаете за съседите? Скоро сестрата на Стела, Дора, отвори свой собствен салон за красота в един стар арабски магазин и Стела отиде да работи при нея. Клиентките често седяха с часове и ако някой беше току-що дошъл от България, новините се съпровождаха с множество хапливи вицове за комунистическия режим.

Един ден, малко след като отвориха салона, при Стела и Дора дойде неочакван посетител: техният братовчед Ицхак Ицхаки. Сестрите бяха смаяни. Оказа се, че Ицхаки

не бил загинал в клането на планината Скопус през 1948 година. След атаката, разказа им той, продължил военната си служба, но няколко месеца по-късно бил освободен и започнал работа, като настанявал български имигранти в старите арабски квартали на Йерусалим. Обаче все още имало откъслечни сражения наблизко и някои пришълци от България коментирали, затова ли са преживели Холокоста, само за да бъдат убити в Йерусалим. Мнозина се преместили в Яфа и Тел Авив и Ицхаки, подобно на своя шурей Моше, работел по настаняването на имигранти от Турция, Унгария, Полша и Румъния. Скоро започнал да работи по „усвояването“ из цял Израел. Бил в командировка от Йерусалим в Яфа, когато отишъл при леля си Лили и тя му казала, че момичетата на Аройо, както ги знаел от малки, били в Рамла. „Отидох да потърся известния салон на Дора и Стела на пазара в Рамла“ – спомня си той, – „и действително го открих за моя голяма радост!“

Стела и Дора заведоха Ицхаки в къщата на улица „К.Б.“. „Бях смаян, когато видях къщата в Рамла“ – спомня си той. Ицхаки знаеше скромната каменна къща като „Крепостта“; той смяташе, че тя е „най-хубавата къща в Рамла“. Братовчедите влязоха вътре и Ицхаки видя Солия с дъщеря ѝ Далия. Тя, както беше отбелязала леля Виргиния в края на 1947 година, беше изключително красиво дете. Преди да си тръгне, братовчедите му направиха подарък – голяма торба с лимони от дървото в задния двор. Той ги занесе у дома си, при семейството си в Йерусалим.

Междувременно, Моше беше сменил работата си по доставка на легла с работа на пълно работно време в Попечителството на изоставената собственост. Той помагаше да се удовлетворят нуждите на новопристигналите, които, както и неговото собствено семейство, се бяха нанесли в къщи на араби. Моше оказваше съдействие за ремонт на къщите, когато беше необходимо, уреждайки отстраняване на течове, укрепване на стени и подобни. Що се отнася до

бившите собственици, израелското правителство ги определи като „отсъстващи“. Те просто са избягали – беше казано на Моше и Соля, – като оставили супниците си, изпускащи пара на масата. Семейство Ешкенази и другите, живеещи в арабски къщи, не мислеха много за предишните собственици. Предпочитаха да се съсредоточат върху изграждането на новото общество.

По време на първата сесия на израелския парламент (известен по неговото наименование на иврит, Кнесет), състояла се през 1949 година, законодателите одобриха създаването на десетки министерства, включително на селското стопанство, отбраната, имиграцията, правосъдието, религиите, социалните грижи и жертвите от войните. Първият Кнесет прие закони за армията и задължителната военна служба; за данъчната система, митницата, задължителното образование и съдилищата; за деня на независимостта; постанови официалните почивни дни „преместването на тленните останки на Херцел“ и прие може би най-известния закон – Закона за завръщането, съгласно който гражданство „се дава на всеки еврей, който изяви желание да се засели в Израел“. Този закон стана източник на безкрайни нападки между Израел и арабския свят през следващия половин век и след това. За палестинските араби в изгнание този закон и съответно всяка вълна от евреи, приети в новата държава, означава отричане на техните блянове за завръщане; за израелците законът стига до сърцевината на тяхната идентичност: да осигури безопасно убежище за всеки еврей, който желае да направи *алия*, имиграция в Израел.

През юли 1949 година Давид Бен-Гурион обяви четиригодишен план за изграждане на 500 селища за 150 000 нови имигранти. „Днес еврейският народ е отново в периода на Битието“ – заяви премиерът. – „Една пустинна земя трябва да бъде направена плодородна и изгнаниците да се съберат в нея“. По това време 42 000 български евреи жи-

всех в Израел, огромното мнозинство от които пристигнали през последните девет месеца. От цялата общност на българските евреи, които колективно бяха преживели Холокоста, най-много 5 000 останаха в родината си.

Притокът на имигранти увеличаваше натиска върху Рамла за създаване на работни места. В началото на 1949 година стотици имигранти от Рамла дефилираха в Тел Авив с искания за работа и хляб. Както безработицата, така и дребните престъпления нарастваха, и през юли, една година след падането на арабската Рамла, израелската Рамла основа своя първи углавен съд. Вестник „Палестин пост“ съобщи исторически случай: първия случай, в който беше замесен арабин, мъж на име Хадад, обвинен, че бие жена си; след това дойде случаят с г-н Аарон, евреин, обвинен за размахване на нож пред местен банков управител. Увеличаването на престъпността беше свързано директно с непрекъснатите трудности пред имигрантите. „Полицията се сблъсква със сериозни проблеми“ – заяви министърът на полицията. Случаите на насилие нараснаха със 150 %, а „престъпленията срещу морала“ се утроиха „вследствие рязкото увеличение на населението...“ В края на 1949 година, когато Далия навърши две години, а родители ѝ „пионери“ отбелязаха първата си годишнина в Рамла, населението на града надхвърли десет хиляди жители.

Общинската комисия по наименоуването вече беше завършила своята работа и улиците на Рамла имаха нови табели. Старото шосе Яфа – Йерусалим беше наречено улица Херцел; Биркет ал Джамуси беше наречена улица Хагана; Омар ибн Хатаб стана Жаботински, по името на основателя на ревизионисткия ционизъм, ревностното дясно крило в новата еврейска държава. Улицата на семейство Ешкенази, известна преди като Шейх Радуан, беше наречена сега по името на Клауснер, ционист ревизионист, литературен критик и изследовател на ранното християнство.

Юли 1949 година се ознаменува и с първото заседа-

ние на Градския съвет на израелска Рамла. „Нашата работа не е лесна“ – заяви кметът българин Меир Маламед, – „но с обединени сили ще преодолеем всички трудности“. Тези трудности включваха не само недостига на вода, безработицата и нетърпеливото еврейско население, но още и какво да се прави с арабите от Рамла. Повечето бяха изгонени преди една година, но 1 300 араби все още живеяха в града. Като се имаше пред вид, че израелският военен губернатор планираше да напусне Рамла след няколко седмици, градските съветници се безпокояха за „отваряне на затворения район, където са арабите... и с това изниква въпросът за безопасността в града“.

Арабските мъже, които не бяха прогонени, бяха държани като военнопленници след завладяването на Рамла на 12 юли 1948 година. По време на задържането им не им беше позволено да обработват нивите си. Из цял Израел арабските маслинови и портокалови градини бяха доста занемарени и в някои случаи бяха изкоренявани, за да се предотврати завръщането на „проникващи елементи“. В Рамла и Лод (както Лида беше известна на местния идиш), военният губернатор докара с камиони работници от Назарет, арабска християнска общност вече намираща се в Израел, за да работят в маслиновите градини близо до двата града. Пленените мъже от Рамла и Лод плетяха кошници за реколтата; техният труд на военнопленници помагаше на другите да приберат реколтата от земите, които преди това обработваха самите те.

Местните израелски власти започнаха да се безпокоят за последствията от тяхната политика спрямо израелските араби. „Те все още не са се пренастроили към реалността и са станали апатични по отношение на бъдещето“ – пише един държавен служител на име С. Замир в доклад за състоянието на арабската общност в Рамла. „Правителствената декларация за равенство и свобода е като глас в пустиня, докато не я докажем чрез действия. Тяхното

икономическо състояние е много лошо. Те имат достатъчно провизии за момента, но скоро ще изникне въпросът: 'Какво ще ядем'?"

След като бяха освободени от лагера за военнопленници, арабските мъже от Рамла, както и арабите из цял Израел по това време, въпреки всичко, бяха затворени със семействата си в няколко оградени квартала. Към тях се числеше и чичото на Башир, Расем, докторът, който остана след експулсирането. Няколко години арабите в Израел живееха във военно положение. Арабските жители, желаещи да напуснат своите квартали или села, трябваше да подават молби до военните власти за специални разрешителни. Движението беше ограничено от съображения за сигурност. Някои лидери в новата държава продължаваха да настояват за „прехвърляне“ на останалите араби през река Йордан в кралството на Абдула.

Арабите от „гетата“ на Рамла и Лод намериха бившите си домове заети от еврейски семейства и селскостопанските си земи управлявани от кибуците. Нито напълно у дома си, нито изцяло в изгнание, те бяха определени от израелското правителство като „присъстващи отсъстващи“. Мнозина търсеха юридически начини да се върнат обратно в своите къщи или да възобновят стопанисването на земи си.

„Въпреки че на няколко пъти след разговора си с Военния губернатор, г-н Шомски ми обеща да върне вратата и кепенците и да ремонтира къщата ми“ – пише арабин жител на Лида през декември 1949 година, – „към днешна дата нищо не е направено. Напротив, поради липсата на врати и прозорци, неизвестни лица нанесоха големи щети на къщата ми... Ще ви бъда много задължен, ако наредите... да върнат вратите и кепенците на прозорците, колкото е възможно по-скоро“.

„Позволявам си да представя следното на вашето внимание“ – пише собственик на земя от ал-Рамла, арабин,

чиято искова молба датира от март 1949. „Аз съм регистрираният собственик на следните парцели земя: парцел № 69; квартал № 4374; местоположение Рамле [Рамла]; площ 5 032 кв. метра... Всички тези парцели, включително моя собствен дял, бяха третирани от Апетропос [Попечителството на изоставената собственост] като собственост на отсъстващо лице, независимо от факта, че аз не съм отсъстващо лице...“

„Аз съм регистрираният собственик на половината от парцел 13“ – пише арабин жалбоподател до местния съвет на кибуца Гезер, на девет километра югоизточно от Рамла. „Готов съм да платя на Местния съвет данъците за моя дял от парцела... Ще ви бъда също така задължен да узная кой е обработвал земята ми и от кого е упълномощен да върши това“.

На черно-бяла снимка, направена в задния двор на каменната къща в Рамла, Далия стои край лимоново дърво, гледайки към фотоапарата със сълзи в очите си. Снимката е направена през лятото, може би лятото на 1950 година; Далия трябва да е била на две и половина година. Малко преди това се е разплакала, обидена от врабчетата, които са избрали да отлетят, вместо да останат и да кълват трохи хляб от ръката ѝ. „Защо трябва да отлитат?“ – плачела пред леля си. – „Защо? Аз ги обичам“. Това са нейни ранни спомени.

На друга снимка бащата на Далия стои до нея, тъмната му вълниста коса е заресана назад, панталоните му с маншети са вдигнати с тиранти над кръста му, усмивката му е застинала във времето чрез щракването на Солия. В задния двор, зад лимоновото дърво, се виждат засадените от него банани и *гуаяба*. Отдясно, накрая на снимката, е кокошарникът, където семейство Ешкенази отглеждаше собствени пилета. Беше периодът на *цена* или оскъдица (буквално: „лишения“) и от всеки се очакваше да се хване здраво за работа.

По време на *цена* Министерството на продоволствието и разпределението застана в центъра на израелския обществен живот. Работата на министерството беше да регулира ограниченото снабдяване с храни, така че никой да не гладува. Бързият растеж на Израел изискваше да се внасят 85 процента от храните. Въпреки че преди 1948 година Еврейската агенция имаше директни (макар и неофициални) търговски отношения с други държави, внезапното навлизане на Израел в световната икономика се оказа разтърсващо. Държавата ограничи търговията си до пазарите на Британската империя, а арабските държави наложиха икономически и политически бойкот. Египет блокираше товарите за и от Израел през Суецкия канал, въпреки резолюцията на ООН, призоваваща за свободно движение през жизненоважните водни пътища. Израел зависеше от Съединените щати, Канада и Австралия за пшеница, брашно, месо, риба със сезонно намаление, и дори зехтин. Въпреки наследяването на много от арабските маслинови градини, Израел можеше да задоволява едва 8 процента от нуждите си със зехтин собствено производство.

През 1950 година властите разпределиха седемстотин хиляди живи пилета на новите имигранти. Млякото се съхраняваше в десетки събирателни станции из цялата страна. Министерството създаде Комисия по брашното и Комисия по хляба и осъществяваше директен надзор над производството на десетки хиляди хлябове, франзели и млечни кейкове със стафиди. Продоволствените карти свързваха адреса на всяко семейство със серийния номер на определен продавач. Книжки с купони осигуряваха субсидии за пшеница, тесто и *мацо* и даваха право на допълнителни дажби месо за бременни жени. За да дадат своя принос, гражданите биваха подтиквани да проявяват творчество.

Семейство Ешкенази, както мнозина израелци в началото на 1950-те години проявяваха новаторство, за да се

справят с оскъдицата. Една съседска крава се разхождаше по улицата необезпокоявано, почитана в квартала, сякаш беше в Индия, а не в Израел. Солия купуваше от собственика на кравата мляко и масло срещу яйца от семейния кокошарник, които използваше като разменно средство. Тази крава изхрани Далия и всичките ѝ съседи.

На пазара в Рамла, който беше в сряда, както и преди 1948 година, Далия отиваше с баща си, минавайки покрай сергии с краставици, маслини и дини; покрай купчини от портокали и банани и покрай амбулантни търговци, викащи: „Сабра! Сабра!“ пред пресни кактусови плодове върху кофи с лед; и влизаше в магазини за платове и обувки. При всяка покупка Далия виждаше как баща ѝ открива най-доброто качество, без да плати прекалено много. „Ето“ – казваше той, като опипваше чифт панталони, за да усети плата им. – „Сравни този“ – и той вдигаше друг чифт – „с този“. Винаги намираше някой малък недостатък и се пазареше за по-ниска цена.

Вечер Моше и Солия канеха български приятели на гости в задния двор. Нареждаха чинии с черни маслини, диня и българско сирене, наливаха чаши със студена *боза*, сладка напитка от Балканите, направена от пшеница. Съобщаваха си новини от България и Далия ги чуваше да разказват неприлични вицове на ладино, изчезващия език на по-ранните поколения, който тя почти не разбираше.

Често по време на тези събирания Далия отиваше отстрани на къщата, като слушаше с половин ухо, и вдишваше аромата на „свещите на нощта“, цветя, които се разтваряха само след залез слънце. Сравняваше с *маргаритките* на леля си Стела – бели и жълти цветя, които се затваряха вечер, когато свещите на нощта се отваряха. Често Солия слагаше плоча на грамофона и страстна испанска музика, наследство от сефардските корени на семейство Ешкенази, се разнасяше от къщата. Далия гледаше как майка ѝ и гостите се носеха плавно по верандата,

построена от Ахмад Хаири, събуждайки спомени за баловесте в София, когато тя срещна Моше. В края на вечерта Моше откъсваше рози от храстите в градината и подаряваше по една на всяка от заминаващите си жени. Това беше българска традиция и доста близка на Солия, която беше израсла в Розовата долина.

През 1955, годината, когато Далия навърши осем години, Моше се издигаше в ръководството на местния офис на Попечителството на изоставената собственост. Далия посещаваше баща си през ваканциите, за да му помага, като отговаряше на телефонните обаждания или завеждаше клиенти до неговия офис. Обикновено това бяха жени, често не на себе си от чувство за безизходица: имаха течове, които вече месеци наред се нуждаеха от поправка, или от години живееха на палатка в края на града, макар че им беше обещано по-добро жилище. Моше искрено страдаше от техните грижи. Той казваше: „Поставям се на ваше място“ – и тогава обясняваше колко печално ограничен е бюджетът му. Обещаваше да напише молби до съответните министерства, като заявяваше твърдо – „Давам ви думата си, обещавам да уредя този въпрос, ако ще и светът да се преобърне...“ Далия с удивление гледаше как клиентите си тръгват от офиса му успокоени от искрения, ангажиран бюрократ и се надяваха на най-доброто. На улицата хората постоянно идваха при Моше, ръкуваха се и му благодаряха за помощта; други идваха в дома му с подаръци. „Разбирам вашата благодарност“ – казваше им той. – „Благодаря ви за подаръка, но като държавен служител не мога да го приема“.

Други следобеди Далия се спираше във фризьорския салон, който лелите ѝ Стела и Дора бяха отворили в стар тесен арабски магазин, излизащ на улицата. Доста често Стела слагаше племенницата си на стола и работеше върху нея, докато Далия не почувстваше, че едва ли ѝ е останала изобщо някаква коса. „Само малка подстрижка... ето, само

още малко; харесва ти, нали?“ Веднъж, когато Стела си дремваше у дома, Далия си отмъсти, като отрязва косата на леля си, докато спеше, като си гукаше: „Ето, само още малко; харесва ти, нали?“ Когато Стела се събуди и се видя в огледалото, изглеждаше като след атака. Братът на Стела, Даниел, щеше да се жени след няколко дена. Наложиха се да отиде на сватбата с шапка.

Салонът обслужваше предимно българки, но двете сестри си спечелиха добро име и скоро започнаха да идват полянки, румънки и мароканки и езикът от български започна да се сменя с развален френски или иврит. Далия си спомня една редовна клиентка от Полша – незабравима заради нейната кадифена кожа и големи синьо-зелени очи, които трогваха Далия с особената си тъга. За Далия тази жена беше красива като Елизабет Тейлър. Тя седеше на своя стол, никога не се усмихваше и гледаше вторачено навън. Докато Стела и Дора решеха и подстригваха, погледът на Далия беше прикован съсредоточено в жената, опитвайки се да я предразположи.

Далия започна да забелязва колко различни бяха някои от съседите ѝ. Те не говореха за миналото, докато нейното семейство говореше открито за спасяването в България. В училище имаше учител, който – както се говореше – бил изгубил жена си и децата си в лагерите на смъртта в Полша. Учителят Хаим, както всички го наричаха, беше дошъл в Израел след войната. Той беше любимец на Далия: нисък с тъмни гъсти вежди и чело, което заемаше по-голямата част от лицето му. Очите му бяха с цвят на лешник, жизнени и емоционални и той ходеше бързо с широка крачка, като рядко намаляваше ход, винаги гледайки напред. В клас той се обръщаше към нея, към всички деца: „Ела тук, *тахииш шели*, ела тук, съкровище мое, ела на черната дъска и ни покажи какво знаеш“.

„Той остави у нас усещане, че вярва в нашето бъдеще“ – спомня си Далия – „Поддържаше строга дисциплина,

но беше много положителен човек. Той ни даде инструменти за живота“.

Много от съучениците на Далия обаче изглеждаха почти непристъпни. Деца на поляци, румънци и унгарци, те бяха дошли в страната като Далия през първите дни на израелската държава. В очите на тези деца Далия виждаше празнота.

Един съученик поляк живееше в съседство. Очите на баща му бяха толкова изпъкнали, че буквално щяха да изхвъркнат от орбитите си и изразяваха „постоянна недоверчивост“ – спомня си Далия, – „втрещен от страх и ужас поглед“. Вечер зад стените на съседската къща Далия чуваше как същият този мъж непрекъснато крещи на сина си и на нея ѝ се искаше да му изкрещи в отговор: „Стига! Стига! Какво *искаш* от него?“ Понякога тя наистина изразяваше гласно протестите си, но биваше заглушавана от врявата. На училище мълчанието на този малък приятел поляк от време на време се прекъсваше от внезапни пристъпи на крясъци, плач или ритници. Никой от учителите изглежда не знаеше как да постъпва с него.

За Далия тази травма беше директно предизвикателство пред нейната вяра. Въпреки че Моше и Солия изобщо не бяха религиозни – рядко отиваха на синагога и по същността си бяха „светски ционисти“ – собствената вяра на Далия в Бог, както чувстваше самата тя, винаги беше част от нея. Изглежда малко хора в Рамла имаха желание да говорят за това, какво се беше случило в Европа по време на войната, но Далия беше видяла хора с номера върху ръцете им. Когато порасна, научи за зверствата в Германия, Полша, Румъния и Унгария. За нея тази истина беше несмилаема. *Бог да допусне това да се случи* – спомня си мислите си тя, – *е направо безотговорно*. Тя беше разгневена. „Ти си създал човешките същества!“ – викаше тя към своя Създател. – „Ти трябва да поемеш отговорност за Своето създание! Трябва да бъдеш по-активен за предотвратяване на та-

кива неща!“

Далия започна да разбира тези ужаси като историческо наследство на своя народ. В училище научи и за други зверства. В съзнанието ѝ се вряза погромът в Украйна, когато евреи били изклани от християни с мечове след литургия на Велики петък. Преподаваха ѝ за мълчанието на европейските християни по време на Холокоста, особено на папа Пий XII, който не показал храбростта на Българската православна църква.

По времето, когато тръгна на уроци по пиано в католическия манастир „Св. Йосиф“, Далия чувстваше дълбоко противоречиви чувства към християнството. Това беше може би през 1956 година. Далия скоро щеше да навърши девет година. Тежкият кръст върху портата на манастира ѝ напомняше на меч и предизвикваше у нея внезапен страх. Обаче влизайки в манастира, биваше погълната от тишината; от оцветената статуя на св. Йосиф върху пиедестал; от слабо осветените коридори с техните бели и черни плочки; и от портрета на друг папа, Йоан XXIII, чието лице съдържаше нещо хуманно. Тя започна да разбира нещо фундаментално. Десетилетия по-късно щеше да си спомня този момент като началото на живот на *прозрение*: на възможността да виждаш всичко и да не осъждаш никого за нещо въз основа просто на едно наблюдение или учение.

Далия растеше и често питаше родителите и учителите си: „Какви са тези къщи, в които живеем?“

„Това са арабски къщи“ – казваха ѝ.

„Какви *са* тези арабски къщи, за които всички говорят?“ – отвърщаше тя.

Училището на Далия се намираше в една арабска къща и там тя учеше историята на Израел. Тя научи за създаването на държавата Израел като безопасно убежище за евреите. Изучаваше Войната за независимост като история на малцина срещу мнозина. Арабите нахлуха – четеше Далия, – за да унищожат новата държава и да изтикат евреи-

те в морето. Повечето държави, изправени срещу такива военни действия, се парализират, но мънишкият Израел удържа на пет арабски армии. Малкият Давид победи Голиат. Що се отнася до арабите, в учебниците на Далия се съобщаваше, че са избягали, изоставяйки земите и напускайки домовете си, бягайки пред победоносната израелска армия. Арабите, пишеше в един тогавашен учебник, „предпочетоха да напуснат“, щом евреите завзели градовете им. Далия приемаше историята, на която я учеха. Все пак тя беше объркана. Защо, чудеше се тя, някой ще си заmine с такова желание?

Един следобед, когато беше на седем или осем години, Далия се покатери на металната порта, която Ахмад Хаири беше поставил в края на каменната пътека в предния двор. На върха на портата беше кацнал фино изработен детайл от ковано желязо във формата на звезда и полумесец: символът на исляма. Това подразни Далия. „Това не е арабска къща“ – си каза тя и сграбчи крехкия полумесец и започна да го върти напред-назад, назад-напред, докато не остана в ръцете ѝ. После слезе долу и захвърли полумесеца.

През пролетта на 1956 година, когато Далия беше в трети клас, тя започна да прави връзка между арабите, за които беше учила в училище и онези, за които говореха родителите ѝ у дома. Израелските вестници бяха пълни с разкази за внезапни нападения от „проникващи елементи“ от Газа, подкрепяни от новия египетски президент Гамал Абдел Насър. Моше четеше в своя вечерен вестник, „Ма’арив“, за нахлуванията в израелска територия на египетски и палестински партизани фedaини, стремящи се да заличат еврейската държава, и за светкавичните израелски отговори.

Когато кризата в Суецкия канал беше на първо място в новините, Моше и Солия разбраха, че имаше причина държавата им да започне война. Насър защитаваеше изключителното право на Египет да контролира Суецкия канал,

дълго контролиран от британците, и заплашваше да затвори Тиранския проток, единствената връзка на Израел по море с централна и южна Африка. Египетският президент беше започнал също така да говори за „арабска нация“ и в защита на „правото на завръщане“ на палестинците. Нищо от това не предвещаваха добро за Израел.

В края на октомври 1956 година внезапно избухна война, когато израелски парашутни части и пехотни батальони прекосиха тяхната югозападна граница и атакуваха египетските сили на полуострова Синай, а след това се придвижиха през Синай към Суецкия канал. Британски и френски сили се включиха в сраженията на израелска страна. Европейските сили бяха разтревожени от растящата заплаха, каквато представляваше този арабски националистически лидер на третия свят, и, също както израелците, искаха да го спрат. Мнението на Съединените щати и Съветския съюз обаче не беше потърсено. Суперсилите имаха свои отделни интереси в региона и с необичайно съгласие настояха Великобритания, Франция и Израел да се изтеглят. Израел, все пак, успя да обяви военна победа, защото беше разкъсал блокадата на Тиранския проток, но след като британците и французите се изтеглиха, Насър пое контрола върху своя трофей, Суецкия канал. Поради намесата на САЩ и Съветския съюз, Насър фактически беше отблъснал европейските нападатели и беше установил египетски суверенитет върху канала. Популярността на египетския президент рязко нарасна в арабския свят. Той започна да говори за важността на Палестина за всички араби.

Един ден през пролетта на 1957 година Далия играеше с приятелките си след училище. Те бяха в бетонно убежище в Рамла, същия клаустрофобичен бункер, където Далия и нейните съученици провеждаха учения в случай на въздушно нападение по време на току-що отминалата Суецка криза. Повечето от приятелките на Далия бяха по-светлокожи мо-

мичета от Европа. Но напоследък нова вълна от мургави и тъмнокожи еврейски деца бяха дошли в Израел от арабските държави, включително много от Ирак, Египет и Йемен. Нежелани вече в арабския свят, както съобщаваха вестниците, тези „ориенталски евреи“ (известни също като сефарди или *мизраи*) имигрираха в Израел, който им предоставяше безопасно убежище, каквото предлагаше на всеки евреин. Сред много от съучениците на Далия обаче имаше схващане, че тъмнокожите съученици „дърпат класа надолу“. Смятаха ги за мръсни и въшливи. Далия беше хванала въшки за голям срам на цялото семейство: леля ѝ Стела изми косата ѝ с газ, търкайки кожата на главата ѝ до ярко червено. Далия вонеше на газ дни наред и ходеше засрамена.

Все пак, Далия беше стъписана, както си спомня покъсно, когато нейната полска приятелка застана на върха на бетонното укрите и с ръце на хълбоците заяви намерението си да прогони по-тъмните, ориенталски евреи, от тяхната група за игри. Сега щеше да има две конкурентни групи сред момичетата: „черната група“ – *чернити*, *шварцес* – и „бялата група“. Другите европейски момичета измърмориха своето съгласие. „Бялата група“ щеше да се състои само от светлокожи ашкенази, плюс Далия и други българки (дори за Далия беше объркващо: кожата ѝ беше светла, по-светла от тази на баща ѝ, името ѝ беше Ешкенази, но в действителност, както повечето българи, тя беше сефардка, с корени от Испания).

Полякинята взе камък и го хвърли по една от тъмнокожите съученички. Другите светлокожи съученички я последваха. Далия излезе пред тях. „Откъде казахте, че сте?“ – попита тя момичетата ашкенази. – „И я ме подсетете, какво стана с евреите там?“ – тя направи пауза. – „За всички хора, които трябва да знаят по-добре“ – каза тя. – „За всички хора, които трябва да знаят как да не малтретират някого само защото е различен. Ако ще образувате черна група и бяла група“ – обяви Далия – „то аз отивам в

черната група“. Този въпрос повече не се повдигна сред нейните съученици.

Десетки хиляди евреи пристигнаха в Израел от арабските страни след 1950 година. През 1958 Авраам Шмил, ръководителят на офиса на Израелската национална федерация на труда в Рамла, организира масова демонстрация срещу Департамента на труда на собствената му управляваща партия. Много от *мизраи* или ориенталските евреи от Рамла все още живеяха в примитивни палаткови лагери и бараки в покрайнините на града и нямаха надежда за работа и по-добри битови условия. Чрез своя протест Шмил се надяваше да притисне израелския секретар по труда да осигури във фабриките работни места с прилично възнаграждение за мизерстващия град. Когато пристигнаха *мизраи*, както си спомня Шмил, повечето „добри работни места“ вече бяха заети от елита на ашкеназите от Източна Европа, които несъмнено имаха вече статус на вътрешни хора в новата държава. Понякога новите тъмнокожи имигранти мърмореха ядосано, докато чакаха на опашка в бюрото по труда, защото се случваше двама евреи от Европа да разговарят надълго и нашироко на идиш, а те нищо не разбираха; всъщност евреите ашкенази просто се разпитваха за роднини или приятели, за да научат дали са останали живи.

Евреите от арабските страни, от друга страна пък бяха обезсърчени да говорят на арабски или да слушат любимата си класическа арабска музика, особено след като Насър дойде на власт. Техният иврит често беше лош и единствената работа, която много от тях можеха да си намерят, беше дванайсет дена на месец да метат улици, да поддържат пътища или да „изграждат“ гори за Еврейския национален фонд (ЕНФ).

Горите, част от това, което ЕНФ наричаше „тотално спасяване на земята на Израел за целия еврейски народ“, беше част от наследство от „ОСЕЯНИ С ГОЛЕМИ КАМЪ-

НИ планини, застояли блата, твърда, суха почва и безплодни пясъчни дюни[, които] трябва да бъдат спасени след двайсет вековно изоставяне“. Горите в много случаи се засаждаха на земя, която съвсем доскоро беше притежание на арабски села. От 1948 година до средата на 1960-те години стотици села бяха сринати – с булдозери; от армейски части, обучаващи екипи за събаряне и чрез бомбардиране от въздуха – за да бъдат заменени от нови градове, разширения на кибуци или гори на ЕНФ. Работата на *мизраи* и другите имигранти за ЕНФ по този начин служеше на няколко цели: тя отстрани бившите жилища на селяните, които можеха да се опитат да „проникнат“ през линиите на примирието; бетонира израелската позиция срещу резолюцията на ООН, която одобри завръщането на палестинските бежанци, и осигури ниско платени работни места за хиляди бедни еврейски имигранти от арабските страни и от други места.

Обаче проблемът на *мизраи* не беше само работата. Както много от ранните имигранти и те се нуждаеха да почувстват, че принадлежат към еврейската държава. В Рамла Авраам Шмил работеше, за да помогне на имигрантите да изковат израелска идентичност от своята смесица от националности и повече от десетина езика. Шмил организираше излети до Галилея и Негев за имигрантите, за да възприемат размерите на новата държава и да започнат да се опознават едни други. В Рамла той организираше курсове, игри и концерти на иврит; вечери на фолклора от България, Мароко и Йемен, и квартални културни и туристически клубове.

Моделът, към който се придържаха всички имигранти, особено мъжете, беше Сабра, местен израелец, чийто оптимизъм, сила и митичен героизъм беше нещо, към което се стремяха всички. Сабра идваше от думата *цабар* на иврит: кактусов плод, покрит с бодли, но сладък отвътре. През 1950-те години Сабра беше Новият мъж на Израел: красив, твърд, физически силен, ревностен ционист, оптимист, безстрашен и необременен от слабостта на своите

предшественици. Сабра, по дефиниция ашкенази, от поколения, което беше дошло преди Холокоста, беше отхвърлил срамния багаж на старата си държава. Той беше станал по същността си израелското въплъщение на Ари Бен Канаан, героя на Леон Юрис от „Изход“. Сабра беше, по думите на един израелски писател, „избраникът на избрания народ“.

Социалните инженери съзнателно култивираха този образ като алтернатива на евреите от диаспората. През 1949 година един вестник на български език, орган на лявата партия Мапам, пусна роман с продължение от писателя Моше Шамир, в който „Новият еврейски мъж“ всъщност е гигант, появяващ се от морето във фантастична *алия*, за да създаде земята. Идеята, спомня си редакторът, бивш член на Кнесета, Виктор Шемтов, беше да „отмие този стар евреин“, да заличи образа на „гърчещия се евреин от гетото“ и да фокусира върху „новия евреин“, който „се изправя гордо за пръв път“, като забива ръцете си в пръстта, за да създаде нова страна.

За много нови израелци този авторитетен образ беше нещо, към което се стремяха. Те носеха „униформата“ на Сабра – сивокафяви военни шорти и сивокафяви или избеляло сини работнически ризи и „библейски сандали“. Първият израелски кмет на Рамла носеше униформа, както и много имигранти. Някои дори вдигаха сватби в стил Сабра, със сивокафяви сватбени дрехи. За децата Сабра беше идеалът и вдъхновението да приемат „израелски“ имена.

За по-старото поколение имигранти образът на Сабра беше често непостижим. За преживелите Холокоста той беше абсурд. За Сабра пък обратно – преживелите Холокоста представляваха срамът на евреите, отивайки като овце на заколение. И така, спомня си Далия години по-късно, фразата „Никога повече“ беше не само обещание от евреите да не повтарят миналото; тя означаваше желанието, кореня-

що се в срама, да се разграничат от образа на жертвата.

Един наблюдател на ранните транзитни лагери в Израел нарича преживелите Холокоста „труден човешки материал“ и казва: „тези хора познават такъв ад, че нищо вече не е в състояние да ги трогне. Техните сетива са притъпени“. Давид Бен-Гурион нарича преживелите Холокоста с прословутата фраза „човешки прах“ и казва, че „превръщането на тези хора от прах в културна независима нация с визия ще бъде не лека задача“. Един селскостопански работник, натоварен да превръща оцелелите от Холокоста в производителни фермери, съветва колегите си: „Трябва да разберем с кого работим... с общност на отхвърлени, *жалки и безпомощни хора* [курсивът в оригинала]. Ние трябва да намерим подход към основните им чувства, които са много променливи и непредвидими и пълни със страх... страх от земята, която пропада под краката им... Страх от работа – просто мисълта за поемане на каквато и да е лична инициатива и сблъскването им с непознати условия ги ужасява... те имат неконтролируем страх за бъдещето на своите деца...“

И за имигрантите от арабските страни следването на идеала Сабра беше също толкова нереалистично. Те често се бореа извънредно много с иврит и техният опит в Мароко, Йемен, Египет или Ирак почти нямаше нищо общо с образа на безразсъдно храбрия воин от местните ашкенази, Сабра. Още повече, представителите на ашкенази, включително някои израелски лидери, които въведоха ранната имиграционна политика, смятаха *мизраи*, което личи в описанието на североафриканските евреи, направено от Бен-Гурион, за „диви“ и „примитивни“; други ги наричаха, в действителни политически диспути, „умствено изостанали“, „сприхави“ или „хронично мързеливи“.

В Рамла, както и в останалата част на Израел, бързо привлякоха етикетите си, които бяха в диапазона от пренебрежителни до нежни, а понякога и едното, и другото. Мароканецът беше *сакин* или нож, поради репутацията му

на насилник; иракчаните – пижами заради облеклото си; германците – *йеке* по якетата, които носеха на полето, или *пуце*, нещо като наконтен смотаняк; румънците – крадци; българите – евтини, а поляците – *дрипке*: парцал на идиш.

Българите, макар и с етикет, бяха много уважавани в Израел. У тях нямаше и помен от онова, което беше известно като „комплекс от Холокоста“. С израстването на Израел българите печелеха репутация на справедливи и трудолюбиви, с увлечение към високата европейска култура. Солия Ешкенази възпяваше това. Тя високо ценеше това, че целия български еврейски хор беше дошъл наведнъж с кораб и че българи свиреха в новата Израелска филхармония. Тя обичаше да чете Толстой и Чехов, Виктор Юго, Томас Ман и Джек Лондон. Най-много от всички обожаваше австрийския писател Стефан Цвайг, любим неин сроден дух, чиито произведения смяташе за дълбоко чувствени, и който по време на войната беше изгубил вяра в хуманността и беше прерязал вените си.

Култура може да се внесе, но много от това, което обичаше Солия, беше оставила зад себе си в ландшафта на България. Когато Далия стана по-голяма, забеляза колко често майка ѝ говореше за ветровете, които се вихреха по тесните като коридори улици на Сливен или за екскурзиите, когато тя и нейните приятели изкачваха планината Витоша.

В пубертета Далия започна да вижда майка си като изкоренено дърво, което не можеше да се хване на нова почва. Моше беше донесъл със себе си своите умения, за да изгради нова държава. Той беше деец, който израстваше, дразнеше се от слабоумието и възкликваше: „Каква е тази нерешителност? Не мога да разбера! Ако не става за теб, просто го отрежи като кисела краставичка!“ След идването в Рамла Солия бързо се състари. Работата ѝ в данъчната служба не прилягаше на личността ѝ и на нейната лъчезарност и палавост, с които пристигна; тя не беше добра готвачка и шивачка; и въпреки че с Моше излизаха от време

на време с приятели, за да се разходят по плажа на Тел Авив, светът на Солия се беше стеснил. Сестрите ѝ я смятаха за изключителна жена, която „си даваше залъка от устата, ако видеше някого в нужда“, както казваше българската поговорка. Но светлината помръкна и постепенно, след като започна работа в националната данъчна служба, година след година Солия ставаше все по-мълчалива.

През 1963 година, когато Далия влезе в гимназията, градските лидери отбелязаха петнайсетата годишнина от „освобождението на Рамла“ от арабски ръце през 1948 година. Един пропаганден филм показваше хора с тесни вратовръзки да гребат в гребни лодки през древните подземни водоеми на Рамла, докато плътен глас напевно четеше: „Близо до този древен паметник се издигат сгради и фабрики. Общината е горда, че Рамла се превърна от беден арабски град в място, където сега живеят двайсет и пет хиляди граждани, повечето от които нови имигранти“.

Три години по-късно, през 1966 година, Далия Ешке-нази завърши гимназия и започна да прави планове да се запише в Университета на Тел Авив и да следва английска литература. Беше изкарала специален англоезичен курс на обучение в една международна гимназия в Яфо, сега смесен арабско-еврейски град, непосредствено на юг от Тел Авив (арабите все още наричат града Яфа). Израелската армия наскоро преди това беше мобилизирала Далия в своите части за подготовка на офицери по специална програма за талантиливи ученици, която им позволяваше да посещават колеж преди военната си служба.

Към средата на 1960-те години, Рамла, с високите си фабрични комини в покрайнините на града, с високия си процент на безработни *мизраи* и своето арабско „гето“, си беше спечелила в цял Израел репутацията преди всичко на град на груби и недомялани хора. Някои хора знаеха Рамла като „израелския Ливърпул“, отчасти заради все по-популярните рокендрол концерти, провеждащи се в старите

арабски къщи в гетото, където в края на седмицата идваха групи от Тел Авив и Йерусалим. Животът за Далия и нейните сънародници накрая беше достигнал до някакво нормализиране. През повечето от гимназиалните ѝ години конфликтът с арабите беше относително затихнал и тя можеше да си позволи да не мисли много за него. Но през първото лято, прекарано след завършване на гимназията, Далия забеляза промяна.

На външния свят Израел беше дал да се разбере, веднъж завинаги, че никога няма да позволи на палестинските бежанци да се завърнат. Предишната година Израелската администрация на земите беше унищожила някои от последните останали арабски села по време на кампанията, известна като „заравняване на села“, и премиерът Леви Ешкол, в отговор на критиката на един член на Кнесета от арабски произход, отговори: „Неразрушаването на изоставените села е противоположно на политиката за развитие и съживяване на пустеещите земи, която всяка държава е длъжна да прилага“. За Израел беше ясно, осемнайсет години след Войната за независимост, че изобщо не е възможно тези земи да бъдат върнати. Извън държавата ставаше все по-ясно, че земята може да бъде върната на арабите само чрез „въоръжена борба“. След като мощта на Насър се увеличи с разрастването на пан-арабския национализъм и се появиха заплахи от страна на арабското националистическо движение и от една нова група, наречена Организация за освобождение на Палестина (ООП), относителният мир между Израел и арабския свят беше обречен.

През пролетта на 1967 година, когато Далия започна да чува смразяващи заплахи от арабските радиостанции, говорещи на развален иврит, светът около нея помръкна. Тя усещаше, че става невъзможно да се избегне войната.

Осем

ВОЙНА

В понеделник сутринта на 5 юни 1967 година Башир Хаири беше застанал пред един от съдиите в гражданския съд в ролята си на защитник по делото на свой клиент, г-н ал-Абед. Башир сега беше двадесет и пет годишен, неотдавна завършил Юридическия факултет на университета в Кайро и понастоящем специализираше трудови отношения. Съдът заседаваше в Рамала в контролирания от Йордания Западен бряг – територията, която крал Абдула беше анексирал към кралството си преди седемнадесет години. Внукът му Хюсеин беше станал крал на Йордания и глава на държавата.

Рамала бе напълно променена след онзи ден през 1948 година, когато Ахмад и Закия бяха завели Башир и другите си деца в Газа. Отчаянието на бежанците, спящи под дърветата беше изчезнало. Изчезнали бяха и хиляди по-заможни рамаланци, повечето християни, които избягаха от Западния бряг в САЩ през годините след Накба. В покрайнините на града бяха останали бетонните жилища и тесните, осеяни с боклуци улички на бежанския лагер. Всяка година от Агенцията към ООН се очакваше да поднови бюджета за финансиране на бежанците. Отпускането на дългосрочно финансиране и строежът на солидни сгради беше негласно признание от страна на ООН, че бежанците няма да се завърнат по домовете си. Това положение все още не беше приемливо за правителствата „домакини”, народните политическите фракции, базирани в лагерите, и най-вече за самите бежанци. За палестинците съпротивата означаваше никакви компромиси с правото им за завръщане, независимо от твърдата позиция на Израел. Башир, както и повечето палестинци, вярваше, че има само един начин земята да бъде върната на народа му. Със сила ни изгониха от земята ни,

разсъждаваше той, и със сила ще си я върнем.

Башир погледна съдията и започна речта си в защита на г-н ал-Абед. Първите му думи бяха, че Абед, механик в един гараж в Рамала, е уволнен несправедливо и че сега трябва най-малко да получи парична компенсация. Башир седна, а адвокатът на автоработилницата се изправи на свой ред. Докато той говореше, един млад мъж се мушна през вратата на съда, с бърза крачка доближи Башир и започна да шепне в ухото му. Беше малко преди 12 часа на обяд.

Деветнадесет дълги години палестинските бежанци бяха чакали момента, когато ще се завърнат по домовете си. Отначало мислеха, че това ще стане в рамките на няколко седмици. Когато Израел им показва, че няма да позволи никакво завръщане, надеждите се прехвърлиха към резолюцията на ООН в защита на основното им право. Години по-късно, все още в изгнание, бежанците започнаха да възлагат надежди на „въоръжената борба“. Погледите им се обръщаха към Египет на Насър. Вече повече от десетилетие египетският президент нажежаваше страстите в арабския свят с антиколониалните си речи и аспирациите си към създаване на велика арабска нация.

По време на следването си в Кайро Башир беше вдъхновен от мечтата на Насър да обедини арабите. Съсредоточен върху идеята за завръщане, сега вече знаеше кое е средството и не обръщаше внимание на личните си нужди. „Не си купуваше никакви скъпи вещи, нито дори ризи, обувки, нищичко за себе си – спомня си Ханом. – Баща ми го питаше „Искаш ли пари?“ а Башир казваше: „Не, имам достатъчно“. Бхаджат, по-малкият с една година брат на Башир, беше коренно различен. „Той харчеше три-четири пъти повече от Башир – каза Ханом. – Башир никога не би похарчил пари за обувки, нямаше даже костюм. На шега наричахме Башир сина на просяка, а Бхаджат – сина на господаря. Хората не можеха да повярват, че са братя“. Башир

вярваше, че ограниченията, които си налага, ще бъдат възнаградени, а народът му – освободен от героя Насър.

Позицията на Насър по въпроса за Суецкия канал, която вбесяваше САЩ, Великобритания, Франция и Израел, беше източник на вътрешна гордост за Башир и милиони други араби. Насър беше станал лидер от ранга на Неру в Индия и Тито в Югославия – защитник на „линията за неутралитет“, търсещ независим, трети път между суперси-лите. И което беше най-важно за палестинците, Насър подкрепяше тяхната кауза, което събуждаше надежди у диаспората за велико възраждане на арабския свят и отмъ-щение за поражението през 1948. Башир вярваше, че Насър, за разлика от ООН с неговата резолюция на хартия, ще сло-жи край на дългото палестинско изгнаничество със силата на оръжието.

В началото на 1960-те Башир участваше активно в студентски политически акции и членуваше в Арабското националистическо движение. АНД се ръководеше от Жорж Хабаш, бежанец от Лида, чиято сестра беше убита от израелски войници през юли 1948 година и който бе един от тези, които вървяха пеш в жегата през планините към Рама-ла. Палестинските политически лидери като Хабаш и лиде-рите на новосформираната Организация за освобождение на Палестина се обединиха около Насър и настояваха да за-почне подготовка за война. ООП и неголямата ѝ Палестинс-ка освободителна армия трябваше да преминат под команд-ването на Насър. Египетският президент обаче многократно повтаряше, че няма намерение да освобождава Палестина – времето не бе подходящо за нападение срещу Израел, още по-малко от арабските страни. Но за много палестинци към средата на 1960-те положението беше спешно; Негев се пълнеше с нови евреи имигранти и се носеха слухове, че Израел разработва програма за ядрени оръжия.

Башир и състудентите му активисти в Кайро вярваха, че арабското единство е ключът към завръщането и наблю-

даваха отблизо протичащите маневри. Някои студенти започнаха военно обучение в тайни „специални лагери“ в Египет и другаде. Учиха се как да поставят мини и да стрелят с противотанкови оръжия. Скачаха от самолети, газеха през мочурища, спяха на твърдата земя, ядяха змии и изкарваха без храна дни наред.

Двама млади мъже се изяха в разрастващото се военно движение – Ясер Арафат и Халил ал-Вазир, известен като Абу Джихад. Арафат и Абу Джихад вярваха, че завръщането ще се осъществи само ако бъде ръководено от автономна палестинска политическа и военна организация, посветила се на въоръжената борба. Абу Джихад, който беше изгонен от ал-Рамла през 1948 година, и Арафат не хранеха надежда, че освобождението ще дойде от арабските страни, които според тях бяха продали палестинците през 1948. Двамата мъже заедно основаха партизанската група Фатах непосредствено след Суецката криза.

На Нова година през 1965 година след девет години на относително затишие между Израел и арабския свят след Суецката криза, Фатах планира първата си атака на израелска земя. Партизаните трябваше да прекосят ливанската граница и да заложат експлозиви по протежение на водопровода близо до Галилейското езеро – главния източник на вода за Израел. Контролът върху водата беше основен момент в напрежението между Израел и арабските страни. Израел беше отклонил голямо количество от водите на река Йордан по долното ѝ течение встрани от арабските земи. Израелски реактивни самолети бяха бомбардирани сирийски водоснабдителни съоръжения в Голанските възвишения отвъд Галилейското езеро, за да не може Сирия да отклони тези същите води. Когато израелски трактори навлязоха в демилитаризирани зони на Голанските възвишения, за да разорат спорната земя, те привлякоха вниманието на сирийските въоръжени сили, което на свой ред предизвика бърза реакция от израелска страна. Израел не искаше нищо да

попречи на плановете му да снабди с вода още повече имигранти с водопровод към пустинята Негев. Фатах, малката група партизани, търсеше начин да осуети плановете на Израел за водопровода; Негев в края на краищата беше част от стара Палестина, в която бунтовниците и последователите им възнамеряваха да се завърнат. Нападението им върху водопровода не успя, осуетено от ливанската охрана преди да започне, но Фатах издадоха „военно комюнике“, в което обявиха операцията за успех на „части от нашите ударни сили“ и предупредиха Израел за бъдещи действия.

През 1965 и 1966 година Фатах, наред с една нова група, наречена Абтал ал-Авда (Героите на завръщането), организира още десетки нападения от Западния бряг и Ливан предимно върху изолирани цели във вътрешността на Израел. Нападенията рязко засилиха несигурността в израелската държава и, както беше предвидено, разпалиха напрежение между Израел и арабските му съседи. В края на 1966 година тези нападения и израелските ответни наказателни мерки въвлякоха крал Хюсеин, въпреки нежеланието му, в конфликта до такава степен, че вече бе невъзможно да се откаже от по-нататъшно участие.

Рано призори на 13 ноември 1966 година израелски самолети, танкове и войници атакуваха селището Саму на Западния бряг, като взривиха десетки къщи и убиха двадесет и един йордански войници. Агресивността и мащабността на тази операция шокираха дори привържениците на Израел. Американски официални лица осъдиха атаката. Във Вашингтон ръководителят на Съвета по национална сигурност, Уолт Ростоу, в меморандум до президента Джонсън заяви, че „нападение с 3 000 души, танкове и самолети е непропорционално на провокацията“ – в случая ставаше дума за пехотна мина, убила трима израелски войника на 11 ноември. Ростоу каза за израелците: „Те удариха по Хюсеин. Ние сме похарчили 500 милиона долара да го наложим като стабилизиращ фактор... Сега и най-умерените

араби изпитват фаталистичното чувство, че са безсилни да направят каквото и да е по въпроса за добросъседските отношения с Израел, колкото и да се опитват. Режимът на крал Хюсеин ще бъде подложен на сериозен вътрешен и външен натиск...“.

Ростоу смяташе, че израелците, атакувайки Йордания вместо подкрепяната от Съветския съюз Сирия, която на свой ред подкрепяше палестинските партизански фракции, са направили грешка. Когато Ешкол, в помирителна нота до президента Джонсън помоли за подкрепа в „този труден за нас час“, президентът не му отговори. Вместо това, седмица след атаката Джонсън писа до крал Хюсеин за своите „чувства на съчувствие и загриженост... съболезнователните думи са твърде слабо утешение, когато е отнет живот, и то напълно безсмислено“. Президентът увери краля, че „неодобрението ми за тази акция беше предадено на израелското правителство по недвусмислен начин“. Той засегна и темата за опасенията, които крал Хюсеин беше изразил след атаката. „Що се касае до загрижеността на Ваше височество относно промяната в израелската политика и настоящето желание на Израел да окупира територията на Западния бряг на река Йордан“ – увери президентът краля, – „имаме сериозни основания да считаме, че е малко вероятно събитията, от които се опасявате, действително да се случат. Ако Израел предприеме политическата линия, от която се страхувате, последствията за него ще бъдат много сериозни. За мен няма съмнение, че нашата позиция се посреща с пълно разбиране от Израел“.

Страховете на краля от израелската окупация на Западния бряг обаче бяха по-малки от тревогите му за ставащото в собствената му страна. Американски служители в Аман вече бяха предупредили Вашингтон, че „самата монархия е изложена на опасност“. В специален меморандум до президента ЦРУ написа, че атаката в Саму „разклати позициите на Хюсеин в родната му страна. Той е подложен на

критика от недоволните елементи сред населението, които твърдят, че политиката му на мирно съвместно съществуване с Израел се диктува от САЩ и е пълен провал“. Кралят, според американската оценка, беше под силен натиск да се покаже по-войнствено настроен към Израел, особено сега, когато в кралството му се надигаше недоволство.

В Аман атаката над Саму предизвика вълна от бурни протести срещу режима на краля. Палестинците обвиниха армията в слабост и неподготвеност и настояха да получат оръжия, за да се бият с Израел. От радиостанция от Кайро ООП призова йорданската армия да сваля краля. На Западния бряг и в Йордания избухнаха бунтове. Йорданската армия стреля по палестински демонстранти в Йерусалим, стотици бяха арестувани, кралят разпусна парламента, наложи военно положение и извика на помощ допълнителни военни сили от САЩ.

Сега разцеплението в арабския свят стана по-очевидно от всякога – Египет и съюзникът му Сирия стояха зад идеята за „пан-арабско обединение“, докато крал Хюсеин беше наричан про-западен „империалистически агент“ и „съюзник на ционизма“. През пролетта на 1967 Сирия призова за сваляне на Хюсеин от власт, а Насър заяви, че кралят е „готов да продаде арабската нация по същия начин, както Абдула [дядо му] я продаде през 1948“. Башир, сега вече двадесет и пет годишен, застана твърдо зад Насър и пан-арабското движение.

Докато арабските лидери се нападаха взаимно, напрежението в демилитаризираната зона на сирийските Голански възвишения, нарастваше. Демилитаризираните зони бяха тесни ивици земя между Галилейското езеро и западния край на Голан. Сирийските и израелските сили разменяха спорадичен огън при земеделска работа и върху сирийските водопроводни отклонения, а сирийски минохвъргачки бяха уцелили израелски кибуци. На 7 април 1967 година пилоти

от израелските въздушни сили свалиха шест сирийски бойни реактивни самолета при въздушен бой над Голан; един от израелските самолети прелетя ниско над Дамаск като демонстрация на превъзходство над сирийците и съюзника им Насър. Скоро след това Ицхак Рабин, израелският главнокомандващ, заплаши, че ще унищожи сирийския режим. Сирия с подкрепата си за палестинските партизани и конфронтацията си с Израел в Голан, предизвикваше враждебното отношение на Насър.

Израелските акции смущаваха Насър – защитника на пан-арабската кауза, и крал Хюсеин използва момента да се отърси от образа си на лакей на Запада. Ако египетският президент наистина иска да защити арабите, предизвикателно съобщи радио Йордания, той трябва незабавно да изпрати ясно и категорично съобщение до Израел, като затвори Тиранския пролив за израелски кораби. И без това, настояваше радиопредаването, някои от тези кораби сигурно превозват оръжие, което ще се използва срещу арабите в бъдещ конфликт. Предизвикателството от страна на Йордания вероятно беше замислено просто да отклони критиките от обкръжения крал в посока към Насър, но и то, наред с нападенията на Фатах и израелската наказателна атака над Саму, спомогна за ускоряване на военния конфликт в региона. Затварянето на Тиранския пролив щеше да блокира достъпа на Израел до Червено море и оттам до Африка. Израел все още би могъл да използва свободно средиземноморските си пристанища, които поемаха 90 процента от морската му търговия, но въпреки това, затварянето на пролива щеше да бъде сериозна стъпка. И наистина, именно със затварянето на пролива по време на Суецката криза през 1956 година, Насър провокира израелска атака.

Насър неофициално уведоми своите поддръжници и някои дипломати, че не желае война с Израел. Към месец май обаче почувства натиска на милиони хора от целия арабски свят, които очакваха решителни действия от него.

На 15 май египетският президент изпрати хиляди войници в Синай близо до израелската граница. На 18 май нареди на мироопазващите части на ООН да напуснат Синай. На следващия ден Израел започна да струпва хиляди от своите войници по границата със Синай.

Три дни по-късно, на 22 май 1967, Гамал Абдел Насър обяви затварянето на Тиранския пролив, заявявайки: „Евреите ни заплашват с война и ние им казваме – *ахлан ва сахлан* [добре дошли]. Готови сме!”

За израелските лидери това означаваше война. Този ден, 22 май, израелското правителство изпрати заявка до американските военни сили за двадесет хиляди противогаса, а кабинетът направи заседание за обсъждане на кризата. За израелците, парализиращото време, известно като „период на изчакване”, беше започнало.

Далия Ешкенази разгъна последното квадратно парче черна хартия и го залепи на прозореца до другите черни квадрати. Сега никаква светлина не можеше да излезе от стаята. Отвън под навеса до портала семейният двуцилиндров Ситроен „Дьо Шево“ също беше затъмнен. Ден-два по-рано полицаи, застанали на улица „Херцел“ с четки и кутии черна боя, спираха пътуващите между Тел Авив и Йерусалим коли и боядисваха фаровете им. Затъмнените фарове пропускаха слаба светлина, която не можеше да се забележи от вражеските самолети. Дали такива самолети щяха изобщо да прелетят и дали щеше да има бомбардировки и стрелба, никой не знаеше. В цялата страна течеше мобилизация. Училищата ставаха убежища, граждани и военни заедно копаеха траншеи, виеха се опашки за кръводаряване, подготвяха се болнични легла, някои планираха изпращане на децата си в Европа, копаеха се хиляди гробове.

Далия беше на деветнадесет години, но през „периода на изчакване” често ѝ се приискваше да се мушне под одеялото като малко дете. Никога не се беше чувствала

така, но разбираше, че у повечето ѝ сънародници събитията събуждат спомена за нещо ужасно и добре познато, случвало се неведнъж. По-късно ще си спомни усещането на „колективен страх от пълно унищожение“. Лицето на майка ѝ изразяваше постоянна тревога. С удължаването на периода на изчакване, семейството седеше в мъчителна тишина, ослушвайки се за воя на сирените. В магазините на Рамла хората лесно завързваха разговор и сякаш намираха успокоение в размяната на банални фрази, но по улиците се поглеждаха бързо, крадешком, а напрегнатите им лица бяха като огледален образ едно на друго.

Веднъж по радиото уловиха предаване, в което самоуверен египетски глас казваше на иврит: „Защо не се върнете, откъдето сте дошли? Нямате никакъв шанс“. Далия легна върху синята копринена покривка на леглото на родителите ѝ, заслушана в заплахите и силния акцент на говорителя. Във вестниците беше прочела, че арабите се заканват да изтласкат евреите в морето. Понякога ѝ се струваше, че е по-добре да се вслуша в приятелите си от Запада, които твърдяха, че наглият глас от Кайро не е нищо повече от глословно перчене и „ориенталско преувеличение“. Знаеше, че израелската армия, в чиято програма за обучение на офицери беше включена и тя самата, е силна. Но в едно общество, където хората все още се разхождат с жигосани номера на ръцете си, мислеше си Далия, „болните фантазии трябва да се вземат насериозно“. Тя беше ужасена; родителите ѝ – също; леля Стела и леля Дора – и те. *Ма-ихей-ихех?* – всеки отчаяно искаше да научи. Какво ще се случи?

На 23 май, точно след като Насър затвори Тиранския пролив и предизвика израелското общество, кабинетът на Израел изпрати външния министър Аба Еван на дипломатическа мисия в Париж, Лондон и Вашингтон.

Служителите от администрацията на Джонсън се опитаха да убедят Израел да не атакува Египет, докато не

разберат дали Насър наистина иска война, и ако иска, какъв ще бъде изходът от нея. В оценката на ЦРУ от 26 май – донякъде политически преглед, донякъде психологически анализ – се предполагаше, че заплахите на Насър срещу Израел са реакции на израелските заплахи към Сирия, съюзника на Египет: „Той вероятно счита, че трябва да се идентифицира с арабските национални интереси и че известни действия от негова страна биха се отразили добре на имиджа му в арабския свят“. В меморандума на ЦРУ се изказваше и предположението, че Съветският съюз насърчава Насър, донякъде заради неодобрението им за действията на САЩ във Виетнам, както и защото Насър вярва, че силите му сега са достатъчно мощни да устоят на атака от Израел. В допълнение, в доклада се даваше заключението: „Може да се каже, че има елемент на отчаяние в поведението на Насър, породен може би от фаталистичното заключение, че схватката с Израел ще се състои рано или късно и най-добре да бъде провокирана преди Израел да се сдобие с ядрени оръжия“.

Предишния ден заместник държавният секретар и неотдавнашен посланик в Египет Лусиъс Батъл беше предложил на президента още едно възможно основание за египетските действия – разсъдъкът на Насър може да е леко помрачен. Защото за американците беше ясно, че египетските сили в Синай са „отбранителни по характер“ и не се готвят да нахлуят в Израел. Американските и британските разузнавателни служби даваха цифрата петдесет хиляди египетски войници в Синай. Израелското разузнаване от своя страна изчисляваше броя им на сто хиляди – цифра, често цитирана от по-късните историци, която Уолт Ростоу нарече „силно обезпокояваща“. ЦРУ реши, че тези изчисления са политическа „маневра, предназначена да окаже влияние на САЩ“, за да 1) осигури боеприпаси, 2) поеме по-широки обществени ангажименти, 3) одобри израелските военни инициативи, и 4) окаже по-силен натиск върху Насър...“. САЩ реши, на основание предварителните анализи

и по време на срещите си с високопоставени британски официални лица, че в случай на конфликт с арабските си врагове, Израел ще победи за малко повече от седмица. Недвусмислената оценка на САЩ за баланса на силите в региона съдържаше заключението на ЦРУ, че „Израел може да поддържа вътрешната си сигурност, да се отбранява успешно срещу едновременно арабски атаки на всички фронтове, като същевременно предприема атаки на всички фронтове или да удържа три фронта наведнъж, докато осъществява успешно голяма офанзива на четвърти“. Израелската военна мощ, се твърдеше в друга оценка на ЦРУ, се засилва и от това, че „на арабските държави им липсва сплотеност, а между лидерите им съществуват търкания“. Още един фактор натежаваше според американското разузнаване – египетската армия беше изтощена поради участието на тридесет и пет хиляди войника в гражданската война в Йемен на страната на тамошното ляво правителство.

На 26 май на среща във Вашингтон с президента Джонсън, министъра на отбраната Робърт Макнамара и Ростоу, Аба Еван заяви, че атмосферата в Израел е станала „апокалиптична“ и че Израел се нуждае от подкрепата на САЩ. Макнамара увери Еван, че три независими разузнавателни групи през последните дни са определили, че египетските сили в Синай са само отбранителни. Президентът каза на Еван, че американски военни експерти единодушно са направили заключението, че египтяните няма да атакуват и че ако го направят „Вие ще ги сравните със земята“. Заместник държавният секретар Николас Катценбах ще си спомни по-късно, че „разузнаването беше абсолютно категорично по въпроса, че Израел... може да помете арабите за нула време“.

Същия ден във Вашингтон пристигна спешна телеграма от Американското посолство в Аман с лично съобщение от крал Хюсеин „Правителството на САЩ сериозно рискува да си навлече неприязънта на целия арабски

свят и да загуби изцяло влиянието си в района за неопределено дълго време в бъдеще поради впечатлението, което оставя у арабите, а именно, че застава твърдо на страната на Израел по въпроса с Тиранския пролив и други подобни въпроси“ – се казваше в съобщението. – „Подкрепата на Израел от страна на правителството на САЩ в тази криза ще принуди традиционните арабски приятели на Америка да окажат съпротива, за да не станат жертва на арабския гняв. Дори в момента фактически вече е под въпрос – на каквато и позиция да застанат тези, които са приятели на Америка – дали досегашните им добри отношения с правителството на САЩ не са ги направили твърде уязвими...“

Последва спешно съобщение от Израел. Също на 26 май държавният секретар Дийн Ръск го предаде на президента – израелското разузнаване „предупреждава, че атаката от Египет и Сирия е неизбежна. Ето защо Израел отправя настоятелна молба САЩ да направят публично изявление в подкрепа на Израел срещу подобна агресия“. „Нашето разузнаване“ – отбеляза Ръск, – „не потвърждава тези израелски предвиждания“.

Събитията се изплъзваха от контрола на Вашингтон. На следващия ден, 27 май, президентът изпрати спешна телеграма до премиера Леви Ешкол чрез персонала на Американското посолство в Тел Авив. „Днес следобед получих много важно, частно съобщение от Съветския съюз“ – написа президентът. – „Съветите разполагат с информация, че вие се подготвяте за военни действия срещу арабските си съседи и възнамерявате да провокирате конфликт с изключително сериозни последици. Те изтъкват готовността си да ви възпрат по всякакъв начин и считат, че трябва да се намери решение без военен конфликт. Казват, че арабите не желаят такъв“. В три часа предната нощ в Кайро съветският посланик в Египет се бе обадил лично на Насър, събуждайки го, за да го убеди да не започва война.

В Аман обаче растеше убедеността, че войната е

неизбежна. На 28 май крал Хюсеин каза на египетския посланик в Йордания, че според него Израел ще се опита да нанесе изненадваща атака срещу Египет. Два дена по-късно кралят отлетя за Кайро и подписа отбранително споразумение с Насър, с което смая наблюдателите. Броени дни преди това двамата лидери се бяха обиждали в състезание за сърцата и умовете на арабската публика, а същевременно кралят тайно молеше американците да смекчат позицията си в региона. Сега, присъединявайки се към Насър, крал Хюсеин пресече линията, отвъд която нямаше път назад.

Хюсеин предполагаше, че без съюз с Насър, Йордания ще бъде по-уязвима, от една страна, за атаки от Израел и от друга, от палестинците в границите на собственото му кралство, които биха приравнили всяко бездействие с предателство на арабската кауза. Сега Хюсеин изковаваше пан-арабски съюз в навечерието на битката. Дори беше дал съгласието си да предостави своя Арабски легион, заедно с иракските, сирийски и саудистки войски, под командването на египетския генерал Абдул Муним Риад – главнокомандващ на източния фронт. Риад щеше да ръководи действията от командния си щаб в Аман. Когато кралят се завърна у дома, беше приветстван от тълпи възторжени палестинци, които вдигнаха колата на краля и я носиха по улицата.

В Израел напрежението в кабинета на премиера Ешкол доведе до разрив, принуждавайки го да сформира правителство на обединението с по-войнствените опоненти от опозицията. Моше Даян, командирът на батальон осемдесет и девет в Рамла и Лод през 1948 година, стана министър на отбраната. Новият кабинет изпрати директора на израелското разузнаване Мосад, Меир Амит, на поредно посещение във Вашингтон. Той се срещна с Макнамара, чието внимание беше изцяло съсредоточено върху Виетнам. Американският министър на отбраната изслуша директора на израелското разузнаване, който му каза: „Аз, Меир Амит, смятам да препоръчам на нашето правителство нанасяне на

първия удар“. Амит беше дошъл най-вече, за да прецени американската реакция на това заявление. „Няма връщане назад“ – спомня си той, че казал на Макнамара. Макнамара само попитал колко време би продължила войната. „Седем дни“ – отговорил Амит.

Американските официални лица обмисляха своя собствена демонстрация на сила – конвой от западни кораби, предвождан от Великобритания и САЩ, да премине през Тиранския пролив и така да изпрати сигнал до Насър, че всички нации, в това число и Израел, имат право на свободно преминаване по морските пътища. Планът, обаче, се сблъска със съпротивата на няколко американски генерала, които вярваха, че дори един-единствен американски кораб да стане обект на стрелба, резултатът ще е война – и този път САЩ ще са пряко замесени. А в един свят, контролиран от две ядрени суперсили, трудно би могло да се каже докъде би довело всичко това. Планът с конвоя не получи необходимата международна подкрепа и беше отменен.

Всички признаци сочеха предстояща война, с изключение на това, че Насър неофициално продължаваше да изразява нежелание за такова развитие на събитията. На 31 май той каза на бившия финансов министър на САЩ Робърт Андерсън, негов стар познат, че няма „да се бие“. Дватамата обсъдиха евентуална визита на Хуберт Хъмфри, вице-президента на САЩ, в Кайро, а Андерсън уреди визита във Вашингтон за египетския вице-президент Закария Мохиедин. Два дена по-късно, на 2 юни, Насър каза на британския депутат Кристофър Мейхей, че Египет „няма никакво намерение да напада Израел“. В същото време Насър даде да се разбере, че няма да отстъпи от позицията за Тиранския пролив, и точно същия ден, когато заяви пред Мейхей, че няма да изстреля първия куршум, Насър изпрати пламенна телеграма до президента Джонсън. На карта е заложено, Насър уверяваше президента, нещо много по-важно от Тиранския пролив и изтеглянето на силите на ООН. Тук става дума

за защитата на „правата на палестинския народ“:

Една агресивна въоръжена сила успя да прогони този народ от земята му, превръщайки хората в бежанци по границите на родината им. Същата агресивна сила отказва на този народ законното му право на завръщане в родината... Аз смея да попитам, колко време дадено правителство е в състояние да контролира чувствата на над един милион палестинци, завръщането на които международната общност – чиято отговорност за настоящето положение е безспорна – не успява да гарантира в продължение на цели двадесет години? Единственото, което върши Общото събрание на ООН е, че на всяка своя сесия потвърждава това тяхно право.

Насър повтори позицията си, че „нашите сили не са инициатори на нито един акт на агресия“, но добави: „несъмнено ние ще окажем съпротива на всяка агресия, предприета срещу нас или някоя от арабските страни“.

На 3 юни в нов меморандум на ЦРУ се изказа мнение, че войната е повече от сигурна. „Според всички доклади Израел е убеден в победата си“ – пишеше в меморандума, като същевременно се посочваше „бързо нарастващото опасение на Израел, че времето изтича и че ако Израел не иска да претърпи фатално поражение, трябва много скоро или да нанесе удар или да получи железни гаранции за сигурност от Запада... Израелската стратегия цели контрол на въздушното пространство като първа и най-важна стъпка в кампанията“. В Синай, отбелязваше се в доклада, противовъздушната отбрана на египтяните е остаряла и ненадеждна“, но въпреки това, „арабите подушват кръв. Пропагандната машина на Насър се движи бързо и надалече...“

И все пак, докато Израел придвижваше войските си към границата в Синай, много анализатори продължаваха да вярват, че предизвикателното поведение на Насър не е нищо друго, освен блъфиране или самозалъгване. „[Затварянето

на пролива] трябваше да се тълкува като сериозно предупреждение, а не като обявяване на война“ – пише съветникът на Насър. Мохамед Хейкал. Някои от израелците също се съмняваха в твърденията, че Насър планира нападение. „Силите, струпани в Синай, не можеха да се надяват, че ще успеят да защитят района в случай на война“ – пише по-късно анализатор от военното разузнаване на Израел в преглед на войната, публикуван от израелското министерство на отбраната. „Не вярвам Насър да е искал война“ – ще каже и Рабин по-късно. В телеграмата си от 2 юни до Джонсън, Насър приветстваше възможността за визита в Кайро от страна на Хъмфри, за да обсъдят кризата и, както беше договорено два дена по-рано с Робърт Андерсън, вице-президентът Мохиедин се приготвяше за визита във Вашингтон. Мохиедин трябваше да направи „рутинно“ посещение в Ню Йорк, след това да се срещне тайно с президента Джонсън и служители от администрацията на 7 юни или в някой от близките дни. Служителите от администрацията обсъждаха дали трябва да уведомят Израел за тази тайна визита. Насър възлагаше големи надежди на визитата – „прекалено самоуверен на пръв поглед“ – докладва Андерсън за египетския президент, но „искрено желае приятелство със САЩ“.

Но докато Насър неофициално изразяваше предпочитанията си към намиране на мирно решение, за целия свят гласовете, идващи от Кайро, звучаха войнствено и изразяваха увереност в победата. Самият Насър беше заявил на прес-конференция на 28 май: „Ние сме подготвени, синовете ни са подготвени, армията ни е подготвена и цялата арабска нация е подготвена“. Предаване по „Гласът на Кайро“ прикани Израел да удари пръв: „Предизвикваме ви, Ешкол, да изпробвате оръжията си. Направете го, последиците ще бъдат смърт и пълно унищожение на Израел“.

За Башир и семейството му подобни думи означаваха, че врагът ще бъде победен и ще могат да се завърнат у

дома. За Далия и семейството ѝ, същите думи означаваха точно това, което твърдяха – пълно унищожение. Каквото и да се целеше с фразеологията, подбрана от Насър, кампанията приличаше на хазарт в грандиозен мащаб. Израелският генерал Матитиаху Пелед по-късно ще го нарече „нечувана глупост“. Въпреки предупрежденията на крал Хюсеин за превантивен удар от израелска страна, Насър скоро щеше да получи най-голямата изненада в живота си.

В 7:45 ч. сутринта, понеделник, 5 юни 1967 година израелски бомбардировачи, произведени във Франция, излетяха с грохот от базите си и пресякоха египетското въздушно пространство. Поддържайки нисък полет, за да не бъдат засечени от радарите, реактивните самолети завиха към египетските бази в Синай, делтата на Нил и Кайро. Петнадесет минути по-късно танкове и пехота от израелската Седма бронирана бригада започнаха придвижване на запад към Газа и към границата в Синай. Войната с Египет беше започнала. Към този момент не бяха предприети никакви действия срещу Йордания, Ирак и Сирия. В 9:00 ч. премиерът Ешкол изпрати съобщение до крал Хюсеин по главния наблюдател на ООН: „Няма да предприемаме действия срещу Йордания. Ако, обаче, Йордания открие огън срещу нас, ще реагираме с цялата си мощ, а кралят ще трябва да понесе пълна отговорност за последиците“.

Няколко часа по-късно Башир се надигна от масата на ищеца в съда в Рамала. Наближаваше обяд на 5 юни; само преди секунди един млад човек беше влязъл в залата и пошепнал нещо в ухото на Башир.

– Ваша чест! – каза Башир. Беше изненадан колко силно прозвуча гласът му. Другият адвокат спря наред изречението си; всички в залата се загледаха в Башир. – Току-що ми бе съобщено, че по фронтовете на Египет и Йордания е започнала война.

– Прекратете делото! – извика съдията. – И веднага

донесете радио.

Башир излезе от залата възбуден и бързо закрачи към дома. По улиците имаше много хора, които влизаха и излизаха от магазините – запасяваха се с консерви, свещи, газ и залепващи ленти за прозорци. По тротоарите тълпи от мъже се бяха събрали край маси под високоговорители, пушеха наргилета и напрегнато слушаха радиото. Градът беше в очакване, не само на войната, но и на множеството летни гости, които щяха да се стекат тук след победата. Деветнадесет години след като Накба беше преобразила Рамала, градът отново щеше да стане летен рай за арабския свят с двадесет и един хотела и музикално-театрален фестивал, посещаван всяка година от семейства от Либия до Кувейт. През сезона ресторантите ще останат отворени до 2:00 през нощта и ще отворят отново само два часа по-късно. Подготовката за фестивала почти бе приключила и сега изглеждаше, че участниците в тържествата ще имат още по-голям повод да празнуват – Палестина отново щеше да бъде арабска земя.

В къщи Башир завари Ахмад, Закия, Нуха и останалите си братя и сестри скупчени край радиото. Египетската противовъздушна отбрана беше свалила три-четвърти от атакуващите еврейски самолети, съобщаваше радио „Гласът на арабите“ от Кайро. Дълбокият, внушаващ доверие глас принадлежеше на Ахмад Саид, който уверяваше очарованите си слушатели, че египетските въздушни сили са предприели контраатака срещу Израел. Израелските сили са проникнали в Синай, но египетските войски са ги обградили и са преминали в офанзива. Йордания, обяви радио „Гласът на арабите“, е превзела хълма Скопус – стратегическо възвишение в Йерусалим.

Арабите ще победят, мислеше си Башир. *Арабите ще победят!* Колкото и невероятно да изглеждаше, семейството ще се завърне у дома. Ум Култум, любимата певица на арабския свят и, след Насър, най-големият жив

символ на арабското единство, скоро ще пее в Йерусалим.

„Смятахме, че победата ни е сигурна“ – спомня си Башир тридесет и седем години по-късно. „Че ние ще бъдем победителите и ще се върнем у дома. След деветнадесет години наистина имяхме осезателното усещане, че най-сетне е настъпило времето да се приберем по нашите земи, улици, училища – да се върнем към нашия истински живот. Че ще получим свободата си, че ще ни освободят, че ще се върнем в родината. За съжаление, не стана така. Всичко се оказа илюзия“.

По времето, когато Башир и семейството му слушаха репортажите за египетското настъпление, останките от въздушните сили на Гамал Абдел Насър димяха върху пистите в Кайро, Синай и делтата на Нил. Изненадващата атака на Израел с петстотин излитания унищожи буквално всички египетски бойни самолети съветско производство и сега еврейската държава притежаваше цялото въздушно пространство над Синай. По време на атаката, започнала точно когато египетският команден персонал привършваше закуската си и се отправяше към работните си места, главнокомандващият на египетските въоръжени сили изпрати кодирано съобщение до колегата си в Йордания, в което описваше първите египетски победи. Йорданските радарни специалисти, наблюдавайки летящите към Тел Авив самолети, направиха заключението, че египетските твърдения са верни – интензивната радарна активност, решиха те, е показателна за атака от страна на египетските реактивни самолети, а не за завръщане на израелските бойни самолети в базата за презареждане с гориво. Позовавайки се на пакта за взаимопомощ при отбрана, главнокомандващият на египетските сили даде нареждане за следващата стъпка в плана – офанзива на Йордания срещу Израел.

В това време крал Хюсеин получи съобщение от премиера Ешкол, в което се изказваха уверения, че Израел няма намерение да атакува Йордания и се отправяше пре-

дупреждение за последиците, ако Йордания първа открие огън. Кралят обаче беше обвързан с пакта за взаимопомощ с Египет и реши, че съобщението от Ешкол е маневра в опитите на Израел да се разправи първо с Египет. След това, опасяваше се Хюсеин, Израел ще се отправи цялото си военно внимание към Йордания и Западния бряг.

В 11:00 ч. йорданските сили започнаха да обстрелват с далекобойна артилерия израелски предградия близо до Тел Авив и една самолетна писта до Рамат Давид. Петнадесет минути по-късно йорданските гаубици започнаха да изстрелват хиляди снаряди по жилищни квартали и военни цели в еврейската част на Йерусалим. В разстояние само на час йордански, сирийски и иракски бойни самолети вече пореха въздушното пространство на Израел, а йорданската пехота се придвижваше бързо към израелските позиции.

„Братя араби, където и да сте“ – призова радиостанция от Йордания, – „врагът тази сутрин предприе агресия срещу нашата арабска земя и въздушното ни пространство“. „Ционистките казарми в Палестина“ – заяви Ахмед Саид от Кайро, – „скоро ще бъдат разрушени“. Такива победни изявления въодушевяваха семейството на Башир, но ужасяваха Далия и нейното семейство; египетските твърдения, че войските им са прекосили израелската граница и напредват към пустинята Негев действително накараха някои израелци да развоят белия флаг на поражението.

Фактите обаче говореха за друго. Към средата на следобед на 5 юни въздушните сили на Йордания, Сирия, Ирак и Египет бяха изцяло пометени. Израелските пилоти патрулираха из целия район необезпокоявани и свободни да нападнат египетските наземни войски в Синай или йорданската пехота, движеща се към Йерусалим. Още в този момент изходът на войната вече бе написан. Шестдневната война по принцип бе решена за шест часа.

Башир чуваше експлозии. Щабът на йорданската армия в

Рамала се разпаднаше под израелския огън. Последваха още няколко оглушителни гърмежа и главния радиопредавател в Рамала се срути. Башир и семейството му предполагаха, че скоро ще бъде отвърнато на тези атаки и подкрепления от Ирак или Йордания ще засилят града. Арабските армии със сигурност разбираха стратегическата важност на Рамала, ключов транспортен възел и център на комуникациите на Западния бряг. Бяха чули, че на армейските офицери е заповядано да отбраняват Рамала на всяка цена. Скоро обаче щеше да се чуе за йордански войски, изстребени до крак, докато се опитвали да стигнат до Йерусалим от Йерихон – били осветени от израелски прожектори, а в това време бойни самолети засипали с бомби цял пехотен батальон. Дочу се и за отчаяни битки в Йерусалим. Според някои, израелците били обкръжили целия Стар град. Не беше ясно откъде ще дойдат подкрепленията за Рамала. Башир слушаше експлозиите, които продължиха и през нощта, и на другия ден, разтърсвайки града и увереността на жителите му.

По обяд във вторник, 6 юни, генерал Риад, египетският главнокомандващ на източния фронт, изпрати спешна телеграма от Аман до колегите си в Кайро. „Положението на Западния бряг бързо се влошава“ – предупреждаваше Риад. – „Беше предприета концентрирана атака по всички [точки] наред с масиран огън денонощно. Йорданските, сирийските и иракските части в позиция НЗ са практически унищожени“. Риад се беше консултирал с крал Хюсеин. Генералът предлагаше на командния щаб в Кайро няколко решения, и всичките ужасни – прекратяване на стрелбата, оттегляне или още един ден бойни действия на западния бряг, „водещи до изолация и унищожение на цялата йорданска армия“. Накрая на телеграмата се изискваше незабавен отговор.

Половин час по-късно от Кайро се получи отговор, според който йорданците трябва да се изтеглят от Западния бряг и да въоръжат населението. При пристигането на този

отговор кралят изпрати телеграма до Насър, подчертавайки губелно развиващите се събития на йорданския фронт и молейки египетския президент за съвет. Насър отговори същата вечер, като повтори съвета на своите мъже в униформа. Йорданската армия, настояваше Насър, трябва да освободи Западния бряг, докато арабските лидери настояват за примирие.

В здрача на падащата вечер на 6 юни Башир стоеше на покрива на един жилищен блок в Рамала, обърнат на юг. Беше топло и ясно, с изключение на тъмните колони дим, вдигащ се откъм страната на Йерусалим и мъглата около Хълма на маслините точно на изток. С присвити очи Башир впери поглед през дима към бежанския лагер Амари, който се бе разраснал след 1948 година, и към кулата на летище Каландия, където се бе приземил от Газа с баща си преди десет години. Там видя редица от танкове и джипове да напредва на север. Щом новината за приближаващите войски достигна до улиците долу, някои палестинци радостно започнаха да се подготвят да ги посрещнат. Башир остана на покрива, лявата му ръка в джоба – типичен негов жест, а погледът му втренчен в пътя на юг. Бавно, с приближаването на танковете, той осъзна, че те не бяха иракски.

Рамала падна през нощта на 6 юни с нахлуването на израелски наземни сили от юг и запад. Съпротива почти нямаше; свидетели ще си спомнят, че повечето от йорданските войски се оттеглили доста преди пристигането на израелците. В някои случаи заминаващите арабски войници забравяха да оставят ключове за складовете с оръжие, за които се разправяше, че били пълни с английски пушки за да може населението на Рамала да отблъсне нахлуващите израелци. Най-голямото постижение на йорданската армия в Рамала, ще си спомня по-късно Башир, е било, че предупреждавали хората да се отстранят от линията на престрелки. „Йорданската армия караше хората да се приберат в къщите си“ –

каза той. – „Това беше целият им принос. Така и не усетихме, че истински се бият“.

Истината беше, че от Дженин в северната част на Западния бряг до Рамала, Йерусалим и Хеброн в най-отдалечената южна точка, Йорданската армия нямаше покритие по въздух или чрез радар и беше безпомощна пред многократните бомбардировки над наземните си войски от израелските бойни самолети френско производство. Йорданците понесоха опустошителни загуби и поради непрекъснатите въздушни атаки не бяха в състояние да изпратят провизии и подкрепления на фронтовите линии. Късно вечерта на 6 юни, когато израелските войски проникваха в Западния бряг и стояха в готовност край стените на Стария град в Йерусалим, силите на крал Хюсеин се оттегляха през река Йордан към това, което беше останало от кралството му.

Късно вечерта на 6 юни Далия научи, че войната е спечелена. Не почувства възторг – все още не, тъй като боевете продължаваха – но изпита усещането, че в Израел се извършва чудо. *Как се случи така?* – мислено се питаше отново и отново. – *Дали сам Бог не ни спаси?*

След новините от предишния ден, че Израел е унищожил египетските, сирийски и йордански сили, Далия почувства огромно облекчение, каквото никога дотогава не бе изпитвала, точно както допреди войната никога не бе изпитвала такъв ужас. За Моше и Солия чувствата докосваха нещо старо, отпреди двадесет и четири години – момента, когато българските власти отмениха заповедта за депортация на евреите и те разбраха, че няма да бъдат качени на влаковете за Полша.

В сряда сутринта, на 7 юни, Башир и семейството му се събудиха в окупиран от военните град. Израелски войници в джипове викаха по високоговорители да се провисят бели

знамена от къщите, магазините и блоковете; по много балкони и прозорци вече се вееха тениски и забрадки.

Башир беше в шок от сюрреалистичната и все пак добре позната действителност. Поредната оттегляща се йорданска армия беше заменена от поредната окупационни израелска войска. *През 1948 година, помисли си Башир, загубихме 78 процента от земята си. А сега цяла Палестина е окупирана.* Вкусът беше горчив и унизителен. Израелците не само бяха завладели и окупирали Западния бряг и ивицата Газа, но сега държаха и египетския Синайски полуостров. Може би най-шокиращо от всичко беше, че Източен Йерусалим и Старият град със свещените му места сега бяха в ръцете на израелците.

Привечер на 10 юни Солия беше дошла на гости у Дора и Стела в пристройката, издигната за двете лели от страни на къщата. Жените седяха на масата и хапваха традиционна вечеря с чесън и българско сирене, когато Далия се втурна в стаята.

– Ставайте, ставайте! – извика тя към майка си и двете си лели. – Войната свърши!

Моше чу шума и дойде при тях. През последната фаза на войната Израел беше превзел Голанските възвишения, бивша сирийска територия. В 18:30 същата вечер Обединените нации наложиха примирие. Всички започнаха да скачат като луди, да се смеят, прегръщат и целуват.

Вечерта Далия събра семейството и започна да танцува – отначало бавно с протегнати настрани ръце, с наклонена глава и полузатворени очи, като свободната ѝ пола се надигаше леко около нея при всяко бавно завъртане между стените от йерусалимски камък. Постепенно и другите жени от семейството се присъединиха към Далия, образувайки кръг с ръце на раменете си. Всички заедно танцуваха израелския народен танц *хора*. Солия, Дора, Стела и Далия се понесоха през вратата навън в двора покрай палисandro-

вото и лимоновото дърво, смеейки се и плачейки едновременно.

Докато обикаляха двора, Далия вдигна глава нагоре към нощното небе и запя: „Давид, кралят на Израел, е жив. Давид е жив...“ Завинаги щеше да запомни тази нощ и постоянното усещане за чудо и освобождение.

След седмица в Рамала започнаха да пристигат бежанци от селищата край Латрун. Всички жители от Беит Нуба, Имвас и Яло бяха изгонени от домовете си на север, към Рамала. Опиталите се да се завърнат намериха пътя блокиран от танкове и войници, които стреляха във въздуха. Преди деветнадесет години, качени на реквизирани от израелските войници автобуси, хората от ал-Рамла бяха изхвърлени до тези селища, откъдето започна преходът им към Салбит под палещото слънце. Сега същите тези селища бяха опразнени и няколко хиляди от десетте хиляди жители потърсиха убежище в Рамала – малка част от общо двестата хиляди палестинци, разселени след войната през 1967 година.

В Рамала животът се промени. Летният театрален фестивал и безброй други планове бяха отменени. Израелски войници заеха мястото на йорданската полиция и затворите започнаха да се пълнят с млади палестинци. След няколко седмици властите обявиха нова съдебна система, която щеше да се обслужва от съдии, заседаващи на Западния бряг. Но израелците имаха проблем – почти никой от арабските юристи не желаше да влезе в съда. Новите израелски съдилища останаха буквално безмълвни и празни поради обща стачка на юристите. Стачката бе организирана, както скоро щяха да научат израелските власти, от един млад адвокат от Западния бряг на име Башир Хаири.

Башир и десетки други юристи от Рамала бяха започнали да се срещат тайно с клиентите си в частни домове. Окупационните власти заплашиха стачкуващите със затвор и същевременно се опитаха да ги подмамят с обещания за

намалени присъди на техни клиенти. „Докато в съдебната зала има израелско знаме зад съдията“ – каза Башир на един израелски полковник, – „аз няма да представлявам моя народ“. Един израелски съдия обеща на Башир, че ще освободи петнадесет палестинци, осъдени за незаконна демонстрация, ако Башир се яви в съда просто като техен представител. Башир отказа, както и почти всеки друг юрист при същите обстоятелства. От осемдесетте юриста в Рамала, ще си спомни Башир, само петима взели участие в новата система. Сега почти всеки път, когато се свикваше съдът, залата беше празна с изключение на обвинения и обвинителите му. Гражданските дела преминаха изцяло в нелегалност. Хората решаваха споровете си по извънсъдебен път, създавайки алтернативна система, за да се противопоставят на общия враг.

С времето мисълта за окупацията престана да измъчва Башир и в сърцето му се възцари спокойствие и яснота. Загубата беше опустошителна, но едно нещо бе несъмнено – палестинците можеха да разчитат на себе си за раздаване на правосъдие. Беше ясно, че правото на завръщане, гарантирано от Резолюция 194 на ООН, никога няма да бъде осъществено нито от ООН, нито от международната общност. Завръщането беше обещано след това от арабските държави, чиито въоръжени сили сега бяха смачкани и унижени. Наистина, арабските държави все още поддържаха риторично фронта, заявявайки публично в дните след войната: „Няма да се примирим, няма да преговаряме, не признаваме победата“, като имаха предвид Израел, но за палестинците това бяха само думи без покритие.

Странно обаче, че наред окупацията и пълния провал на арабските режими се бе появило някакво ново чувство за свобода – идеята, че палестинците са свободни да мислят и действат сами за себе си. През седмиците след началото на окупацията Башир започна да вярва, че народът му ще се завърне по родните места само с потта и кръвта на

въоръжената борба. И съвсем не беше единственият, който мисли така.

Скоро след войната през юни 1967 година и израелската окупация, пан-арабското движение беше съсипано, но духът на палестинската борба за освобождение се намираше в подем. Хиляди млади мъже се записаха за фedaин – борци за свобода или буквално „тези, които се жертват“. Тяхната цел беше „освобождението на Палестина“ и гарантиране на правото на завръщане с всички средства. Редиците на движението Фатах, водено от Ясер Арафат и Абу Джихат, се разрастваха и скоро се роди нова организация – Народен фронт за освобождение на Палестина (НФОП) в съюз с Арабското национално движение, съставено от привърженици на Насър. Лидер стана д-р Жорж Хабаш, бежанец от Лида.

Навсякъде из Западния бряг и в изгнание, младите хора заставаха срещу родителите си. Бащите искаха синовете им да се насочат към спокойствието на висшето образование в Кайро или Лондон; един син, млад човек на име Басам Абу-Шариф, попита баща си: „Какво значи магистърска степен, когато нямаме държава?“ Той не искаше да бъде „вечно чужденец, бездомен, опозорен, презрян палестински бежанец без държава“. Басам си спомня, че след като се записал в НФОП, казал на ядосания си баща: „Предпочитам да бъда в затвора на собствената страна, отколкото свободен човек в чужбина. По-добре да умра!“

Засега, обаче, палестинците можеха да се върнат по домовете си не като триумфиращи победители, а само като непознати, молещи да надникнат вътре.

Големият парадокс на окупацията бе, че внезапно историческа Палестина стана по-лесно достъпна от всякога след 1948 година. Броени дни след победата на Израел и анексирането на Източен Йерусалим, границата, която

разделяше хашемитското кралство на Хюсеин от Израел и Западен Йерусалим, се превърна в нещо почти незабележимо. Израелските войници по цялата дължина на старата граница между Западния бряг и Израел – известна като Зелената линия – бяха пренасочени към други фронтове да охраняват огромните окупирани територии. Следователно, по Зелената линия имаше по-малко израелски войници. Към края на юни за палестинските семейства стана по-лесно да се придвижат към старите родни места и да докоснат земята и камъните от предишни времена.

Ето как Башир и братовчедите му се оказаха на автогарата в Западен Йерусалим през лятото на 1967 година, откъдето се качиха на автобуса и потеглиха на запад, покрай руините на стари арабски селища, покрай останките от изгорели израелски джипове, покрити с букети цветя, надолу по хълма към долината Латрун, покрай циментовия завод, през железопътната линия и оттам в Рамла, където една млада жена на име Далия седеше в двора на къщата си, загледана в листата на палисандровото дърво.

Девет

СРЕЩА

Звънецът иззвъня и Далия, изтръгната внезапно от своето съзерцание, стана от верандата и мина през къщата до входната врата. Взе голям ключ и се забърза леко по пътеката към зелената метална порта. „*Рак рега* – един момент!“ – извика Далия, като повдигна с две ръце тежкия ключ към ключалката. Тя откряна портата и погледна през пролуката между портата и колоната.

Там стояха трима мъже, сковани в своите сака и вратовръзки, сред жегата на израелското лято. Беше юли 1967 година, няколко седмици след края на Шестдневната война. Мъжете изглежда бяха на по двацет и няколко години. Далия веднага разбра, че това бяха араби.

„*Кен?*“ – каза Далия – „*Да?*“

Мъжете изглеждаха неловко, сякаш не знаеха какво да кажат сега, когато Далия ги попита за какво става дума. За момент те мълчаха, но Далия знаеше за какво са дошли.

„Щом ги видях“ – спомня си тя, – „усетих: ‘*Аха, това са те*’. Сякаш винаги съм ги очаквала“.

Сега най-младият от тях, със слабо лице и големи кафяви очи, отвори уста.

„Това беше бащината ми къща“ – каза младежът на неуверен английски. – „И аз също живях тук“.

Далия беше готова за това, което последва.

„Ще бъде ли възможно“ – попита младежът, – „да влезем и да видим къщата?“

Далия Ешкенази знаеше, че има много малко време, за да асимилира този въпрос и да отговори. Логиката ѝ диктуваше да каже на мъжете да се върнат, когато родителите ѝ се приберат. Ако ги пуснеше да влязат, какво ли щеше да последва?

Башир втренчено гледаше жената. Тя не отговаряше на въпроса му. В съзнанието му беше пресен спомена за ужасния начин, по който Ясер беше посрещнат в дома от детството му един час по-рано. Поне Гиат, другият му братовчед, беше видял старата си къща, сега превърната в училище за израелските деца. Тази млада жена, която и да беше, изглежда не бързаше.

Далия погледна тримата младежи. Те бяха мълчаливи и неспокойни. Тя знаеше, че ако им каже да дойдат по-късно, може би никога нямаше да ги види. Обаче, ако отвореше вратата, може би нямаше да може да я затвори. В главата ѝ нахлуха толкова много мисли. Тя трябваше бързо да състави от тях отговор.

„Да“ – каза Далия Ешкенази на тримата мъже пред портата ѝ. Тя се усмихна широко. – „Заповядайте, влезте“.

Башир погледна удивителната млада жена с къса тъмна коса. Тя му се усмихваше, отваряйки металната порта на баща му.

„Заповядайте, влезте“ – Башир си помисли, че му се е сторило жената да казва това. Той наблюдаваше как тя се обърна и тръгна по каменната пътека към къщата.

Възможно ли беше? Башир погледна братовчедите си. Наистина ли израелката беше казала да я последват? Той стоеше на портата замръзнал, съмнявайки се във всичко. Мъжете останаха като заковани, когато жената изчезна в къщата. Башир погледна Ясер. „Сигурен съм, че тя каза ‘Заповядайте’“ – каза той на братовчед си. Миг по-късно главата на жената се появи отново на вратата. Тя гледаше към тях въпросително.

„Наистина ли можем да влезем?“ – успя да каже Башир със запъване на английски.

„Да“ – засмя се жената. – „Моля, елате по пътеката“.

Башир си спомня как стъпва предпазливо, от камък на камък, внимавайки да не стъпи върху тревата между тях. Той се обърна към братовчедите си, които все още стояха

неподвижно на портата. „Последвайте ме“ – каза той на Ясер и Гиат. „Заповядайте“ – повтори. – „Влезте в моята къща“.

Далия стоеше на вратата, все още усмихвайки се, когато мъжете тръгнаха по пътеката. Тя знаеше, че е неблагоприятно млада израелка да кани трима араби в къщата си непосредствено след войната. Но не се обезкуражи ни най-малко. Далия беше почувствала уязвимостта в тези младежи и беше уверена, че нямат намерение да ѝ навредят. Тя се чувства в безопасност.

„Моля, дайте ми пет минути“ – каза Далия на мъжете. – „Само пет минути“. Тя искаше жилището да изглежда хубаво отвътре, така че посетителите да придобият добра представа от къщата и хората, живеещи в нея.

Башир едва я чу. Той поглъщаше с поглед градината: пурпурни и жълти цветя с форма на свещи, затворени на слънцето; цъфтящо дърво *фитна*, за което майка му беше му разказвала, чиито клони са избухнали в брилянтни бели и жълти цветове; буйни тъмноревени рози от множество храсти. Зад къщата се издигаше палмово дърво, зелените му кичури от листа се издигаха високо над покрива. В задния двор, надяваше се той, все още би трябвало да си стои лимонното дърво.

Башир впери поглед в дървената входна врата, тази, по която баща му винаги чукаше, когато се връщаше от работа, преди юли 1948 година, като известяваше за своето идване, и се втурваше през вратата, когато Башир се затичваше към него.

Защо ли се бави толкова? Изглежда минаха повече от пет минути. Какво ли прави? Да не би да вика полицията? Братовчедите започнаха да се безпокоят.

Башир гледаше белия йерусалимски камък, който баща му беше положил със собствените си ръце преди трийсет и една години. Ако застанеше малко по-близо, Башир можеше да прокара върховете на пръстите си по повърх-

ността му, покрита с кратери, миниатюрни планини и долини като ландшафта на самата Палестина.

„Можете вече да влезете“ – каза младата жена. Тя се беше появила отново на вратата. – „Заповядайте. Влезте, чувствайте се като у дома си“. – Това беше универсален поздрав за добре дошли - Чувствайте се като у дома си; *Mi casa es su casa*; *Ахлан уа-сахлан*; *Барух аба* – все пак, точно тези думи изглеждаха странно на Башир, когато се приближи към входната врата: да се чувства като у дома си.

Братовчедите прекрачиха прага: първо Башир, после Ясер и Гиат. Башир направи няколко предпазливи стъпки и се огледа, спирайки се мълчаливо и вдишвайки голямата просторна стая, издишвайки и вдишвайки я отново. Тя изглеждаше така, както си я представяше: обширна и чиста. По-късно си спомня, че е имал усещането, сякаш е в джамия; сякаш той, Башир, е богомолец.

Далия си спомня как развежда братовчедите из всички стаи, с желание да се почувстват добре дошли и удобно. След началната обиколка им каза да не се притесняват и да огледат къщата както желаят. Тя се оттегли, наблюдавайки ги с интерес.

Башир изглеждаше като изпаднал в транс. Той се носеше по коридорите и влизаше и излизаше през вратите, докосвайки плочките, стъклото, дървото, боядисаните гипсови стени, поглъщайки осезателното усещане от всяка повърхност.

„И аз имах чувството, че те крачат в храм, в тишина“ – спомня си Далия много години по-късно. – „И че всяка стъпка означава толкова много за тях“.

Башир се спря пред отворената врата на малка спалня в ъгъла на къщата, близо до задния двор. Дочу гласа на Далия зад него. „Това е моята спалня“ – каза тя.

„Да“ – каза Башир. – „И моята, някога“.

Далия погледна към стената над леглото си. На нея беше закрепил снимка на лъчезарен синеок израелски вой-

ник от корицата на списание „Лайф“ – прототипа на израелския Сабра. Войникът стоеше до гърди в Суецкия канал, вдигнал своя автомат „Узи“ над главата си, в края на Шестдневната война. За Далия тази снимка символизираше освобождение, отблъскване на заплахата и оцеляване. Застанала с Башир на вратата на спалнята, тя изведнъж разбра, че Башир вижда този плакат по различен начин.

Башир си спомня Далия да казва: „Мисля, че сте напуснали къщата, когато сте бил много малък. Може би същата година, когато сме дошли ние“.

Башир искаше да избухне, да извика: *„Не сме ‘напуснали’ къщата! Вие ни изгонихте насилно!“* Вместо това той каза: „Забравихме да се представим. Аз се казвам Башир Хаири. А това са братовчедите ми Гиат и Ясер“.

Далия се представи и каза, че е в лятна ваканция от Университета в Тел Авив. Тя прояви предпазливост и не им каза, че е в частите за подготовка на офицери за Израелските отбранителни сили. Постъпи така отчасти защото те бяха араби, а тя еврейка; постъпи така също и защото усети избликращо в нея чувство на *ахрают*: отговорност или, буквално, на способност да отговори на другия. Завърнаха се въпросите от нейното детство: Какво е арабска къща? Кой е живял тук преди? Защо са напуснали? Тя разбра, че тези мъже имаха отговорите. Помисли си: *„Накрая отворих вратата, която толкова дълго беше затворена“*. Далия си спомня този момент като начало на нейния поход към разбирането.

„А сега“ – каза Далия, – „ще ми позволите ли да ви почерпя като гости? Мога ли да ви предложа нещо за пиене?“

„*Като гости*“ – помисли си Башир. *„Може ли човек да бъде гост в собствената си къща?“* „Нямам нищо против“ – каза бързо той на Далия. – „Да, благодаря“.

„Хайде да седнем в градината“ – каза Далия, като посочи задния двор. – „Тя е много красива. Какво ще желаете.

Лимонада? Турско кафе?“

Тримата братовчеди седнаха на слънце в градината. Очите на Башир бяха като лещи на камера, заснемайки външните стени, рамките на прозорците, очертанията на покрива. Той засне пръстта, пясъка, клоните, листата, плодовете. Засне дори стръковете трева, поникнала между редовете камъни на къщата. Сега очите му се спряха върху лимоновото дърво, намиращо се в ъгъла на градината.

„Не мисля, че са променили нещо в къщата“ – каза Ясер.

„Само мебелите“ – отговори Башир.

Далия дойде с напитките – Башир си спомня малки чашки с турско кафе; Далия е сигурна, че е поднесла лимонада. „Надявам се, че това посещение ви донесе някакво успокоение“ – каза тя, като постави малките порцеланови чашки и чинийки – или може би това бяха стъклени чаши с лимонада – пред всеки от братовчедите.

„Разбира се, разбира се“ – каза Башир.

Те поразговаряха спокойно и всеки слушаше отпиването на другите. След няколко минути Ясер стана. „Мисля, че е време да си ходим“ – каза той. Башир обаче не беше съвсем готов.

„Ще ми разрешите ли да огледам още веднъж къщата?“ – попита той Далия.

Тя отговори с усмивка: „Разбира се! Чувствайте се у дома си“.

Башир погледна Ясер. „Отивам само за минутка“ – каза той.

Няколко минути по-късно Далия и Башир стояха един срещу друг на портата. „Надявам се, че ще се срещнем отново“ – каза Далия.

„Да, разбира се, Далия“ – каза Башир. – „Надявам се да се видим пак. И някой ден можете да ни дойдете на гости в Рамала“.

„Как да ви намеря?“

„Когато дойдете в Рамала, попитайте когото и да е“ – каза Башир. – „Всеки ще ви покаже дома ми“.

Братовчедите се качиха на израелския автобус и седнаха както преди, един зад друг. Те пътуваха на изток, изтощени. Бяха видели къщите си и сега какво? По пътя към дома нямаше изненади и всичко изглеждаше по-познато. Башир гледаше през прозореца втренчено и безцелно, съзнаващ новото бреме, стоварило се като камък върху гърдите му.

Башир се изкачи по бетонните стъпала на къщата в Рамала. Отвори вратата и намери сестрите и братята си, Ахмад и Закия, всички очакващи завръщането на пътника. В средата, на стол до кухненската маса, седеше Ахмад. Башир не можа да издържи. „Много съм уморен“ – каза той. – „Пътят беше дълъг, а историята е още по-дълга. Нека си почина и утре ще ви разкажа всичко“. Беше едва 6 часа вечерта.

„Поспи си, сине“ – каза Ахмад с насълзени очи. – „Поспи си, *хабиби*, скъпи ми сине“.

На сутринта семейството чакаше. Башир не бързаше, докато описваше всеки момент от пътуването с братовчедите си. Всеки засипваше Башир с въпроси – всеки, т.е. без Ахмад, който остана мълчалив, докато другите разпитваха Башир за всяка стъпка, за всяко негово докосване до камъка. Светлината все още ли струи през южните прозорци следобед? Все още ли колоните на портата стоят изправени? Входната врата все още ли е боядисана в маслинено зелено? Лющи ли се боята? „Ако тя все още е такава“ – каза Закия, – „когато се върнеш, можеш да вземеш една кутия боя, за да я направиш пак нова, Башир; можеш да вземеш ножици и да подстрижеш тревата, която расте покрай каменната пътека. Как е лимоновото дърво? Взе ли лимон?... Не си? Разтърка ли листата и помириша ли ги, миришеха ли пръстите ти на прясно отрязани лимони? Как са камъните на къщата, все още ли са студени и грапави на пипане?... Какво още, Ба-

шир, какво още? Моля те, не пропускай нищо“.

През цялото време на разговора им Ахмад беше неподвижен като планина, с навлажнени очи. Внезапно той стана, като блъсна стола си назад. Сълзи се стичаха по лицето му, докато излизаше от кухнята в коридора. Всички очи последваха Ахмад, но никой не се осмели да го извика. Той затвори вратата на спалнята.

„Бог да ти прости, сине“ – каза Закия. „Ти отвори старите ни рани отново“.

През лятото на 1967 години разговори като този у семейство Хаири се провеждаха навсякъде по Западния бряг и в Газа. Стотици, а може би хиляди палестинци бяха поели през Зелената линия на поклонение пред домовете от детството си. Те се връщаха обременени с горчиво-сладки разкази за градини, потънали в цвят, за каменни сводове с арабски надписи, издълбани в тях, за ненастроено пиано, за ключ, който все още пасва на ключалката, за отворени дървени врати и за затръшнати железни врати. Едва ли имаше значение, дали бежанецът е бил достатъчно голям, за да запомни своя дом; ландшафтът и копнежът по завръщане бяха погълнати с майчиното мляко, така че, ако нямаше спомени, те въпреки това сякаш съществуваха.

Поколения, които не са били още родени през 1948 година, разказваха подробности за кварталите в селата, разрушени, преди да се родят. За тези семейства оставаше само самата земя и понякога отломките от стар ъглов камък, които да посетят и запомнят; все пак в Яфа, Хайфа, Западен Йерусалим, Лида и ал-Рамла, където арабските къщи все още стояха, палестинците можеха да открият отново осезаемо доказателство за своите спомени: клонка от маслиново дърво, камък от градината, шепа смокини. По-късно през това лято Башир и по-малкият му брат, Камел, се върнаха от второ посещение при Далия и къщата в ал-Рамла; Камел, въпреки че беше само на една година през 1948, се кълнеше,

че си спомня дома. По-малкият брат беше приел подарък от четири лимона от Далия, които той изсипа в ръцете на баща си. Ахмад постави един от тях в стъклена кутийка във всекидневната.

Такова физическо доказателство за загубата само задълбочи копнежа и направи още по-горещо желанието за връщане у дома. Шестдневната война беше направила завръщането на бежанците по-малко вероятно от всякога; но за Башир, неговото семейство и стотиците хиляди бежанци в лагерите на Западния бряг и Газа, внезапната близост на изгубените градини направиха изгнанието още непоносимо. През лятото на 1967 година мечтата за завръщане се разпали както никога преди това.

В края на юни 1967 година, Ясер Арафат и малка група съратници, самозвани революционери, се промъкнаха през река Йордан в окупирания от Израел Западен бряг. Палестинските *кадри*, както бяха известни бойците, бяха облечени в черно и се придвижиха през долината на Йордан през нощта, избягвайки ниско летящите самолети и прожекторите на израелските патрулиращи хеликоптери. Много от стотиците *кадри*, които прекосяваха реката това лято, бяха обучени в Сирия; те бяха праметнали през рамо стари винтовки, шведски автомати и калашници руско производство, а в трийсет и пет килограмовите си раници бяха натъпкали пехотни мини, гранати, патрони и експлозиви.

От първи януари 1965 година Арафат, Абу Джихад и други *кадри* от Фатах, започнаха да извършват малки набези в Израел, предимно срещу военни и промишлени цели. По-голяма част от атаките имаха малък реален ефект. Но на психологическо ниво набезите бяха от голямо значение. За Израел атаките заплашваха население, за което безопасността и сигурността бяха първостепенна задача; за палестинците и за света, по думите на съратника революцио-

нер Басам Абу-Шариф, атаките демонстрираха, „че палестинският дух не е сразен... че палестинският народ никога няма да се предаде, че ще се бори с всичко, с което разполага, с всички възможни средства, за да възвърне личното си достойнство и изгубените си земи, за да получи справедливост“.

Все пак Арафат знаеше, че шепата младежи, извършващи набези от типа „удряш и бягаш“ със саморъчно направени експлозивни и стари винтовки не може фактически да промени статуквото; той искаше да организира бунт в самата Палестина. Затова поведе своите *кадри* към организирани операции за възобновяване на въоръжената борба срещу Израел от Западния бряг.

През юли 1967 година, горе-долу по времето, когато Башир и братовчедите му пътуваха с автобуса към ал-Рамла, Арафат пътуваше дегизиран от един град на Западния бряг до друг, като организираше тайни бойни групи за атаки през Зелената линия. Той и хората му спяха в мрежа от пещери северно от Рамала, както Шейх Изадин ал-Касам беше правел по време на Голямото арабско въстание през 1930-те години. Арафат бързо беше разбрал с каква скорост трябва да се придвижва. Шин Бет, службата за вътрешно разузнаване на Израел, вече беше създавала огромна мрежа от палестински информатори, чиито очи и уши регистрираха всяко движение на революционерите. В замяна колаборационистите получаваха пари, документи за пътуване или намаляване на присъда за брат или баща в затвора. Затова всяко движение на Арафат беше внимателно пресмятано, за да се избегне арест. Легендата за Абу Амар, партизанското име на Арафат, се градеше до голяма степен върху истории за измъкването му на косъм: за оня път, когато изпълзъл през задния прозорец, докато войниците влизаха през вратата; или когато избегнал залавяне, преоблечен като стара жена; или когато израелските войници пристигнали в пещерата на Арафат, за да открият само ка-

фето му, от което все още се издигала пара над огъня.

Арафат силно осъзнаваше мощта на символиката. На снимките младият революционер винаги беше във военна униформа и с тъмни очила, а кефието му ревностно напомняше формата на историческа Палестина. Образите и действията на Арафат, на съратника му, лидер на Фатах, Абу Джихад, и на другите *кадри*, въодушевяваха населението, възмутено от второто катастрофално поражение и последвалата окупация. Те утвърждаваха убеждението, споделяно от Башир и хиляди други, че пътят към освобождението може да бъде определен единствено от самите палестинци. Съветският съюз превъоръжаваше Египет и Сирия, след като въздушните им сили бяха превърнати в димящи развалини от израелците; Сирия продължи да подпомага Фатах; но за палестинците ставаше все по-ясно, че арабските държави никога вече няма да обединят силите си, за да се бият с Израел. Дори и да го направеха, риториката на арабските лидери се възприемаше като празни приказки от палестинците, които чувстваха, че са измамени от такива обещания за освобождение в миналото. Палестинците сега разбираха, че болезненият им копнеж по дома ще намери отговор само отвътре. Арафат инстинктивно съзнаваше това; той плени въображението на своя народ с девизите си: „революция до победа“, „с душа и кръв се жертваме за Палестина“ и „ще се върнем“.

* * *

С идването на септември в Рамала, стачката на юристите не показваше признаци да приключва. Башир и колегите му адвокати отстояваха твърдо позициите си, като използваша стачката, за да протестираат както срещу окупацията на Западния бряг, така и срещу неотдавнашното анексиране на Източен Йерусалим от Израел. За израелците, анексирането обединяваше двете части на Йерусалим и осигуряваше на

евреите постоянен достъп до свещени места, включително Храмовия хълм; за арабите от Източен Йерусалим, чийто блян беше да го направят столица в центъра на една бъдеща палестинска държава, „обединението“ беше акт на агресия от страна на окупационни сили. Скоро те видяха израелски строителни екипи, строящи масивни „комплекси“ в землището на Източен Йерусалим.

За арабските адвокати, работещи в Източен Йерусалим, израелската анексия нанесе огромен професионален и политически удар, който заплашваше с постоянна загуба на работа или, най-малкото, с необходимостта да научат иврит и да издържат израелски адвокатски изпит – нещо, което Башир и останалите адвокати нямаха намерение да вършат. Защото би означавало, че приемат окупацията и анексирането на Източен Йерусалим. На този етап обаче, Башир смяташе, че окупацията на Западния бряг е временна и че доста скоро той и неговите колеги адвокати ще се върнат на работа. Известни признаци, обаче, подсказваха обратното: някои израелци, водени от Националната религиозна партия, бяха започнали да строят селища на Западния бряг, върху земя, които те смятаха за част от Ерец Израел. Скоро израелският военен губернатор щеше да издаде декрет, който навеждаше на мисълта, че окупацията може да продължи много дълго. Военна заповед 145 даде права на израелски адвокати да заемат местата на стачкуващите палестинци. Още преди да влезе в сила, израелците започнаха да извършват арести.

Късно вечерта на 17 септември 1967 година Башир се събуди от звука на мъжки викове и блъскане на юмруци по вратата. „Израелски войници обкръжават къщата!“ – викаше някой. Башир излезе от стаята си в ослепителната светлина от прожектори, нахлуваща през прозорците. „Отвори! Отвори!“ – чу войниците да крещат и им отвори. Десет войника в бойно снаряжение стояха на вратата. Башир си спомня ли-

цата им, черни под каските им, и техните узита, насочени към гърдите му.

„Всички да си донесат личните карти“ – крещеше командирът им, неопределено към кого. Башир донесе личната си карта и войникът го огледа изпитателно. „Ти си Башир“ – каза той. – „Обличай се и тръгвай с мен“.

Закия изтича с Башир, когато той отиде в стаята си да се облече, защото беше по пижама. „Облечи си топли дрехи, сине“ – каза тя. – „Летният сезон е към края си“.

Башир прекара сто дни в затвора в Рамала. През голямата част от това време беше държан в израелския военен щаб, където различни офицери го разпитваха за дейността му като активист. „Ти си лидер“ – казваха те на Башир. Бяха следили дейността му покрай стачката на юристите и предполагаха, че знае много повече. „Дай ни подробности за съпротивата“. Всеки път отговорът му биваше един и същ: „Вярвам в едно нещо: Палестина. И мразя едно нещо: окупация. И ако искате да ме накажете, направете го“.

Арестът на Башир беше част от много по-широка кампания срещу въстанието, предназначена да изкорени дисидентите, партизаните и други, заподозрени в подготовка на нападения на израелска територия. В края на август Фатах започна бойни операции срещу Израел. Някои бунтовници бяха организирани в тайни въоръжени групи; други оперираха като бродещи партизански групи или „ски-тащи патрули“. Арафат и неговите *кадри* се опитваха да използват наметалото на палестинския национализъм и бяха избрали подходящия момент за своите акции, за да оказват натиск върху арабските държави да не показват никакви знаци за компромис пред Израел по отношение на правото за връщане на бежанците. На срещата на върха в Хартум в края на август, арабските лидери наистина декларираха, че „няма да има примирие с Израел“.

Все пак, арабските държави вече даваха знаци за сго-

ворчивост с Израел. В средата на октомври 1967 година, когато Башир беше хвърлен в затвора, близък сътрудник на египетския президент Насър написа поредица авторитетни статии, застъпващи се за палестинска държава на Западния бряг и Газа – което навеждаше на мисълта, че завръщането в старата Палестина няма да се случи. Следващия месец Съветът за сигурност на Организацията на обединените нации прие Резолюция 242, призоваваща за „изтегляне на израелските въоръжени сили от териториите, окупирани по време на неотдавнашния конфликт“ в замяна на „прекратяване на всички претенции или състояние на война и уважаване и признаване на суверенитета, териториалната цялост и политическата независимост на всяка държава в района и на нейното право да живее в мир в сигурни и признати граници, без заплахи или актове на сила“.

Резолюцията призова арабите да признаят Израел в замяна на изтеглянето на Израел от Синай, Голанските възвишения, Западния бряг и Газа. Някои се надяваха, че изтеглянето от Западния бряг и Газа ще доведе до независима палестинска държава; други предполагаха, че земите ще се върнат под контрола на Йордания. Но и в двата случая, границите щяха да бъдат далеч от онези, очертани от плана за разделяне, приет от ООН през 1947 година. Израел щеше да запази контрола върху 78 процента от историческа Палестина, включително ал-Рамла и Лида.

Някои арабски лидери, включително Насър и кралят на Йордания, Хюсеин, даваха знаци, че биха могли да подкрепят Резолюция 242 – Насър щеше да си получи обратно Синай, а Хюсеин се надяваше, че общият мир ще донесе спокойствие в непокорното му кралство. За повечето палестинци през 1967 година, обаче, 242 изобщо не стигаше достатъчно далеч; мечтите им все още бяха насочени към борбата за връщане на домовете им в Палестина. През декември 1967 година започна да става все по-ясно, че целта на Арафат за масово въстание нямаше да разпали огъня в

окупираните територии. Вече над хиляда души бяха хвърлени в затвора от израелците, намалявайки редиците на Фатах. Скоро Арафат, Абу Джихад и другите лидери започнаха да обсъждат нуждата от смяна на тактиката.

На 11 декември, на няколко километра от къщата в Рамла, палестински бунтовници атакуваха израелско национално летище. Акцията беше тактически провал, но тя беляза появата на нова фракция на бъдещето движение за независимост: Народния фронт за освобождение на Палестина. Негов лидер беше Жорж Хабаш, бежанец от Лида, който беше вървял през планините в изтощителната жегата на юли 1948. Хабаш, който скоро щеше да бъде включен неизменно в списъка на най-големите врагове на Израел, щеше да предизвика отвращение у Далия през следващите години. За много палестинци от онова време Хабаш беше храбър бунтовник, твърдо решен да се бори за фундаменталните права на своя народ чрез всички необходими средства.

В края на 1967 година Башир беше освободен от затвора. Той си спомня дни на разпити; формални обвинения не му бяха повдигнати. След като излезе на свобода, спомня си по-късно, „Аз обичах Палестина повече от преди и мразех окупацията повече от всякога“.

Една влажна и сива утрин през януари 1968 година Далия се събуди в Рамла с мисълта за Башир и семейството му. От месеци тя си мислеше за поканата на Башир да му отиде на гости в Рамала; днес, надяваше се тя, е подходящ ден. Далия нямаше адреса или телефонния номер на Башир, така че нямаше избор, освен лично да покаже, че е приела поканата му. Помнеше, че Башир ѝ беше казал: „Когато пристигнеш в Рамала, попитай за къщата на Башир Хаири. Всеки знае къде е“.

Сега тя трябваше да измисли как да стигне до Рамала. Семейният двутактов ситроен беше повреден, но и дори да не беше, Моше изобщо нямаше да позволи на дъщеря си

да отиде до Западния бряг. Далия реши да покани един познат англичанин, Ричард, който искаше да се среща с младата жена, силно напомняща му на американската филмова звезда Натали Ууд. Далия не се интересуваше от Ричард, но той имаше кола. При тези обстоятелства той прояви желание да закара Далия през Зелената линия в окупираните палестински територии.

Те потеглиха късно сутринта и като пътуваха на изток, релефът на Юдейските планини, както ги знаеше Далия, ставаше все по-отчетлив. Планините бяха обагрени с множество оттенъци на пурпурното; облаците бяха изпъстрени с бледи докосвания от светлина. Далия си спомни времето, когато беше петгодишна, у дома с майка си, когато посочи към тези същите планини и каза: „Има, хайде да отидем до тези планини“. Когато Солия ѝ отвърна, че планините са далеч, Далия хвана майка си за ръка и рече: „Не, не, ако ти наистина искаш, можем да отидем там. Някой ден ще отида там“. Докато наближаваше планините на Западния бряг, пътувайки към новите територии с мълчаливия, напрегнат англичанин, Далия усети чувство за принадлежност.

Колата на англичанина плискаше локвите от дупките по зимните пътища без настилка на Западния бряг. Далия знаеше, че някъде по тези пътища патрулираха израелски танкове и джипове, но тя и Ричард видяха предимно терен от скалисти възвишения, маслинови горички и древни села, изникващи от ландшафта. Наближиха Рамала, като се движеха на североизток от Латрун и изоставеното арабско село Имуас. Някъде в лабиринта от пътища на север от Бейт Сира се изгубиха. Деца от близкото село наобиколиха колата. Далия усети безпокойство, като слушаше децата да говорят бързо на арабски.

После продължиха, като пътуваха надолу по чужди и пусти пътища на окупирания от Израел Западен бряг, все още несигурни накъде отиват.

Шест месеца по-рано, само за шест дни израелците бяха извършили смайващо преобръщане на представата за тях по света: от жертви в победители, но също така и окупатори. Въодушевлението от победата, общественият възторг в Израел и по света, в някои части на света беше дало път на отзвuci от жестокостта на войната и морала на окупацията. Един млад израелски писател, Амос Оз, вече беше призовал за пълно изтегляне от окупираните територии на етична основа. Оз също така беше част от колектив млади кибуцници, които се опитваха да напишат хроника за смесените емоции на Сабра, местните израелци ашкенази, които бяха „замаяни от величието на своята победа и, не по-малко, шокирани от разкриването на това какво всъщност е войната“.

Това бяха съвременниците на Далия в израелската армия и те бяха разказвали на Оз и на другите хроникъори за своите морални колебания. От една страна, почти всеки войник виждаше войната като справедливост – защита срещу „Армагедон... на всички неща, за които бяхме говорили преди години, когато бяхме деца – за обич към нашата страна, за продължаване на живота на евреите тук, в земята на нашите Бащи“. От друга страна, много войници се върнаха в кибуците, обезпокоени от чувството, че са станали, по думите на един Сабра, „само машини за убиване. Лицата на всички са озъбени и от вътрешността ни изскача ръмжене. Искаме да убиваме и да убиваме. Трябваше да разберем какви неща като това са ни правила. Ние мразехме и мразехме“.

Това беше новата самопредстава за героичния Сабра, чиято роля беше да покаже издръжливост и сила пред цялото израелско общество. Сега, непосредствено след Шестдневната война, израелците имаха нова роля – окупатор – а тя беше желана от малцина войници кибуцници. „Абсолютно гадно е чувството да бъдеш в завоевателска армия“ – казва един войник на Оз. – „Това е ужасна работа, наистина ужасна. Аз съм кибуцник. Това не е за нас. Не сме

възпитани за това. Не сме се учили за това“.

Израелците все повече се виждаха като нация от жертви, особено след 1963, когато процесът срещу Адолф Айхман в Йерусалим беше извадил Холокоста от сянката на забвението. Сега Сабра, много от които бяха деца на преживели Холокоста, се оказаха изправени срещу цивилно население: майки, призоваващи войниците да освободят синовете им, съпруги – техните съпрузи; старци, прегърбени над тояжки, гледащи объркано батальона, минаващ покрай тях с викове на език, който те не можеха да разберат.

В Рамала стана точна както Башир беше казал: щом Далия и Ричард спряха близо до площад Манара в центъра на града, попитаха един човек за къщата на Башир Хаири. Човекът знаеше кой е Башир и къде живее. След няколко минути Далия и Ричард спряха в основата на бетонно стълбище, а съседите отидоха да съобщят на Башир за пристигащите му гости.

Башир, освободен преди няколко седмици от израелски затвор, беше в стаята си, когато нахълта по-малкият му брат Камел. „Ще познаеш ли кой е тук?“ – попита развълнувано Камел. Башир веднага разбра. Той се втурна надолу по стълбите към улицата. Там беше Далия, която изглеждаше малко нервна, застанала до един висок, як, светлокож младеж, който изглеждаше дори по-неловко.

Беше студено и тъмното небе заплашваше с повече дъжд, но Башир не направи никакъв жест да покани гостите си горе. „Не знам, дали е безопасно за вас като ми идвате на гости“ – каза ѝ той, – „защото скоро излязох от затвора“.

„Защо беше в затвора?“ – попита Далия.

„Защото обичам страната си“ – отговори Башир.

Интересно – помисли си Далия. – Аз също обичам страната си, но не съм затваряна. Тя обаче разбра, че разказът на Башир за неговото затваряне не означаваше представяне на неговите акредитивни писма на палестински националист, а обратното: той се опитваше да я предпази.

Башир беше наблюдаван и ако Далия се качеше горе, щеше да бъде изложена на опасността да следят и нея. Иронията беше в това, че Башир се опитваше да предпази Далия от очите на собствената ѝ армия, от която тя самата беше част. Изправена пред въпроса какво да прави, тя бързо реши: нямаше да позволи на никого да ѝ казва с кого може и с кого не може да се среща. Погледна слабо, гладко обръснато лице на Башир и големите му кафяви очи. „Моля ви“ – каза тя. – „Нека ви погостуваме“.

Горе Башир заведе Далия и Ричард да седнат на един диван с разхвърляни по него предмети, в студена, тъмна всекидневна. Посрещната бе с мълчаливо оживление. Някой докара газова печка, друг запали лампите. Сестрите на Башир се засуетиха наоколо, подготвяйки хола за неочакваните гости. За пръв път Далия виждаше жени от Западния бряг, и точно както си ги представяше, те за пръв път виждаха израелец, който да не е в униформа.

Башир представи майка си Закия, която топло поздрави Далия и след няколко мига, както си спомня Далия, „на масата изведнъж започнаха да се появяват неща: чай, кейк, сладкиши с фурми, арабски сладкиши, турско кафе...“ Това беше първата среща на Далия с арабското гостоприемство и докато се появяваха още подноси и чинии, Далия беше поразена от тяхната щедрост.

Колкото сърдечно беше семейството, толкова повече Далия беше впечатлена от това колко временен изглеждаше домът им. Тя погледна наоколо диваните, покрития с плочки под и снимките в рамки на стената. Все пак нещо съществено липсваше. Далия не можеше да определи какво точно, но чувстваше като че ли цялото семейство седеше на куфарите си.

„Така“ – започна Башир на несигурния си английски, – „как сте, Далия? Как е семейството ви? Как е учението?“

„Аз съм добре“ – каза Далия. – „Добре съм“

Последва пауза.

Башир наблюдаваше Далия. Той беше съгласен да я остави тя да определи насоката на разговора. Преди всичко, тя му беше на гости. „Ти си добре дошла тук, Далия“ – каза той. – „Надявам се, че ще прекараш добре деня с нас. Ти си благородна и много добра към нас“.

Далия забеляза сестрите на Башир, които си шепнеха и надничаха през вратата. На тези лица имаше най-красивите очи, които Далия беше виждала някога. Те изглеждаха на Далия като очи на кошута – *еней аяла* на иврит, могъщ символ на красота. Накрая цялото семейство дойде и поздрави Далия, освен бащата на Башир, Ахмад, който явно не си беше у дома.

Далия пое въздух още веднъж; тя се колебаеше, преди да постави въпроса, но си припомни, че е дошла в Рамала, заради възможността да научи тяхната история. „Башир“ – каза Далия, като се облегна напред, – „знам, че това е деликатен въпрос“. – Тя се поколеба. – „Трябва да е много тежко, че някой сега живее във вашата къща“.

Башир беше съгласен разговорът да остане на нивото на „Как сте?“ Чувството му на арабско гостоприемство му диктуваше да не предизвиква госта. Това обаче беше необичайно. С Далия трябваше и си заслужаваше да се разговаря.

„Слушай, Далия“ – каза Башир бавно. – „Как ще се чувстваш, ако напуснеш дома си, цялото си имущество, целия си дух, събрани на едно място? Няма ли да се бориш, за да си върнеш всичко, което имаш?“

Имаше много подробности, които Башир можеше да разкаже. Можеше да разкаже на Далия онова, което беше научил от колективните разкази на палестинците: за това как израелската армия е нападнала Лида и окупираше ал-Рамла на 12 юли 1948 година; за това как войниците блъскаха с прикладите на пушките си по вратите на следващия ден; за това как бяха прогонени десетки хиляди души от ал-Рамла и Лида; за деветнайсетте години безутешен копнеж по дома; за желанието да се борят, със зъби и нокти, ако се

наложи, за да се върнат. Вместо това, той внезапно се спря.

„Ела, Далия“ – спомня си Башир казаното – „Нека ти покажа нещо“. Далия се опитваше да включи и Ричард в разговора, но англичанинът, явно отегчен, въздъхна дълбоко, когато Башир се запъти към бюфета в трапезарията. Далия последва Башир и двамата се спряха и загледаха през стъклото.

„Погледни бюфета и ми кажи какво виждаш“ – каза Башир.

„Това тест ли е?“

„Това е тест. Моля те, погледни бюфета и ми кажи какво виждаш“.

„Книги, вази, снимка на Абдел Насър. Може би неща, скрити отзад. И един лимон“.

„Уцели“ – каза Башир. – „Спомняш ли си лимона?“

„Какво за него? Каква е историята?“

„Спомняш ли си, когато аз и брат ми дойдохме на гости? Да? Помниш ли, че Камел те помоли за нещо, което сме оставили? И какво му даде като подарък?“

Далия замълча за миг, спомня си Башир. „О, Боже! Това е един от лимоните от това посещение. Но защо си го запазил? Това беше преди почти четири месеца“.

Те се отдалечиха от бюфета и заеха местата си в хола.

„За нас този лимон е много повече от плод, Далия“ – каза Башир бавно – „Това е земята и историята. Няколко дена след като донесохме лимоните у дома, беше през нощта, и аз чух, че някой се движи из къщи. Бях заспал. Станах и се заслушах. Бяхме доста изнервени, когато започна окупацията. Дори шумът от дърветата ни събуждаше. И ни държеше нащрек. Чух шума и станах. Шумът идваше от тази стая, точно тук. Знаеш ли какво видях? Баща ми, който е почти спял“.

„Да?“ – каза Далия. Тя слушаше с внимателно.

„Далия, видях го да държи лимона с двете си ръце. И

той ходеше напред-назад из стаята и сълзите се стичаха по бузите му“.

„Ти какво направи?“

„Аз се върнах в стаята си, седнах на леглото си и се замислих. Разговарях наум със себе си до сутринта. И разбрах защо го обичам толкова много“.

Още малко и Далия щеше да се разплаче. Тя погледна приятеля си англичанин и отново се опита да го включи в разговора. Той потропваше с крак и поглеждаше часовника си. Изглежда това щеше да им е единствената среща.

„Какво ще стане, ако баща ти дойде в къщата в Рамла?“ – попита тя Башир.

„Сигурно ще рухне психически. Той винаги е казвал, че ще получи сърдечен удар, преди да стигне до вратата“.

„А майка ти?“

„И майка ми също. Ти знаеш какво означава къщата за една съпруга. Тя е влязла в къщата като младоженка. И също така е раждала в нея.“ Самият Башир беше роден в тази къща преди близо двацет и шест години.

„Ние можем да видим себе си в теб, Башир“ – каза Далия. – „Можем да си спомним своята история на изгнаничество в продължение на хиляди години. Мога да разбера твоя копнеж по дома поради нашия собствен опит в изгнание“. Далия започна да сравнява представата си за Ерец Израел (земята на Израел) с любовта на Башир към Арде Фаластин (земята на Палестина).

„И аз започнах да проявявам разбиране към техните чувства на изгнаници“ – спомня си Далия. – „И можех да разбера копнежа им по техния дом. Можех да разбера копнежа им по Фаластин чрез моя копнеж по Цион, по Израел. И тяхното изгнаничество можех да разбера чрез моето собствено изгнаничество. Имаше нещо в нашия колективен опит, чрез което можех да разбера техния настоящ опит“.

Тя каза на Башир: „Това, което си преминал, трябва да е било ужасно“. Далия беше дълбоко затрогната и вярваше, че създава искрена връзка с новия си приятел.

Башир изобщо не можеше да разбере как древният копнеж на другия народ – тяхното желание да се завърнат у дома от хилядолетно изгнание – може да се сравнява по някакъв начин с реалния живот на поколения палестинци, които са живеели и дишали на тази земя, които са добивали храна от нея, които са погребвали своите родители и прародители в нея. Той се отнасяше скептично към твърдението, че копнежът по Цион има нещо общо със създаването на Израел. „Израел първо се роди във въображението на Западните окупационни сили по две причини“ – каза той на Далия.

„И какви са те?“ – попита тя, чувствайки сега как нейният собствен скептицизъм нараства.

„Първата, Европа да се отърве от вас. Втората, да управлява Изтока чрез това правителство и да държи в подчинение целия арабски свят. А след това лидерите започнаха да си припомнят Тората и да говорят за земята, в която тече мед и мляко, за Обетованата земя“.

„Но за това имаше сериозно основание“ – възрази Далия. „И основанието е да бъдем защитени от преследване в други страни. Да бъдем защитени от хладнокръвно клане, само защото сме евреи. Аз знам истината, Башир.“ – сега Далия вече не се опитваше да въвлече своя приятел англичанин в разговора. – „Знам, че моят народ е бил избиван, клан, хвърлян в газови камери. Израел е единственото безопасно място за нас. Това е мястото, където евреите най-накрая чувстват, че да си евреин не е срамно!“

„Но ти казваш, че целият свят е правел това, Далия. Това не е вярно. Нацистите избиваха евреите. И ние ги мразехме. Но защо ние трябва да плащаме за това? Нашият народ посрещна добре евреите по време на Отоманската империя. Те дойдоха при нас, бягайки от европейците и ние ги

посрещнахме добре, с всичко, което имахме. Ние се грижехме за тях. Но сега, защото искате да живеете на безопасно място, другият народ живее в страдания. Да вземем вашето семейство, например. Дойдохте, бягайки от друго място. Къде щяхте да живеете? В къща, притежавана от някои други? Щяхте ли да им вземете къщата? И собствениците – ние – щяхме ли да напуснем къщата и да отидем на друго място? Справедливо ли е да бъдем прогонени от нашите градове, нашите села, нашите улици? Ние имаме история – Лида, Хайфа, Яфа, ал-Рамла. Много евреи, които дойдоха тук, вярваха, че са хора без земя, които отиват в земя без хора. Това е игнориране на местното население на тази земя. На тяхната цивилизация, тяхната история, тяхното наследство, тяхната култура. И сега ние сме чужденци. Чужденци навсякъде. Защо се случи това, Далия? Ционизмът стори това и на *вас*, не само на палестинците“.

За Далия любовта към Цион беше нещо, което тя чувстваше, че няма да може лесно да обясни на своя палестински приятел. „Две хиляди години сме се молели три пъти на ден да се завърнем в тази земя“ – каза тя на Башир. – „Опитахме се да живеем на други места. Но разбрахме, че не сме желани на другите места. Трябваше да се завърнем у дома“.

Двамата млади хора се гледаха втренчено един друг в мълчание.

„Окей, Башир, живея в твоя дом“ – каза Дали най-накрая. – „Той е и мой дом. Това е единственият дом, който знам. Така че какво да правим?“

„Можете да се върнете там, откъдето сте дошли“ – каза спокойно Башир.

Далия почувства сякаш Башир беше пуснал бомба. Тя искаше да изкрещи, макар да знаеше, че като негова гостенка не може да го направи. Принуди се да замълчи.

„Ние смятаме, че само онези, които са дошли тук преди 1917 година“ – годината на Декларацията на Балфур

и началото на британския мандат в Палестина, – „имат право да бъдат тук. Но дошлите след 1917“ – каза Башир – „не могат да останат“.

Далия беше смаяна от дързостта на решението на Башир. „Добре, тъй като аз съм родена и съм дошла тук след 1917 година, това не е решение за мен!“ – каза тя със скептична усмивка. Беше поразена от пълния абсурд на нейното положение: абсолютно несъгласие през видимо непреодолима пропаст, комбинирано с установяване на връзка чрез обща история, в къща, където тя се чувстваше изключително защитена и добре дошла. В основата на всичко това Далия почувства признателността на семейство Хаири само защото беше отворила вратата на къщата в Рамла. „И това беше една удивителна ситуация, в която се оказах“ – спомня си тя. – „Че всеки можеше да почувства топлината и реалността на нашите народи, които се срещат, срещат се с другия, и това беше реално, това се случваше и ние взаимно уважавахме *съществуването* си, така да се каже. И това беше толкова осезаемо. А от друга страна, разговаряхме за неща, които изглеждаха *абсолютно взаимно изключващи се*. Че моят живот тук е за *тяхна* сметка и че поискаха ли да осъществят своята мечта, това щеше да е за *моя* сметка“.

Далия погледна Башир право в очите. „Аз няма къде да отида, Башир“ – каза тя. – „Аз оставам тук. Най-добре ще е да живееш и да ни оставиш и нас да живеем“ – каза тя. – „Ние трябва да живеем заедно. Да се приемем взаимно“.

Башир се вторачи спокойно в новата си приятелка. „Вие живеете на място, което не ви принадлежи, Далия. Спомняш ли си, че кръстоносците са били на тази земя почти двеста години? Но накрая трябвало да заминат. Това е моята страна. Ние бяхме изгонени от нея“.

„Добре, разбери, че това е и моята страна“ – настояваше Далия.

„Не, не е. Това не е твоята страна, Далия. Вие я

откраднахте от нас“.

Думата „откраднахте“ Далия почувства като плесница; по някакъв начин крайно спокойното поведение на Башир я направи да прозвучи още по-зле. Тя седна на дивана, мълчаливо, като се чувстваше обидена и раздразнена.

„Вие искате да ни изтласкате в морето“ – каза Далия най-накрая. – „Така че какво предлагаш за нас? Къде да отидем?“

„Много съжалявам, но това не е мой проблем“ – каза тихо Башир. – „Вие откраднахте нашата земя от нас. Решението, Далия, е много тежко. Когато посадиш дърво на място, неподходящо за виреене, то не израства. Ние говорим за бъдещето на милиони хора“. Тогава Башир повтори своята идея, все още широко разпространена сред много палестинци непосредствено след Шестдневната война, че евреите, родени след 1917 или родени извън това, което сега представлява Израел, трябва да се върнат в родината си, откъдето произлизат.

Далия не можеше да повярва, че това е сериозна идея. „Не, Башир, не, ние няма къде да се върнем“.

„Да, можете, можете; това може да се уреди. Ще ви посрещнат добре при завръщането ви“.

„Башир“ – апелира Далия, като се облегна напред, - „не се опитвай са поправиш една злина с друга злина! Искаш да ни превърнеш отново в бежанци?“ *Какво правя тук?* – помисли си тя. – *Какъв е смисълът да продължаваме този разговор?*

Все пак, тя забеляза нещо: Башир изобщо не повтори повече заплахите на палестинските националисти един ден да завземат цяла Палестина със сила. Той изобщо не каза: *Ще вземем къщата от вас* – и Далия избягваше да го попита за намеренията му или за политическите му убеждения. Всеки беше избрал да живее сред противоречие: Бяха врагове и бяха приятели. Следователно, смяташе Далия, имаха основание да продължат диалога; диалогът си струваше да

се запази. Далия се изправи; Ричард изглеждаше безкрайно облекчен, докато вземаше сакото си. „Мисля, че стоях достатъчно“ каза тя на Башир. – „Баща ми ще се безпокои. Трябва да вървя“.

Далия протегна ръка към тази на Башир. „Наистина, беше ми приятно да прекарам времето с теб. И чувствам, че всеки път разбирам повече и повече от преди“.

Майката и сестрите на Башир дойдоха. Далия им благодари и всяка каза „довиждане“. „Ти не си гост в тази къща, Далия“ – каза Башир – „Това означава, че трябва да идваш отново и отново и ние също ще правим това“.

Далия се обърна, когато стигна до вратата. „Аз съм само човек, който търси истината“ – каза тя. – „И открих нишката, която ме води натам“.

Десет

ЕКСПЛОЗИЯ

Утрото на 21 февруари 1969 година в Йерусалим беше сухо и студено. Лек ветрец духаше по павираната алея за пешеходци „Бен Йехуда“ сред зимния пейзаж от голи дървета и кафява трева, слизаше надолу по улица „Агрон“ и се завихряше около уличните лампи в ъгъла на булевард „Крал Джордж“. Израел Гефен, ветеран от Втората световна война и три арабско-израелски войни, отиваше да купи нещо по поръчка на жена си, канадска журналистка. Гефен влезе в магазина „Суперсол маркет“ на ъгъла на „Агрон“ и „Крал Джордж“ малко след 10:30 ч. Като минаваше край касите в посока към хладилните витрини отзад, Гефен забеляза двама млади мъже, говорещи английски с южноафрикански акцент. Това беше последният му спомен преди експлозията.

Гефен имаше опит с експлозиите. В края на 1930-те беше станал член на тайна съпротивителна организация в един кибуц, където се изработваха експериментални оръжия по време на Голямото арабско въстание. През 1941 година се би в редовете на Британската армия срещу Ромел в Либийската пустиня. Службата му като израелски войник включваше неотдавнашната Шестдневната война, Суецкия конфликт и така наречената от израелците Война за независимост, през която Гефен служеше в батальон осемдесет и девет на Моше Даян и взе участие в щурма на Рамла и Лида през юли 1948 година.

Експлозията избухна точно когато Гефен минаваше покрай южноафриканците на път да вземе кутия замразен лимонов сок. Докато летеше нагоре от силата на ударната вълна, разбивайки с гръб окачения таван с вградено осветление, Гефен осъзна, че експлозията е от бомба.

Той падна тежко върху пода на супермаркета и се

огледа за двамата южноафриканци – по-късно щеше да се окаже, че единият е уругваец – бяха на пода, безжизнени. Край него лежеше жена, която умираше. Гефен се вгледа за миг в широко отворените ѝ очи и уста. Четвърта жертва лежеше на земята, а едното ѝ око висеше извън очната орбита. Гефен реши, че е мъртва, но по-късно щеше да узнае, че е оживяла.

Гефен погледна левия си крак и видя кръв, шуртяща от артерия близо до глезена му. От друга рана, някъде по-високо, бавно се стичаше кръв, образувайки разширяващо се петно върху крачолата на панталона му. Опитвайки се да стане, погледна ръцете и гърдите си и видя, че сакото му от светло кафяв велур е непоправимо разкъсано. Погледна отново към глезена си и видя, че кръвта блика на струйка като фонтан. Натисна с пръсти слабините си, притискайки с все сила феморалната артерия в горния край на левия си крак, за да спре потока кръв. Щом отпусна за малко, кръвта шурна отново. Вгледа се в глезена и забеляза, че е почти откъснат от стъпалото.

„В този момент реших, че не ми се живее – спомня си Гефен десетилетия по-късно. – Глезенът ми беше откъснат и след толкова войни една след друга, вече не исках и да помисля за влизане в болница“.

Опитният войник се огледа наоколо. Димът и прахът се слягаха, окаченият таван се полюшкваше налудничаво, а по пода, сред локви кръв, се въргаляха в пълен безпорядък осветителни тела, консервни кутии и пластмасови бутилки. Викове и стонове изпълваха супермаркета, а във въздуха се носеше добре познатия на Гефен мирис на барут, смесен по абсурден начин с аромата на пипер.

Израел Гефен премисли – вече не искаше да умира. Натискайки с една ръка лявата страна на чатала си, той заподскача на десния си крак към изхода. Двама мъже се появиха сред дима, изведоха го бързо навън и го настаниха на стол в съседната бръснарница. Казаха му да чака. След две-

три минути, които се сториха много повече на Гефен, единият от тях се върна и му помогна да влезе в кабината на камиона си.

„Говори ми нещо“ – помоли Гефен ужасения шофьор, който караше с пълна скорост по улиците на Западен Йерусалим. Камионът преминаваше на червено, избягвайки на косъм сблъсъка с автобуси, коли и пешеходци, а шофьорът натискаше непрекъснато клаксона. Гефен искаше мъжът да го държи буден с разговор, защото ако загубеше съзнание, ръката му щеше да се отпусне и можеше да загине от загуба на кръв. Двамата се заговориха за обикновени неща. След няколко минути пристигнаха на портала на йерусалимската болница Шааре Цедек (Врати на праведността). Гефен веднага бе заобиколен от медици, поставен на носилка и откаран в спешното отделение. Странно, помисли си Гефен малко преди да загуби съзнание, не съм влизал в тази болница от четиридесет и пет години, от онази далечна 1922 година, когато съм бил роден.

Един ден след работа, към края на февруари 1969 година, Моше Ешкенази излезе в задния двор на къщата в Рамла, където Далия поливаше цветята. Държеше вечерния вестник „Маарив“ в ръка. „Виж какво пише тук – каза Моше на дъщеря си. – Разследвали са атентата в „Суперсол“ в Йерусалим. Казват, че твоят приятел Башир е обвинен за участие в него“. Той повдигна вежди.

„Башир?“ – попита невярващо Далия. – „Башир Хаири от Рамала?“ Тя бавно тръгна към баща си, който не сваляше поглед от нея. Тридесет и шест години по-късно, тя живо си спомня този момент. Операцията, пишеше във вестника, е проведена от Народния фронт за освобождение на Палестина – групировка, поддържаща идеята за „въоръжена борба“, фраза, считана от израелците за другото име на тероризма. НФОП и лидерът му, бежанецът от Лида Жорж Хабаш, се хвалели, че целта на атаките им е да лишат

израелците от чувство за „спокойствие и сигурност“.

Башир Хаири в НФОП? Далия застина на място с лейка в ръка. Тя беше отворила вратата на дома си за Башир и семейството му и ги посрещаше с добре дошли всеки път, когато идваха да видят къщата, градината и лимоновото дърво. В отговор получи топлотата на арабското гостоприемство, по-голямо от което не бе срещала преди; благодарността им само заради това, че им е отворила вратата идваше от такива дълбини, каквито тя едва беше започнала да разбира. При всяко тяхно гостуване, Далия научаваше още за историята на семейството на Башир и поточно за експулсирането им от Рамла и Лод (Лида), а Башир започна да осъзнава, че не всеки жител на Израел е враг. Далия беше започнала да вярва, че е напълно възможно да водят спокоен разговор за случки от общата си история, представляващи взаимен интерес.

Сега Далия се зачете във вестника през рамото на баща си. Башир Хаири беше обвинен в съучастничество за атентата в супермаркета и за принадлежност към нелегалната организация на Западния бряг – Народния фронт. През месец юли предишната година партизани от НФОП бяха похитили полет на италианските авиолинии EI Al на път от Рим за Тел Авив, принуждавайки пилота да кацне в Алжир и задържайки пасажерите, повечето израелски граждани, за заложенници близо шест седмици, докато Израел най-накрая отстъпи пред исканията им да бъдат освободени шестнадесет палестински затворници. Шест месеца по-късно, през декември 1968, членове на НФОП нападнаха друг самолет на EI Al в Атина, като убиха един пасажер. И само два дни след атентата в „Суперсол“, операция на НФОП взе на прицел самолет на EI Al на летището в Цюрих, при което беше убит един човек и ранени четири. Далия бе гледала новините за тези събития с изгарящ гняв; беше чула за претенциите на НФОП да освободят Палестина, а това за нея означаваше унищожение на Израел и на единствения ѝ роден дом.

Башир Хаири в НФОП? Може ли да е вярно? В статията пишеше, че Башир ще бъде съден от израелски военен съд; може би тогава истината ще излезе наяве. Далия реши да не прави прибързани преценки преди делото. Но вече я глождеше смущаващият въпрос – с терорист ли се бе сприятелила?

Башир Хаири седеше в килия метър на метър и половина с каменни стени, железни решетки и слаба крушка, висеща от тавана. Вече шест нощи спеше направо на циментения под без завивки, треперещ от студ. Намираше се в стар британски затвор, наричан „Сарафанда“, близо до ал-Рамла и се чувстваше зле – имаше висока температура и го тресеше. Десетилетия по-късно Башир си спомня, че на седмия ден израелските тъмничари му донесли едно одеяло.

„В стаята за разпити в Сарафанда“ – разказва Башир, – „имаше стол и маса, а на масата – черна *шаба*, качулка. Слагаш качулката на главата си и те бият. Биеха ме по дланите и ме душаха през качулката. Друг път слагаха белезници на ръцете и краката ми, завързваха очите ми и пускаха кучетата. Те скачаха върху мен и ме притискаха до стената. Усещах дъха им на шията си“. Башир смята, че разпитите са били провеждани от агенти на Службата за обща сигурност, Шин Бет. Разказва за онези дни с привидно спокойствие, като някой, който си спомня как е ходил до магазина предишния ден. „Лицата им“ – казва тихо, – „и до днес ясно си спомням лицата им“.

След разпитите следва психологическа обработка. „От килията си чувах изстрели и после крясъци. Охраната идваше, извеждаха ме навън и ми показваха една дупка, ‘Ако не ни сътрудничиш, ще свършиш тук’. После пак в килията и пак изстрели, и пак крясъци. Човек започва да си мисли: *Сигурно убиват хората, които не признават*“. Агентите, които разпитваха Башир, искаха от него да признае, че е участвал в атентата в супермаркета и да опише

вътрешните операции на НФОП, за да сложат край на похищенията на самолети El Al. Младият адвокат не признаваше. Отказа да потвърди каквато и да е връзка с Народния фронт. Боевете, кучешките атаки и психологическата обработка продължиха да се редуват.

Такъв тип отношение не беше изключение. През 1969, годината, когато Башир беше арестуван, почти нищо не се знаеше извън Шин Бет за отношението към палестинските затворници. През 1974 година израелската адвокатка и правозащитничка Фелиция Лангер публикува книгата „Със собствените ми очи“, в която предаде разговорите си със затворници, претърпели „побой и унижения“. Тя описа затворници, които са представили доказателства, че са удряни по главата, дланите и краката; които са казали, че са били удряни в лицето при завързани очи; които са описали как са висели от стената с белезници, закачени за железни решетки; които са били разпитвани с „електричество и палки“; чиито ръце и крака са били връзвани, докато изкървят.

В един случай, написа Лангер, петдесет и две годишен мъж с белодробно заболяване е разпитван гол, а „ръцете му били вързани на гърба, към тях било привързано въже и по такъв начин бил повдиган във въздуха. Тези, които го разпитвали, го биели и след всеки побой му заповядвали да говори, но тъй като все отговарял, че няма какво да каже, продължавали да го бият. Лангер описа и затворник „целият насинен от бой“, който починал, а от управата твърдели, че се бил „спянал и паднал по стълбището“.

При едно от посещенията ѝ в затвора, вероятно през пролетта на 1969 година, Фелиция Лангер се среща с Башир. Тя си спомня блед мъж с големи очи, който изглеждал „едва-едва жив“. „Биха ме“, спомня си Лангер думите му, „докато вече не можех да стоя на краката си“.

Историите за насилие и мъчения бяха подкрепени и от Израелската лига за човешки и граждански права, чийто

директор, Израел Шахак, написа в предговора на „Със собствените си очи“, че „никой... каквито и политически или философски убеждения да има, не може да отрече, че случаите на преследване, потискане и мъчения, описани в тази книга, не само са верни, но са и характерни за израелското управление в окупираните територии“.

Три години по-късно, през 1977, лондонският вестник „Сънди таймс“ публикува детайлно разследване на „твърденията за систематичен тормоз на арабски затворници от страна на Израел“. Вестникът стигна до заключението, че „мъченията са организирани така методично, че не могат да бъдат пренебрегнати като работа на шепа „престъпни полицаи“, превишили правата си. По всичко изглежда, че това е съзнателна политика, одобрена на повисоко ниво“. Един от обектите на разследването беше Расмия Одех, която заедно с Башир беше затворена във връзка с атентата в „Суперсол“. Бащата на Одех, Йосеф, чиято къща бе срината около три седмици след атентата, описа как е бил заведен в затвора, за да наблюдава разпита на дъщеря си:

„Когато ме заведоха... Расмия не можеше да стои на краката си. Лежеше на пода, а по дрехите ѝ имаше петна кръв. Лицето ѝ беше синьо, а едното ѝ око подпухнало... Биха и мен, и нея, и двамата крещяхме. Расмия повтаряше: „Нищо не знам“. Разтвориха нозете ѝ, пхнаха палката в утробата ѝ. Кървеше от устата, от лицето и от долу. После съм припаднал“.

Израел отрече твърденията на „Сънди таймс“. Но пет-месечното разследване на вестника стигна до заключението, че техниките на разпит са включвали „продължителен бой“ и „мъчения с електрически ток и затваряне в специално конструирани килии“ – метод, който „говори, че отношението към затворниците не може да бъде наречено

просто грубо, а трябва да бъде поставено в категорията мъчения“. Вестникът отправи обвинения към израелските служби за сигурност, в това число Шин Бет, военното разузнаване и израелския отдел за специални задачи, че са знаели за мъченията и дори са ги ръководели“.

Причините да се прилагат мъчения, според вестника, са три – да се изтръгне информация; да се накарат хората да признаят „престъпления срещу сигурността, каквито може и да не са извършили“, за да могат властите да използват тези признания и да издадат присъди; и „да убедят арабите в окупираните територии, че най-безболезненият начин на съществуване е липсата на всякаква активност...“.

Вестникът установи, че голяма част от мъченията са се провеждали „в специален център на военното разузнаване, чието местоположение е несигурно, но по думите на очевидци се намира някъде във вътрешността на огромната база за военно снабдяване в Сарафанд...“.

Башир беше в Сарафанд и семейството му нямаше вести от него вече цяла седмица. Тридесет и шест години по-късно Нуха, по-голямата му сестра, си спомня деня, когато заминал, с пълна яснота. Беше 6:00 часа вечерта. Нуха току-що бе привършила почистването на къщата. В момента, в който си оправяше кърпата за глава, чу силно блъскане по вратата. Някакъв израелски капитан искаше да се срещне с Башир. Каза му, че той не си е в къщи. Като се върне, заповяда израелският капитан, да се яви в Муката – израелски военен затвор в Рамала. Башир изпълни заповедта и оттогава семейството не знаеше нищо за него. Усилията им да получат някаква информация, не дадоха резултат.

Седмица по-късно на вратата отново се почука. Пак беше капитанът, но този път с Башир. Той изглеждаше блед и отслабнал. Закия дойде от дневната стая, където имаше гости. Капитанът каза на Башир да не казва нито дума на никого. „Дрехите му са мръсни“ – каза Закия на капитана.

Тя бързо отиде до стаята му и се върна с чисти дрехи пъхнати в торба.

Военният каза на Нуха да дойде с тях. Тя се качи в джипа заедно с Башир и потеглиха на юг. Нуха не беше сигурна какво искаха.

„Изглеждаш уморен“ – каза Нуха на Башир по пътя към Йерусалим. „Биха ли те?“

„Стига!“ – извика капитанът към Нуха. „Нямаш право да говориш с него!“

Пристигнаха в Мускобия, руския затвор, който служеше като израелски военен център за провеждане на разпити в Йерусалим. Военните въведоха Нуха в една малка стая, а Башир – в съседната. Малко след това, спомня си Нуха, тя чу виковете на Башир. След като ги слуша неопределено дълго време, което ѝ се стори безкрайно, не можа понесе повече и припадна.

Три часа по-късно тъмничарите ѝ донесоха чаша вода. Заведоха я до другата стая и отвориха вратата. Там видя Башир само по долни гащета с клюмнала глава. От двете му страни стоеше по един мъж с палка.

„Братко“ – каза Нуха, – „о, братко!“ После извлякоха Башир навън и заповядаха на Нуха да се върне в Рамала сама.

Башир, по собствените му думи, не е признал никакво участие в атентата в супермаркета. „Издържах на побоя, на качулките, на кучетата. Не ме прекършиха“. Той отрече да членува в НФОП и да знае каквото и да било за операциите на Народния фронт.

Светът вече знаеше за НФОП, а операциите му, които тероризираха Израел, заемаха първите страници на вестниците. Много палестинци, все още в шок от поражението и окупацията след Шестдневната война, започваха да осъзнават, че само с малки партизански операции няма да може да се постигне дълго очакваното освобождение на Палестина. Те

приемаха тактиката на НФОП за „зрелищни операции“ като отмъщение за годините на унижение и провал и с цел вниманието на световните медии да се насочи към палестинската кауза. Тези атаки, комбинирани с операции на Фатах и други групи, бяха изключително популярни сред арабите, които продължаваха да виждат Израел като незаконен окупатор на Палестина.

„През 1968 година палестинските *федаи* можеха да пътуват из целия арабски свят само с картата си, издадена от организацията, и бяха приемани навсякъде“, спомня си Басам Абу-Шариф, тогавашен член на НФОП, в мемоарите си. „Без паспорт – само с картата. Никой, абсолютно никой в арабския свят не смееше да надигне глас срещу някой *федаи*...“ „След Шестдневната война всеки *федаи* беше бог“. Повечето от партизанските атаки срещу Израел бяха предприемани от Йордания и това водеше до напрежение в отношенията между крал Хюсеин и израелските лидери, а впоследствие – между краля и партизанските групи.

През месец март 1968 година, в отговор на партизански нападения, израелски танкове, пехота, парашутисти и бронирани бригади пресякоха река Йордан и атакуваха позициите на Фатах в йорданския град Карама. Израелските сили, наброяващи петнадесет хиляди души, бяха обстрелвани от артилериите на Фатах и Йордания. Двадесет и осем израелски войника загинаха, а йорданците заловиха няколко израелски танка, които скоро бяха показани на парад по улиците на Аман. Израел беше нанесъл повече поражения и постигнал повечето от военните си цели, но за арабския свят, жаден за символи на сила, смелостта на партизаните показваше, че палестинската съпротива е жива. Героичният образ на Ясер Арафат, който според слуховете, сам стоял под огъня, за да ръководи бойците си в Карама, придоби още по-големи измерения. Битката при Карама, макар и в редица отношения военно поражение, щеше да се предава като една от великите символични победи в историята на

палестинската съпротива, още повече засилваща имиджа на Фатах в Йордания. Сега за крал Хюсеин беше още по-трудно да оказва натиск върху партизаните. Затова, скоро след събитията в Карама, той заяви: „Ние всички сме федаи“.

От Кайро до Багдад и от Дамаск до Аман хиляди араби пълнеха службите за набиране на бунтовници, за да се запишат за доброволци в подновената борба срещу Израел. Фатах дори получи собствена честота по египетското радио, Арафат бе поканен в Кайро като официален гост на Насър, а редиците на Фатах набъбнаха.

„Зрелищните“ операции на НФОП междувременно започнаха да привличат легиони млади европейци, които виждаха в похищенията на самолети решителност да се рискува всичко за извоюване на свободата. Беше времето не само на студената война, но и на революции, вдъхновени отчасти от масови протести по цял свят срещу войната във Виетнам и, в някои случаи, в подкрепа на Виетконг. В третия свят Виетконг бяха смятани за борци за свобода, а Съединените щати – като техен потисник. По същия начин палестинските бунтовници, отвличанията на самолети и други операции от такава величина се идентифицираха от левите с борбата за революционна справедливост против властта на окупаторите. В Съединените щати обаче дори сред младите с леви убеждения и особено сред младите евреи идеалисти, които скоро щяха да извършат алия в Свещената земя, Израел се считаше за справедливият победител в неотдавнашната война. От друга страна надигащите се радикални движения в Европа започнаха да подхранват палестинските националисти с отявлени анти-империалисти: италиански, френски, испански и немски младежи, които бяха недоволни от капиталистическата система и нейните лидери.

Вдъхновени от Че Гевара, Хо Ши Мин и закана на Председателя Мао да стане „риба в революционното море“,

европейски леви пристигаха в тренировъчни лагери на ООП и НФОП в Ирак, Йордания, Египет, Ливан, Алжир и Йемен. От тези връзки из цяла Европа изникнаха „комитети на солидарността“, разпределящи финансови и медицински помощи и изпращащи доброволци в окупираните територии.

Скоро различни скандални революционни групи и бежанци из целия Запад започнаха да бъдат идентифицирани с палестинската борба. Те включваха венецуелския комунист Илич Рамирес Санчес (наричан Карлос Чакала), Андреас Баадер и Улрике Майнхоф (лидери на групата Баадер-Майнхоф) и фракциите на Червените бригади: ЕТА от Испания, италианската Бригада Роса, Аксион Директ от Франция и японската Червена армия. „Единствения език, който разбира врагът, е езикът на революцията“ – заяви Жорж Хабаш, – „превръщайки по този начин окупираните територии в пъкъл, чиито огньове поглъщат узурпаторите“. Девизът му беше „обединение, свобода, отмъщение“.

За хиляди палестинци „зрелищните операции“ означаваха мощ, въпреки поражението и внимание, насочено към палестинската кауза както никога дотогава. Мнозина палестинци вярваха, че нападенията им не са срещу израелски цивилни, а срещу „войници в цивилни дрехи“ от „режима на колониалните заселници“, които могат да бъдат мобилизирани срещу тях всеки момент. Това беше война и палестинските бунтовници вярваха, че нападенията са единственият начин за привличане на вниманието към каузата им. „Когато отвлечем самолет, ефектът е по-голям, отколкото ако убием хиляда израелци в битка“, каза Хабаш. „Десетилетия наред мнението на световната общественост не беше нито за, нито против палестинците. Те просто бяха игнорирани. Сега поне светът говори за нас“. В много части на света, обаче, тактиките на НФОП бяха обърнали хората срещу палестинците и тяхното освободително движение.

Операциите на НФОП освен всичко друго предизвикаха и масиран израелски отговор. Хиляди палестинци бяха

пратени в затвора, в това число мнозина, които нямаха никакво отношение към партизанските операции. Те бяха държани неопределено време без обвинение. По такъв начин операциите на НФОП станаха непрестанен източник на напрежение в самото палестинско националистическо движение и през февруари 1969 година, когато Башир бе арестуван, от НФОП се отцепи нова фракция, която се нарече Демократичен фронт за освобождение на Палестина. Абу Лайла, един от основателите на ДФОП, считаше, че „на-лудничавите акции“ на НФОП срещу цивилни извън Израел са „опетнили легитимността на съпротивата“. Лидерите на ДФОП също така се противопоставяха на риториката за „изтласкване на евреите в морето“ и разглеждаха борбата си не като насочена срещу евреите, а срещу ционизма. Те поддържаха идеята за съвместно съществуване между араби и евреи в рамките на една държава, където никой няма да бъде заставян да се изселва. Някои от ДФОП дори говореха за арабска и еврейска държава съществуващи една до друга. Идеята за съвместно съществуване започна да намира привърженици даже и сред някои от радикалните фракции на палестинската съпротива.

Към 1970 година обаче, идеологическите търкания в палестинското движение бяха незначителни в сравнение с антагонистичната атмосфера между палестинците и краля на Йордания, Хюсеин. След битката при Карама, Фатах и други фракции на палестинското освободително движение се бяха разраснали толкова много, че станаха буквално държава в държавата в Йордания, превръщайки столицата Аман в нещо като „арабски Ханой“. Бунтовниците виждаха краля като отстъпник пред Запада заради подкрепата му за компромиса на ООН, който, опасяваха се те, можеше да ги лиши от правото на завръщане. Някои бунтовнически лидери наричаха краля „книжен тигър“ и заплашваха да го свалят. На 1 септември, следвайки оттеглянето на йорданската армия от палестинските бежански лагери, кралският конвой

претърпя нападение, което според йорданците беше опит за покушение.

Няколко дни по-късно, когато Башир още лежеше в затвора и очакваше дълго отлагания си процес, борците от НФОП организираха може би най-зрелищната операция в историята на палестинското съпротивление. Планът им бе да отвлекат едновременно три самолета, пътуващи към Ню Йорк от европейски столици, увеличавайки максимално броя на американските пътници, за да привлекат впоследствие международното внимание. Самолетите щяха да се приземят на едно старо британско летище в йорданската пустиня, където пасажерите трябваше да бъдат държани, докато Израел освободи определен брой палестински политически затворници.

Членове на НФОП превзеха два от полетите и ги насочиха към Йордания. Третият опит се провали. Лейла Халед, палестинската „кralица на борците за свобода“, се подложи на пластична хирургия, за да прикрие самоличността си. Тя и един член на НФОП се престориха на младоженци от Мексико. Опитът им да отвлекат самолет на EL AL летящ от Амстердам не успя, защото пилотът направи остра маневра и така събори „новобрачните“ на земята. „Младоженецът“ беше застрелян от израелски служител от службите за сигурност, намиращ се на борда; Халед беше откарана в затвор в Лондон. Но три дни по-късно, когато един палестинец, работещ в Бахрейн чу, че героинята му кralица е в затвора, той сам, без ничия помощ, отвлеche самолет на британските авиолинии и заповяда на пилота да се приземи при другите два самолета, които вече бяха на земята в Йордания. За палестинците тази част от пустинята, източно от Аман в кралството на Хюсеин, стана известна под името „Революционното летище“.

„Съжалявам“ – извика по мегафона Басам Абу-Шариф към няколко стотинте пасажери, застанали на слънцето някъде на края на географията, – „но току-що ви

отвякохме в пустинята на Йордания. Това е държава в Близкия изток, намираща се до Израел и Сирия. Ние водим справедлива борба, война за независимост на нашата страна от израелската окупация. Причината вие да попаднете насред събитията е, че искаме да ви заменим за наши затворници в Израел и други държави“.

Списъкът на палестинските затворници съдържаше и името Халед, „мексиканската булка“, чиято операция се обърка и която сега лежеше в затвор в Лондон. Халед щеше да бъде освободена при размяна на заложници за затворници в резултат на действията на своя почитател. (Името на Башир щеше да се появи в друг списък за размяна на затворници и заложници две години по-късно, по време на похищението на летището край Тел Авив; операцията завърши, когато израелски командоси застреляха похитителите. Башир остана в затвора).

След шест дни кризата на „Революционното летище“ завърши с освобождаване на всички заложници и обгорели останки от три реактивни самолета, взривени на пистата от бойци на НФОП, за да демонстрират сериозността на положението пред света. След още няколко дни обаче, крал Хюсеин използва спектакъла на НФОП като основание за крути мерки срещу всички палестински фракции в кралството си.

В продължение на два месеца през септември 1970 година се водеше гражданска война, в която кралските войски водеха люти битки с ООП, НФОП, ДФОП и други палестински фракции в бежанските лагери, основани през 1948 година и в провинциални градове на пустинното кралство. Йорданските войски надвишаваха броя на палестинските партизани повече от три пъти, имаха над десетстотин танка и бронирани коли срещу нула от страна на палестинците. Когато Сирия пресече йорданската граница, за да се бие на страната на палестинците, кралят тайно се свърза с Израел и го помоли за помощ срещу сирийците – рядък случай на лична молба от арабски лидер до Израел да

нападне други араби. На земята, особено в бежанските лагери, битката изправи араби срещу араби в смъртна схватка, когато йорданската военна машина разгърна мощта си, убивайки хиляди палестинци само за единадесет дни. Този месец завинаги остана да се помни от палестинците като Черния септември.

На 26 септември по настояване на Гамал Абдел Насър, крал Хюсеин и Ясер Арафат отлетяха поотделно за Египет, където подписаха споразумение за примирие. Това беше последният значителен политически акт на Насър. Два дни по-късно египетският лидер, все още дълбоко почитан из целия арабски свят, въпреки централната му роля в едно от най-катастрофалните поражения, почина от сърдечен удар. Милиони хора изпълниха улиците на арабските столици, облечени в черно и плачещи открито, в сцена след сцена на масова скръб. Ерата на пан-арабския национализъм, на единствения лидер, обещаващ да поведе хората си към победа срещу потисника, беше приключила.

На Далия ѝ прилошаваше от действията на НФОП. В по-късни години щеше да си припомни ужаса от атаките, организираните от НФОП на летище Лод, когато трима членове на японската Червена армия откриват огън с калашници, убивайки двадесет и пет души, включително християнски поклонници от Пуерто Рико. Нападенията над цивилни пресичаше линията на всяка етичност и „удряше по много чувствително място в душата ми“. Във времена като тези Далия разбра как е възможно някой да изпита желание да убива в отговор на такива атаки.

Между занятията ѝ в университета в Тел Авив и у дома през уикендите Далия се питаше кои бяха тези хора и защо смятаха, че могат да постигнат целите си с подобни крайни тактики. Мислеше си и за Башир. Кой всъщност беше той?

Башир лежеше в затвора като член, според израелс-

ките власти, на НФОП. Беше трудно да се повярва, че онзи същия млад мъж, който стоеше на вратата пред Далия – чието семейство бе прието с такава топлина в дома ѝ – може да е част от Народния фронт. Тя беше изумена не защото смяташе Башир за приятел, а защото смяташе, че връзката им, в някои отношения, е дори по-дълбока. „Беше повече от приятелство, защото се случи не по наш избор“ – спомня си тя. – „Израел не беше избрал да има палестинци и палестинците не бяха избрали да имат Израел. Просто беше даденост и най-важният въпрос си остава, как човек може да се справи с даденостите в живота“.

Чрез срещата си с Башир, Далия, сега двадесет и една годишна, започна да преодолява стереотипите, с които бе израсла – недоверието, подозрителността и омразата. „Общо взето се смяташе, че арабин може да ти стане приятел, но при първия случай, щом националните му интереси диктуват друго, ще ти забие нож в гърба“ – каза тя. – „Това беше широко разпространено мнение. Трябваше да се бориш срещу него, да доказваш, че не е вярно“. Сега Далия се опасяваше, че случаят е именно такъв – националните интереси на Башир бяха влезли в разрез с дружбата им.

Далия дълбоко вярваше, че личният диалог е ключът към промяната. Ако Башир беше част от НФОП, ако беше свързан с атентата в Суперсол, това показваше, че „личните взаимоотношения са нищо пред колективните сили. Ако националните интереси стоят по-високо от нашата обща човечност“ – каза Далия, – „това значи, че няма надежда за изкупление, няма надежда за излекуване, няма надежда за промяна, няма надежда за *нищо*!“

Насрочването на съдебния процес продължаваше да се бави и един ден Ахмад, Закия и Нуха Хаири решиха да посетят Башир в затвора. Затворническите власти го местеха няколко пъти и сега беше в ал-Рамла. Зрението на Ахмад, и без това слабо, съвсем се бе влошило – това беше част от

бавен процес, довел в крайна сметка до ослепяването му – но като минаха през портала в зоната за посещения, той разбра къде се намира. „Башир“ – каза Ахмад, когато синът му седна срещу него, – „забеляза ли къде са направили затвора? Точно където по-рано бяха маслинените ни дръвчета“.

Ахмад каза, че земята била завещана на Хаир ал-Дин ал-Рамлави от отоманския султан през шестнадесети век. Парчето земя, *вааф*, беше останало семейна собственост в продължение на дванадесет поколения – до 1948 година. Башир осъзна, че символиката беше също и буквална: беше затворен на собствената си земя.

Нуха постоянно се тревожеше за брат си. Не знаем докога ще бъде в затвора, не знаем какво ще се случи с Башир“ – казваше тя. – „Толкова много неизвестни. Той е на двадесет и осем, а все още не е женен. А сега е в затвора за не знам колко време. Как ли ще се отрази това на бъдещето му?“

През 1970 година съдебният процес на Башир започна във военния съд в Лод (по-рано Лида), на няколко мили от стария му дом в ал-Рамла. Сестра му Ханом, която живееше в Кувейт, не беше виждала Башир откакто го арестуваха. Тя дойде да го види, но по време на процеса не разрешаваха посещения от семейството. Адвокатът на Башир ѝ каза да се престори, че е негова асистентка, „само така можех да го видя. Но той ми каза, че няма да ми разрешат да разговарям с него и че ако го направя, ще има последствия“. Когато тъмничарите доведоха Башир от килията му, Ханом не можа да се овладее. „Когато го видях, извиках: ‘*Хабиби Башир!* Мили ми Башир!“ Бях изгонена от сградата на съда. Но поне го видях“.

Един следобед по време на поредното оттегляне на съда, Ахмад реши, че повече не може да издържи, без да види къщата в ал-Рамла. Повече от три години бе устоявал на желанието да посети Далия и семейството ѝ, като казва-

ше на децата: „Ако се доближа до външната врата, ще получа сърдечен удар“. Сега, само на няколко минути от военния съд и затвора, където синът му прекарваше дните и нощите си, Ахмад застана със Закия и Нуха пред вратата на къщата, която бе построил през 1936 година. Макар че трудно виждаше, успя да различи фигурата на евреин на около петдесет години – Моше Ешкенази, от България. Дватамата мъже стояха и се гледаха през прага – Ахмад и Моше, двама бащи на една и съща къща.

Минаха през къщата и излязоха в градината в задния двор. Ахмад закрачи бавно, докосвайки камъните на къщата, а Закия и Нуха го подкрепяха от страни. Моше покани гостите си да седнат. Далия и Солия бяха отскочили до магазина и щяха скоро да се върнат. Когато се прибраха, спомня си Нуха, Далия попита за Башир. Преди да си тръгнат, Ахмад попита Далия дали може да си вземе един цвят от дървото *фитна*. Далия каза на Ахмад: „Можете да си откъснете направо от дървото“.

Три десетилетия по-късно Далия не си спомня същото; не помни да е била в къщата при посещението на семейство Хаири този ден, нито си спомня да се е запознавала с Ахмад Хаири. Но си спомня, че баща ѝ е разказвал за това посещение и особено за това, което бащата на Башир казал на Моше. По този въпрос спомените ѝ съвпадат с тези на Нуха.

„Тук имаше лимоново дръвче“ – каза Ахмад на Моше. – „Аз го посадих. Тук ли е още? Живо ли е?“

Нуха и Моше се изправиха и застанаха от двете страни на Ахмад. Поведоха го бавно към тъгъла на градината. Ахмад протегна ръце и прокара пръсти по гладката, твърда кора, по меките чворове в основата на дървото и по нежните му, изтъняващи клонки докато почувства между пръстите си меката четка на листата и, между тях, една малка, прохладна сфера – лимон от дървото, което беше насадил преди тридесет и четири години. Закия гледаше от масата с

насълзени очи.

Главата на Ахмад беше сред ниските клончета; той безмълвно плачеше. Моше откъсна няколко лимона и ги постави в ръцете на Ахмад. Мъжете се върнаха на масата и седнаха. Моше се надигна отново и се върна с кана лимонада, която наля мълчаливо в чашите.

„Хубаво беше“ – спомня си Нуха, вече в друго столетие, като жена на шестдесет в изгнание в Рамала. – „Много хубаво. Разбира се, че беше хубаво! Бяхме засадили това дърво със собствените си ръце. Семейството на Далия – те всички бяха много мили. Но какво ли значение има това? Те бяха хората, които взеха къщата ни“.

Ахмад занесе лимоните в Рамала. „Като подарък“ – ще каже Далия. – „За спомен“.

През 1972 година Башир Хаири беше осъден на петнадесет години затвор за съучастничество в атентата в „Суперсол маркет“ през февруари 1969 година на улица „Агрон“ в Западен Йерусалим и за участие в нелегална организация, Народния фронт за освобождение на Палестина. Израелски свидетели и палестински доносници бяха дали показания, че Башир е служил за връзка между тези, които за изработили бомбите и двамата членове на НФОП, които са скрили експлозивите на рафта за подправки в супермаркета.

Когато съдията обяви присъдата, Ханом Хаири започна да пици. „Башир! Башир!“ – викаше тя, докато отвеждаха брат ѝ. Нуха беше в шок, началото на състояние, което по-късно ще опише като нервна криза. В залата се вдигна шум и отчаяните писъци на Ханом се врязаха в общата врява.

Башир очакваше присъдата. Той се изправи и погледна съдията. „Не признавам този съд“ – каза той. „Аз съм невинен“. Нито веднъж през цялото време Башир няма да признае каквото и да е участие в атентата, нито членство в НФОП. Считаше военния процес за „инсценировка“, про-

ведена от незаконно правителство. „Не съм признавал нищо“ – ще си припомня Башир през 1998 година, двадесет и шест години след осъждането му. „Не можах да изтръгнат признание от мен. Защото ако бяха успели да го докажат, щяха да ме осъдят на доживотен затвор, а не на петнадесет години. Аз обаче съм палестинец. Винаги съм мразел окупацията. И вярвам, че имам право да се съпротивлявам с всякакви средства, достъпни за мен. Да, на даден етап средствата включваха насилие. Но аз ги разбирах. Разбирах действията на палестинските борци, готови на саможертва. И все още ги разбирам“.

Другите подсъдими по същото дело получиха по-тежки присъди – Халил Абу Хадидже беше осъден на двадесет години, Абдул Хади Одох – до живот. В отделен процес сестрите Расмия и Айша Одох също получиха доживотни присъди. „Когато прочетоха присъдите“ – спомня си Ханом, – „майката на Абдул Хади припадна. Всички изтичахме към нея, донесохме ѝ вода, а някой я напръска с парфюм да дойде на себе си“.

Лелята на Башир, Расмие, излезе от съда и се затвори в стаята си в къщи. Там рецитираше сурата на Ясин от Корана: „Техният знак е нощта. От нея извеждаме ние деня, а те тънат в дълбокия мрак“.

Тя повтори този стих четиридесет пъти.

„Ние казваме, че всичко е вяра и съдба“, каза Ханом. „Това според нас го спаси в крайна сметка“.

Присъдите на някои от подсъдимите бяха наложени отчасти въз основа на показанията на Израел Гефен, израелския ветеран. Експлозията на рафта за подправки бе забила с огромна сила толкова пипер в кожата на Гефен, че миришеше седмици наред; три години след експлозията, всеки път, когато се къпеше, все още откриваше миниатюрни парченца пластмаса – от опаковките на подправките – отложени по дъното на ваната. Що се отнася до стъпалото му, лекарите от болницата „Врати на праведността“ успяха

да го пришият обратно за глезена му, но и след няколко операции, то никога вече не бе същото. През целия си останал живот, особено в горещи и студени дни или когато беше уморен, отново усещаше горещината на взрива в глезена си.

След осъждането на Башир, Далия веднага прекрати всякакви контакти със семейство Хаири. „Чувствах се предадена“ – спомня си тя. Далия бе приела с дълбоко доверие диалога си с Башир. Сега това бе разбито на парчета и наред с него – вярата ѝ в силата на „връзката човек с човек“ да „докосва най-съкровената човечност, която е отвъд национални и политически различия – тази съкровена човечност, която поражда чудеса“. „Естествената, вродена вяра“ на Далия ѝ диктуваше, че „заедно можем да намерим решение. Това беше най-важният компонент, централната част на съществуването ми. Личната връзка държеше ключа към промяната“. Отдадеността на Башир на неговата собствена кауза, вярваше Далия, означаваше, че е „решен да се върнем в началната точка, откъдето бяхме тръгнали. Означаваше, че нас не ни искаха тук. Нямахме да ни приемат“. Наред с терзанията се появи и едно дълбоко усещане – повече емоционално, отколкото рационално, щеше да признае Далия по-късно – че Башир бе затвърдил предразсъдъка, характерен за всички израелци: арабите убиват евреи просто защото са евреи.

„Да, всичко се прекрати“ – каза тя двадесет и шест години след осъждането на Башир. – „Никакъв контакт. Дойде ми в повече, отколкото можех да понеса“. Вратата, която бе отворила, се затвори.

Далия стана скептична относно бъдещето на евреи и араби, живеещи едни до други. Изпитваше ревностно желание да защити Израел и участваше от цялото си сърце в националната отбрана като офицер от израелската армия.

Когато бе освободена от служба, Далия започна работа като учителка по английски език в гимназията Рамла-

Лод. Училището ѝ се беше в съседство до затвора в Рамла и до така близо до него, че тухлите на двете сгради буквално се докосваха.

През 1972 година, когато Башир започна да излежава присъдата си, осем въоръжени палестинци се промъкнаха в Олимпийското село в Мюнхен, застреляха двама израелски атлета и заловиха други девет. В последвалата престрелка във военна база с немската полиция, загинаха четиринадесет души, в това число всички израелски заложници. Палестинците бяха от организацията Черния септември – група, отцепила се от Фатах след гражданската война в Йордания. Една от първите операции на Черния септември, през 1971 година, беше убийството на йорданския премиер – като отмъщение за ролята му в атаката над палестинските фракции през септември 1970 година. И до днес не се знае дали Черният септември е действал независимо в мюнхенското клане или лидерът на Фатах е знаел предварително за операцията. По онова време Арафат защитаваше подобни акции. „Насилствени политически действия в средите на широко народно движение“ – казваше той, – „не може да се нарече тероризъм“. Много палестинци бяха съгласни. Те вярваха, двадесет и четири години след войната през 1948 година, че Израел е окупира земята и домовете им и че отчаяните времена изискват отчаяни мерки – никой няма да обърне внимание на борбата им, ако не пробият на международна сцена. „Хората трябва да променят света, трябва да направят нещо, трябва да убиват, ако се наложи“ – заявяваше Хабаш. „Да убиват, дори ако това означава ние на свой ред да изгубим хуманността си“.

Израелците отговориха на мюнхенските разстрели с удари срещу заподозрени палестински бази, като убиха стотици хора, включително множество цивилни. Само за няколко дни, поредица от убийства и осакатявания разтърси палестинското движение като част от израелската операция

„Гняв божи“. Израелският генерал, който ръководеше операцията, нарече убийствата „от огромно политическо значение“ и каза, че са били ръководени от библейското правило „око за око“. Операцията „Гняв божи“, обаче, не представляваше изцяло нова политика, а по-скоро интензифициране на израелските репресии в ерата на палестинските отвличания на самолети. На 8 юли кола-бомба уби почитания палестински писател и говорител на НФОП Гасан Канафани и двадесет и една годишната му племенница на път към Американския университет в Бейрут, където отиваха да я запишат за студентка.

Две и половина седмици по-късно съратникът на Канафани от НФОП, Басам Абу-Шариф, получи пакет с размер на книга, увит в амбалажна хартия с надпис „Проведено за експлозиви“.

„Басам“ – извика пощальонът към младия мъж, – „имате подарък – изглежда е книга...“. Младият бунтовник разкъса хартията и видя, че му изпращат книга за Че Гевара, един от неговите любими герои. „Спокойно“ – ще си спомни той двадесет и три години по-късно, – „започнах да прелиствам страниците да я разгледам ... Отдолу книгата беше кука. Там бяха поставени два заряда експлозив, свързани така, че да избухнат, щом се повдигне неотрязаната част от книгата...

Аз току-що я бях вдигнал“.

Експлозията отнесе палеца и два пръста от дясната ръка на Басам, счупи челюстта му, разкъса устните и изби зъбите му, отвори дълбоки рани в гръдния му кош, корема и горната част на дясното му бедро, ослепи дясното му око и сериозно увреди слуха му и в двете уши. Както и Израел Гевен, бунтовникът беше защит от лекарите, но щеше да носи спомена за експлозията до края на живота си. От този ден нататък семейството, колегите, приятелите и посетителите му трябваше да седат близо до Басам Абу-Шариф и да викат с цял глас поздравленията си, нежните си обръщения и

въпросите си.

Башир прекара следващите дванадесет години в няколко израелски затвора, предимно в Дженин, Тулкарм и Рамала. Другарите му по затвор бяха палестинци, осъдени за въоръжени бунтове или членство в забранени политически групи, или за демонстрации срещу окупацията, или просто очакваха внасянето на официално обвинение срещу тях. За осемнадесетте години след израелската окупация през 1967 година около 250 000 палестинци – или 40 процента от възрастното мъжко население – бяха влизали в затвор.

Башир прекарваше ден след ден по определения затворнически режим: ставане в 6:30, проверка, закуска от едно яйце и парче хляб със сирене, учене до обяд, рядка супа за обяд, следобед отново учене, дискусии и почивка. Физкултурните упражнения не се поощряваха, за да не би затворниците да станат силни физически.

Приятелства се завързваха на основата на общата съдба, омразата към окупацията и мечтата за завръщане. Затворническите групи залягаха над Хегел, Ленин, Маркс, Джек Лондон, Пабло Неруда, Бертолт Брехт, египетския писател Нагуиб Мафуз, Габриел Гарсия Маркес и неговата книга „Сто години самота“, както и Джон Стайнбек с „Гроздовете на гнева“. Затворническите власти внимателно преглеждаха получаващите се книги, за да открият палестинска националистическа литература, но въпреки това понякога някой успяваше да вкара книги като „Завръщане в Хайфа“ от Гасан Канафани, която поднови дискусиите за Резолюция 194 на ООН. Понякога някой посетител успяваше да внесе дори поезия от любимия палестински поет Махмуд Дарвиш.

За живота в затвора беше изключително важно да се намерят начини за прекарване на времето. Мъжете слушаха Шопен, великата арабска класическа певица Ум Култум и ливанската звезда Файруз, докато играеха на шах или табла

на пода в килиите си. Понякога сядаха в голям кръг по два-три пъти на ден и разговаряха за диалектическия материализъм, приликите и разликите между съветския и китайския комунизъм, политическото напрежение във Виетнам, Южна Африка, Родезия или Куба, идеите на Никсън и Кисинджър за Китай и Близкия Изток, философската история на Американската революция и естествено – въпроса за Палестина. Новините за деня идваха обикновено от вестници на иврит – език, който Башир и съкилийниците му научиха за няколко години.

Вечер затворниците си правеха театър – комедийни пародии, Шекспир, арабска литература и импровизирани сценки за разпитите в затвора. Друг път мъжете пееха за историята си: националистически песни, жътварски песни, песни от отдавна разрушени села, или обсъждаха коя палестинска политическа фракция беше най-близо до съкровени мечти на хората, а после измисляха лозунги за всяка една фракция. Башир стана убеден марксист.

Всеки месец Ахмад очакваше с нетърпение свиждането с Башир в затвора. „Не можеше да чака“ – спомня си Ханом. Много пъти, обаче, през нощта преди свиждането, Ахмад се обливаше в студена пот. „Получаваше втрисане, като това при наркоманите“ – каза Ханом. – „А на следващия ден му беше зле и се чувстваше изтощен. Но много често не можеше да отиде“, оставяйки Закия да направи свиждането без него. При един такъв случай Ханом, която се бе преместила пак на Западния бряг от Аман, за да посещава Башир всеки месец, каза на майка си: „Вие сте се радвали, че имате син. Но животът с Башир никак не е лесен“.

Закия не каза нищо, но като стигнаха в затвора, предаде думите ѝ на Башир под формата на шеговито заяждане: „Можеш ли да си представиш какво казва сестра ти за теб?“

„Башир беше много труден“ – каза Ханом. „Когато беше в затвора, ако му изпратехме специална храна, ще я

върне. Ако му изпратехме дрехи, ще откаже да ги носи. Забраняваше ни да идваме с такси. Всички други семейства идваха с обществения транспорт, с автобуси, но ние не желаехме да пътуваме с автобус. Отказваше да ни види на няколко пъти само защото бяхме дошли с такси – беше строг с нас. Искаше да бъде един от народа, а ние не му помагахме в това. Затова накрая започнахме да се качваме на автобуса“.

По време на посещенията си Ханом забеляза, че Башир е станал лидер сред затворниците. „Винаги ни молеше да занесем нещо на семействата на другите затворници“ – каза тя. „Винаги помагаше на бедните и нуждаещите се семейства. Един път ще ни помоли да занесем обувки на едно семейство, друг път – дрехи или лекарства на друго. Всеки път, когато го посещавахме, ни молеше да го правим“.

Годините минаваха и Нуха Хаири отбелязваше събитията в живота ѝ, които Башир, по-малкият ѝ брат, бе пропуснал – сватбата ѝ за Гиат, братовчеда им, с който бяха направили първото пътуване до ал-Рамла през 1967; раждането на първия им син, Фирас, втория син Сенан и третия Джасуан; рождените дни, годишнините, празниците. Братята и сестрите му отиваха към средна възраст, а Башир все стоеше в затвора.

Ханом се утешаваше с мисълта, че Башир, скромният ѝ, непретенциозен брат, притежава чертите на мюсюлманския светец Омар Ибн Хатаб, втори халиф, или наследник, на Пророка Мохамед. Омар Ибн Хатаб беше живял през седми век. „Почтен човек, дисциплиниран, сериозен, отговорен, човек, който знае точно какво прави. Всеки път, когато четях за Хатаб, си мислех за Башир“.

Години наред Далия минаваше покрай затвора в Рамла на път за работа. Почти всеки ден тя мислеше дали да се свърже с Башир. Можеше поне да провери дали е там; наистина, за известно време той беше. И все пак тя никога

не попита за него. Желанието ѝ да разбере нещо за него, ще каже тя по-късно, беше потискано от желанието нищо да не знае. *На кого ли изобщо му трябва да знае за това?* – спомня си тя, че си е мислела. *Защо да отварям раната? Защо да започвам всичко отначало?*

Далия все още се чувстваше „предадена“. Години наред бе очаквала някакъв сигнал от Башир, някакъв знак, че е в безопасност, че е невинен и че съжалява.

„Всъщност, бях чакала години наред да ми прати писмо, в което да пише: ‘Не съм го направил’“, каза Далия с развълнуван глас. Или: „Ако съм го направил, ужасно, ужасно съжалявам“. Но аз така и не получих такова писмо. Но нали уж съм му *приятелка*? Приятелка ли съм му или *не*? Ако съм му приятелка, може *искрено* да ми каже: „Нямам нищо, абсолютно нищо общо с това“. Но той все пак е член на организация, която поставя в програмата си като една от целите си *унищожението на Израел*, тоест чрез *терористични актове* – така наречената въоръжена борба. Взривяват бомби в автобуси, където пътуват и палестинци. Където може да има и палестински *деца*, защото терорът не подбира. И аз бих могла да бъда в един от тези автобуси!“

„Вярвах, че е виновен. Все още го вярвам. И бих била най-щастливият човек на земята, ако можех да се освободя от подозренията си“.

В сърцето си Далия вярваше, че това, което Башир е направил, ако наистина го е направил, „не е отговор, не е такъв отговор който да мога да приема“.

Понякога Далия обмисляше да влезе във връзка със семейството. Но веднага си спомняше атентата в „Суперсол“.

През петнадесетте години, които Башир прекара в израелските затвори, се печелеха и губеха войни, лидери се издигаха и сваляха. През 1973 година Египет предприе изненадваща атака и започна война, известна като Йом Кипур. Един

американски президент, Ричард Никсън, подаде оставка след скандал и беше заменен с Джералд Форд, а после Джимми Картър, който заговори за човешки права и мир в Близкия изток. В Ливан избухна гражданска война и израелците на два пъти нахлуха в територията ѝ. През 1974 година Арафат произнесе реч пред ООН в Ню Йорк, която вбеси Израел и хиляди американски демонстранти, но овациите в Общото събрание, където той изложи мечтата си за „Утрешна Палестина“ – демократична, светска държава, в която араби и евреи живеят рамо до рамо. Палестинското движение бързо започваше да показва признаци на дълбоко разделение по въпроса дали да се приеме резолюцията на ООН, признаваща Израел, което вероятно ще означава край на мечтата за завръщане. Башир и другарите му от затвора неуморно обсъждаха всичко това. Според Башир, не трябваше да се допуска никакъв компромис с правото на бежанците да се завърнат.

Башир започна да рисува – първо политически карикатури, после карта след карта на Палестина, после по-изразителни илюстрации – картини на изкоренени дървета, разрушени къщи и арестувани палестинци. На една от картините, нарисувана през 1970-те, се вижда зеленоока палестинска селянка, която с едната си ръка държи маслиново клонче, а с другата – факел с цветовете на палестинското знаме. Заедно с един друг затворник, Башир прекара десетки часове в изработване на удивително точно копие на джамията Ал-Акса в Йерусалим чрез залепване на три хиляди конеца и стотици миниатюрни сини и жълти квадратчета от плат върху основа от стиропор.

С подобряването на иврита му, Башир започна да настоява пред израелските затворнически власти за подобри условия – легло вместо матраци на земята; ежедневни физически упражнения; по-големи порции храна вместо оскъдните протеини и хляб, с които едва ли можеше да се нахрани и дете. Башир често организираше гладни стачки в

знак на протест срещу условията в затвора.

„Когато Башир беше в затвора, баща ми заспиваше с радиото в скута си“ – спомня си Ханом. „Щом чуеше, че затворниците са обявили гладна стачка, и той обявяваше такава. Казвахме му, че стачката е прекратена, за да хапне нещо, но той се досещаше, че го лъжем и казваше: ‘Не е вярно, щяха да го кажат по радиото’“. Трудно беше да излъжем Ахмад по този въпрос; ако се съмняваше, лягаше с радиото под възглавницата. „Башир имаше специална връзка с баща ни, може би защото беше първородният му син“ – каза Ханом. – „Имаха дори нещо повече от специална връзка – имаха химия. Обожаваха се взаимно“.

Въпреки разговорите с израелските затворнически служители, Башир не отчете никакви промени, освен тези извън стените, които той считаше за катастрофални.

На 19 ноември 1977 година египетският президент Ануар Садат направи безпрецедентно посещение в Йерусалим, показвайки готовност да сключи мир отделно от другите арабски страни, които продължаваха да оказват съпротива. Две години по-късно, след интензивни преговори с президента на САЩ, Джими Картър, Садат и израелският премиер Менахим Бегин подписаха споразумението Кемп Дейвид, с което сложиха край на състоянието на война между Египет и Израел. Бяха минали дванадесет години откакто арабският свят понесе катастрофалните загуби в Шестдневната война и шест години откакто Египет си бе възвърнал донякъде уважението след войната Йом Кипур или, както я знаеха палестинците, Октомврийската война от 1973 година; сега, след Кемп Дейвид, Израел щеше да започне изтегляне от Синайския полуостров.

За мнозина на Западния бряг, в Израел и Египет, Садат беше герой, един държавник, който рискува живота си, за да сключи мир въпреки „стената от омраза, заобикаляща Израел“, по думите на Рабин; това беше, за поддръжниците,

необходима стъпка в посока към мир в Близкия изток. Наистина, споразумението Кемп Дейвид предвиждаше петгодишен преход към „пълна автономия“ за палестинците в Западния бряг и Газа. Но палестинците не бяха представени по време на разговорите в Кемп Дейвид и в споразумението не се казваше нищо за главната мечта на милиони палестинци – правото да се завърнат и бъдещето на Йерусалим като столица на една независима палестинска държава.

Много палестинци, в това число и Башир, вярваха, че египетският президент ги е продал, като е договорил собствената си сделка, вместо да обмисли всеобхватно уреждане на въпроса, ангажирайки всички страни. В окупираните територии се проведоха демонстрации срещу Садат и Кемп Дейвид. През следващите години правителството на Бегин се отказа от изтегляне от Западния бряг и вместо това, засили строежа на селища в региона. Водена от Ариел Шарон и религиозните партии, управляващата коалиция, начело с партията Ликуд на Бегин, се зае да създаде нови „факти върху земята“, проявявайки претенции за Ерец Израел в Западния бряг и Газа. От палестинците се искаше да представят доказателство за собственост или да направят място за булдозерите, оградите от бодлива тел и израелските заселници. По такъв начин палестинците започнаха да виждат как най-дълбоките им страхове стават реалност – те все още нямаха държава, окупацията ставаше все по-тежка и сега трябваше да продължат битката без Египет, най-силния им съюзник през десетилетията борба за освобождение. В Западния бряг Садат беше мразен до такава степен от палестинците, че на палестинския арабски диалект *садати* стана нарицателна дума за човек, който е слаб, капитулира, държи се страхливо или, по думите на един стар приятел на Башир, „някой, който е готов да прави отстъпки срещу фалшива лична слава“. През 1981 година египетският президент плати за куража си, или за страхливостта си, с живота си. На 6 октомври той беше убит, докато наблюдаваше

военен парад заедно с чуждестранни гости.

През цялото десетилетие на 1970-те Далия често сядаше на верандата в Рамла след работа, вгледана в розите „Кралица Елизабет“. През този период тя често се чувстваше „обзета от отчаяние заради сблъсъците между колективните сили“ и се тревожеше, че „духът ми бе смазан от историческото колело на неизбежността“. Тя се питаше дали конфликтът с палестинците ще свърши някога. Знаеше, че всяка страна желае да изгони другата, но собствените ѝ опити да си забрани да мисли за семейство Хаири бяха неуспешни. „Нещо в мен продължаваше да живее“ – написа тя години по-късно. „Едно слабо гласче настояваше да разбере, защо бях въввлечена в това. Хората дойдоха, почукаха на вратата ми и аз избрах да им отворя. Сега завинаги ли е затворена вратата? Това ефимерна възможност ли бе, отминал епизод ли?“

Далия си спомня часове на размисъл за семейство Хаири и за къщата, в която живееше, която „баща ми купи като ‘изоставена собственост’ от държавата. Но тази къща не принадлежеше на държавата; тя принадлежеше на семейството, което я е построило, което бе вложило средства в нея, надявало се бе да отгледа децата си и да остарее там. Можех да си представя какво е да си на тяхното място“.

Или ние, или те – така ли? мислеше си Далия. Или аз живея в къщата, докато те са бежанци, или те живеят в моята къща, докато аз съм бежанка? Трябва да има друга възможност. Но каква е тя?

Моше и Солия остаряваха. „Знаех, че един ден ще наследя къщата“ – каза Далия.

През годините, прекарани по израелските затвори – по негови сметки, беше се местил седемнадесет пъти за петнадесет години – Башир понякога споменаваше младата израелка и вратата, която тя беше отворила за семейството му. „Казах

на приятелите си в затвора за посещенията ми в къщата“ – спомня си той. „И какво видях в Далия. Тя ми изглеждаше различна. Бих казал ‘с широки възгледи, различна от всички други израелци, които познавам’.

„Надявам се“ – допълва Башир, – „че тя не е самотна свещ в стъмняваща се стая“.

И въпреки това Башир никога не написа на Далия писмото, което тя очакваше. Той не призна пред израелските следователи и нямаше намерение да прави признания и пред Далия. Наистина, поддържаше твърденията си, че е невинен, но добави, години по-късно: „Ние сме понесли много кланета. Давайма. Куфр Ясам. Деир Ясин. След всичките тези касапници и изземване на собственост, ако някой си мисли, че палестинците ще се държат като Исус Христос, много се лъже. Ако не притежавах това дълбоко убеждение – до мозъка на костите си – в необходимостта да мразим окупацията, нямаше да заслужавам да бъда палестинец“.

През септември 1984 година след като излежа петнадесет години по обвинения за участие в атентата в „Суперсол“, Башир Хаири беше освободен от затвора. Беше вторият от двата истински щастливи момента, които Ханом помни за брат си. Първият, спомня си тя, бил при раждането му.

Семейството на Башир чакаше в Рамала. Братята и сестрите му се бяха завърнали от целия арабски свят – от Аман, от Катар, от Кувейт. „Беше като сватба“ – спомня си Нуха. „Приготвихме най-добрите ястия, сладкиши, цветя, палестински знамена“.

Израелските власти бяха категорични празнуването да не се провежда пред стените на затвора. „Казаха, че трябва да дойдат само двама-трима души“ – спомня си Ханом. „Направих панделки за цветята с цветовете на палестинското знаме, което беше незаконно по онова време. Израелците не забелязаха. Но много хора бяха научили, че ще пускат Башир и се събраха около стените на затвора да

го посрещнат. Когато израелците видяха това, казаха, че няма да го освободят. Бяхме там в осем сутринта – накарарани да чакаме до след един час. Баща ми и майка ми бяха много възрастни и чакаха тревожно у дома“.

Когато Башир излезе от затвора, обаче, не беше готов да се прибере у дома. Първо трябваше да отиде на гробището. Там застана до гроба на Халил Абу-Хадиджи, осъден заедно с него по делото за „Суперсол“ и починал в затвора. Башир му отдаде последна почит с тиха, частна церемония. „После“ – каза Нуха, – „се върна у дома“.

Къщата беше пълна с гости. Роднини от Газа изпратиха големи чанти с портокали за празника. Толкова много хора искаха да видят Башир – ученици, градски лидери, семейството, политически активисти – че няколко приятели трябваше да стоят отвън и да насочват трафика пред къщата. „Правеха го заради Башир“ – каза Ханом. „Мама готви, всички сте добре дошли“. Отначало Башир се опита да омаловажи празненството: „Не съм герой“ – каза той. „Излежах присъдата си – не съм направил нищо особено. Няма нужда да празнувате“. Но в крайна сметка отстъпи и семейството го видя „щастлив, доволен, засмян през цялото време. Беше най-хубавото време в живота ми“.

В къщи Башир трябваше да се приспособява към живота извън затвора. „Спеше на пода, беше отвикнал от леглото“ – каза Ханом. „Не можеше да носи нормални обувки, защото след петнадесет години без обувки размерът и формата на стъпалата се променят“. По-тревожни за семейството бяха белезите от мъченията. „Когато излезе от затвора, имаше множество изгаряния с цигара по тялото си“ – каза Ханом. „Като го попитахме от какво са, каза, че било алергия“.

През декември 1984 година, три месеца след освобождаването на Башир от затвора и четиридесет и осем години след построяването на семейния дом в ал-Рамла, Ахмад Хаири

почина. Беше на седемдесет и седем години и почти половината от живота му бе минал в изгнание.

По-късно същата година Башир се ожени за братовчедка си Шехеразаде. Запитан за брака си, не казва друго, освен, че е знаел, „че това е жената, която ще ме разбира най-добре“. През 1985 година се роди първото им дете. По арабска традиция, момчето бе наречено на дядо си, Ахмад.

Същата година почина и Моше. Солия бе починала осем години по-рано и сега никой не живееше в къщата. „Беше тъжно“ – спомня си Далия. – „Цялата ти история е тук, а къщата е празна, родителите ти са починали. Сега това беше моята къща“.

Къщата принадлежеше на Далия по закон. Въпреки това „Не можех да отрека, че съм живяла тук през всичките години, докато семейството, което я е построило, е било изгонено. Как да приемеш спокойно такава реалност? Как да застанеш пред тях и какво да им отговориш?“

„От мен зависеше да направя нещо“ – каза тя. – „Къщата сякаш ми разказваше историята си. Повече от една. Трябваше да отговоря.“ Тя постоянно мислеше за престъплението, отвело Башир в затвора. Как, мислеше си, да отговори в светлината на това? Накрая реши: „Неговата реакция няма да определя моята. Имам свободен избор да мисля, избор да действам, според моето разбиране и моята съвест“.

Далия си беше мислила за времето, когато, като малко момиченце, беше изтръгнала звездата и полумесеца – символ на исляма – от върха на портата в къщата в Рамла и ги беше изхвърлила. „Бяха толкова красиви“ – каза тя. „Искаше ми се пак да ги сложа. Срамувах се от извършеното“.

Една нощ, докато още се питаше какво да прави с къщата, ангел Габриел дойде в съня ѝ. „Беше кацнал и пърхаше точна на върха на портата, където бяха звездата и полу-

месеца преди“ – каза Далия. „Гледаше мястото, където по-рано се намираше символът, и се усмихваше. Той благославяше къщата, благославяше мен и ми даваше благословията си да правя, каквото реша с къщата“.

Година след излизането му от затвора, през пролетта на 1985 година, Башир получи съобщение от палестинския англикански свещеник в Рамала. Името му беше Ауде Рантиси. Беше родом от Лида и пазеше живи спомени как е бил изгонен със сила от дома си през юли 1948 година.

Рантиси каза на Башир, че току-що са му се обадили от Йерусалим. Отсреща бил съпругът на Далия, Йехезкел Ландау. Йехезкел обяснил, че бащата на Далия, Моше Ешкенази, е починал и че сега, осем години след смъртта на майка ѝ Солия, къщата в Рамла е празна. Далия желаела да се срещне с Башир, за да поговорят за бъдещето на къщата. Би ли желал да се срещнат?

Далия беше премислила какво би могла да направи. Знаеше, че иска да действа въз основа на двете истории. „Исках да призная, че това е къщата на детството ми, родителите ми бяха починали тук, всичките ми спомени бяха тук, но че тази къща е построена от друго семейство и че техните спомени също са тук. Исках да призная всичко това“.

След месец Далия и Йехезкел пътуваха на север към окупирания Западен бряг. Спряха в дома на Рантиси и съпругата му, Патриция, намиращ се до Евангелисткото училище за момчета в Рамала, на което Рантиси беше директор. Башир ги чакаше там.

Далия и Башир седнаха един срещу друг на удобни столове в хола на Рантиси. Колко години бяха минали? Шестнадесет? Осемнадесет? Далия сега беше на тридесет и седем с венчална халка на пръста си; Башир – на четиридесет и три, също бе женен. Кичур побеляла коса падаше на челото му. Далия забеляза, че лявата му ръка – както винаги

– е в джоба му.

Заговориха за ежедневни неща. Добре ли е Башир? Как се чувства на свобода? Какви планове има?

Далия стигна до главната тема на разговора им. Не беше спирала да мисли за къщата и нейната история, обясни тя. Този дом принадлежеше на две семейства, на два народа, на две истории. А сега, месец след смъртта на Моше, домът е празен. Не беше спирала да мисли и за безкрайния кръг на болка, отмъщение, болка, отмъщение. Питаше дали има нещо, което би могла да направи, за да не отбягва този въпрос и да почете историите на двете семейства. Това бе жест не само към Башир, но към цялото семейство Хаири. *Как човек признава колективната рана?* – беше мислила много и много пъти. *Сърцето иска да направи нещо. Сърцето иска да направи крачка към излекуване на тази рана.*

Далия разбираше, че не е възможно да раздели собствеността върху къщата със семейство Хаири, нито да прехвърли имота на тяхно име. Търсеше се друго решение.

„Готови сме“ – каза Далия, – „да платим обезщетение за загубата на собствеността ви“. Тя намекна, че е възможно да продадат къщата и да дадат парите на семейство Хаири.

„Не, не, не“ – бързо каза Башир. – „Никакво продаване. Нашата бащиния не може да се продава“.

„Тогава какво предлагаш, Башир?“ – попита го Далия. „Какво да направим?“

За Башир решението трябваше да е съобразено с правата му и борбата, която бе водил цял живот като палестинец. „Тази къща е моето отечество“ – каза той на Далия. – „Там изгубих детството си. Бих искал къщата са служи на арабските деца от ал-Рамла. Искам те да изживеят детството, което ми бе отнето. Каквото съм изгубил там, искам да го дам на тях“.

Далия и Йехезкел с готовност се съгласиха с предложението на Башир – къщата в Рамла щеше да стане детска градина за арабските деца от Израел. Имаха и други идеи,

но това беше добро начало. Те щяха да уважат желанията на Башир, но не и името, предложено от него за къщата, построена от баща му: „Къща на Далия за арабските деца от Рамла“.

„Извинете“ – прекъсна ги внимателно Патриция Рантиси от другия край на хола. „Яденето е готово“.

Башир, Далия, Йехезкел и Ауде Рантиси се надигнаха от местата си и отидоха да обядват. Разговорът продължи на масата.

Като се готвеха да разчупят хляба, Далия и Йехезкел погледнаха през масата към арабските си сътрапезници и се помолиха на иврит:

Благословен да си Боже, ти вечен
наш Бог – господар на света –
даващ ни хляб от земята.

ДЕПОРТАЦИЯ

Башир лежеше със завързани очи в израелски военен камион, движещ се на юг от град Наблус на Западния бряг. Ръцете му бяха оковани с белезници на гърба, а краката му – оковани и свързани с вериги с трима други затворници.

Свободата му не продължи дълго. Три години след освобождаването му от затвора Башир Хаири отново беше арестуван.

Тази сутрин – 13 януари 1988 година – Башир и други трима мъже бяха изведени от килиите им в затвора Джунейд в Наблус и поведени по бетонния под към изхода на затвора. Действието не дойде изненадващо за международната дипломатическа общност, пресата, защитниците на човешките права, арабския свят и осемстотинте палестинци зад решетките на Джунейд. Арестът на четиримата мъже беше част от по-широки мерки на Израел срещу заподозрени организатори на продължаващите безредици в Газа и на Западния бряг, известни на израелците като бунтове, а за арабския свят – като въстание, на арабски интифада.

Пет седмици по-рано в Газа, а след това на Западния бряг, бяха избухнали демонстрации срещу израелското управление. За двайсет години палестинците, живеещи в контролираните от Израел територии, бяха видели почти всеки аспект от обществения живот, диктуван от окупационна сила. Израелците определяха програмите в училищата, в техни ръце бяха гражданските и военните съдилища, те контролираха здравеопазването и социалните служби, въведоха окупационни данъци и решаваха евентуално коя фирма да получи разрешителни за работа. Макар че израелците бяха разрешили образуването на някои граждански институции, включително профсъюзи и бла-

готворителни организации, към средата на 1980-те години 1,5 милиона палестинци на Западния бряг и в Газа кипяха от недоволство срещу окупацията. Израелците контролираха земята, на която живеяха палестинците, охраняваха достъпа до потоци и водоизточници, които течаха през или под нея. Те можеха да арестуват и хвърлят в затвора жители на Газа или Западния бряг по променливи закони и военни разпоредби, неподлежащи на обществена критика. За двайсет години се бяха натрупали негодувание и съпротива, и в края на 1987 година те достигнаха точката на експлозия.

На 8 декември 1987 година израелско превозно средство – според някои разкази това бил селскостопански камион, други настояваха, че е бил танк – се врязва в редица от коли, превозващи палестински мъже, връщащи се в Газа от ежедневната си ниско платена работа в Израел. Четирима араби бяха убити. Същия ден се разнесе слух, че телата на четиримата мъже са конфискувани от бежанския лагер Джабала от израелски военни, опитващи се да скрият веществени доказателства за убийство на четирима мъже.

По-късно в лагера Джабала се събраха няколко хиляди души за погребението и избухнаха сблъсъци. На следващия ден момчета и младежи започнаха да замерят с камъни израелските войници. Стотици камъни падаха върху военните и те отговориха с огън на месо. Двайсетгодишният Хатем ал-Сиси беше убит; той стана известен като първия мъченик на интифадата. Демонстрациите бързо се разраснаха, първо в останалата част на Газа, а след това – по Западния бряг, като младежи, тийнейджъри и дори момчета на по осем години замеряха с камъни израелските танкове и войници. Навсякъде по Западния бряг и в Газа палестинците обявиха обща стачка, като бойкотираха израелските стоки призоваха „братята доктори и фармацевти“ и „братята бизнесмени и бакали“ да спуснат кепенците на своите магазини – от солидарност с демонстриращите и да стане ясно, че животът в окупираните територии няма да продължи

както преди. Интифадата се роди.

Сега образът на палестинците, който заля телевизионните екрани по света, вече не беше този на похитители, взривяващи самолети, или на маскирани мъже, отвличащи и убиващи олимпийски атлети, а на младежи, хвърлящи камъни срещу окупаторите, които отговаряха с куршуми. Израел, дълго време представян на Запад като Давид сред враждебното арабско море, изведнъж се появи в ролята на Голиат.

Интифадата, първоначално игнорирана от израелския министър на отбраната, Ицхак Рабин, като поредица от незначителни локални безредици, промени динамиката на блискоизточната политика. Палестинците я нарекоха „каменната революция“. Един изтъкнат израелски историк я сравни с „антиколониална война за освобождение“; друг я нарече „палестинската война за независимост“. Въпросът – какъв вид независимост? – щеше да раздели палестинците през следващите години.

Години наред ООП, коалиция от националистически съпротивителни групи с Фатах на Арафат в своя център, доминираше палестинския политически дискурс. Пет дена след избухването на интифадата обаче, в същия бежански лагер в Газа, който беше пръснал семето на въстанието, се появи нова група. Тя се нарече Движение за ислямска съпротива, известно по арабското си съкращение, Хамас. Неговият лидер, един сакат, брадат мъж на средна възраст на име Шейх Ахмед Ясин, беше избягал със семейството си от село ал-Джора през 1948 година; селото по-късно беше разрушено и върху неговите останки беше построен израелският град Ашкелон.

Хамас не подкрепяше признаване на Израел и компромис по отношение правото на завръщане. Организацията се стремеше към ислямска държава на цялата историческа територия на Палестина. Техният учредителен акт описваше евреите като извършващи конспирация, „за да управляват

света“ и заявяваше, че тяхното унищожение ще бъде исторически паралел на победата на Саладин над кръстоносците преди осем века. Безкомпромисната позиция на Хамас по отношение на правото на бежанците да се завърнат по своите домове и нарастващата роля на групата в програмите за социална помощ в окупираните територии, се оказа популярна. Групата незабавно беше сметната за полеви съперник на ООП, чиито лидери, включително Ясер Арафат, бяха в изгнание в Тунис.

Израел, желаещ да отслаби Арафат, отначало насърчаваше разрастването на радикалното Мюсюлманско братство, чиито членове основаха Хамас. Сега Хамас пламенно осъждаше „ционисткото творение“ и неговите репресии срещу интифадата.

Чрез интифадата палестинската съпротива излезе далеч извън границите на Хамас или ограничените възможности на лидерите на ООП да ръководят събитията от Тунис. Голяма част от съпротивата беше спонтанна, особено през първите месеци. Местни комитети изникваха от средите на народа, за да координират демонстрациите, да планират операции от типа „удряй и бягай“ срещу израелски взводове, да провеждат тайни уроци, когато израелските органи затвориха местните училища, да протестираха срещу израелските данъци, да отстраняват израелски стоки от рафтовете в местните магазини и да сформират зърнопроизводителни, птицевъдни и шивашки кооперативи, за да възстановят приходите, когато хората не можеха повече да работят в Израел. Много семейства отглеждаха „градини на победата“, за да заменят израелските доставки на земеделска продукция, люпеха пилета в стари хладилници и наливаха мляко в стари кожени мехове, разклащаха меховете, докато млякото не станеше на масло. Замерянето с камъни беше сърцето на въстанието, но някои общини участваха в мирно гражданско неподчинение. В Бейт Сахур, близо до Витлеем, хиляди палестинци, част от бунта срещу израелс-

ките данъци, върнаха своите израелски лични карти и седнаха на мълчалив протест пред общината. Израелски войници ги разпръснаха със сълзотворен газ.

В разгара на бунта срещу израелските данъци Далия пътуваше към Бейт Сахур с голяма група религиозни евреи. „Те нямаха представители в Кнесета, а бяха облагани с данъци“ – Далия си спомня за палестинците. Израелски войници спряха групата на контролно пропускателния пункт. Те стояха пред войниците, рецитираха една сура от Корана за наказанието и невинността, четяха Молитвата на св. Франциск за сеене на любов там, където има омраза, и пееха хасидска молитва за мир:

„Нека бъде волята Ти да се сложи край на войната и кръвопролитията на Земята и да се разпространи велик и чудесен мир по целия свят, така че народ да не вдига меч срещу народ, и никога вече да не чуят за война...

Нека никога да не засрамваме който и да било човек на земята, велик или малък...

И нека в наше време стане така, както е писано: ‘Ще дам мир на земята и ще си лягате, и никой няма да ви плаши; и ще изстребя лошите зверове от земята и меч няма да мине през земята ви’

Боже, който си мир, благослови ни с мир!“

През първите три седмици на въстанието, в демонстрациите загинаха двайсет и един палестинци, тъй като израелската армия продължаваше своята политика да стреля на месо; скоро, изправен пред растящата международна критика, Ицхак Рабин, сега министър на отбраната, смени политиката на Израелските отбранителни сили на „сила, мощ, побой“, като войниците започнаха преднамерено да чупят ръцете на онези, които хвърляха камъни. Все пак броят на смъртните случаи нарастваше; през първата година на интифадата най-малко 230 палестинци бяха застреляни

от израелските войници, а повече от 20 000 бяха арестувани. Хиляди бяха заловени при внезапни акции в ранни зори в бежанските лагери, когато войници разбиваха врати, измъкваха от домовете им младежите, които бяха хвърляли камъни, и ги натоварваха в автобуси. Много от младежите и момчетата бяха затваряни без повдигане на обвинения, с формулировка „административно задържане“. Израелските власти затвориха деветстотин училища на Западния бряг и в Газа; въведоха удължен полицейски час, който попречи на работниците да ходят на работа в Израел; и, въпреки международните протести, започнаха да депортират в Ливан мъжете, в това число и Башир, които бяха заподозрени в организиране на интифадата.

Далия лежеше в една йерусалимска болница и слушаше лекарите и сестрите да обсъждат интифадата. Беше януари 1988 година.

През последните дни новините за палестинското въстание пристигаха от време на време: приятел донасяше вестник, санитарка докарваше телевизор или Далия лежеше по гръб и се вслушваше в болката в гласовете на болничния персонал.

Преди девет месеца Далия беше получила диагноза рак. След първата ѝ биопсия и лечение, тя получи четири лекарски мнения, твърдо препоръчващи по-агресивни процедури; това лечение, казва тя, включваше хистеректомия. Тя неохотно се съгласи на процедурата, но само няколко дни преди операцията Далия откри, че е бременна. Беше четирийсетгодишна. Противно на съветите на всичките ѝ лекари, тя отказа операцията. Те я предупредиха, че ако бременността ѝ напредне, рискува живота си. Нямахме начин да се знае дали ракът няма да се изостри. „Като лекар възразявам“ – каза ѝ един от нейните лекари. – „Но като човешко същество, уважавам, приемам и се възхищавам“.

Една вечер няколко седмици преди това Далия отиде

в Стария град. Тя се почувства ободрена от решението си да запази бебето и искаше да се помоли пред Стената на плача. Когато се върна у дома, почувства силни контракции. В болницата лекарите ѝ казаха, че бременността ѝ е с висок риск поради лечението на рака. Веднага беше поставена на легло, на което трябваше да лежи денонощно. В това състояние се намираше, когато чу първите новини за интифадата.

В началото на януари съпругът на Далия, Йехезкел, дойде до леглото ѝ с новината, че на Башир му предстои депортация. Той беше заподозрян, че помага за организиране на интифадата, и изглежда израелски военен съд щеше да нареди депортирането му в близките дни.

„Защо не направиш нещо?“ – попита Йехезкел.

Далия си помисли, че въпросът е абсурден. Да направи нещо? Тя беше бременна в шестия месец и се бореше да се възстанови от заболяване, застрашаващо живота ѝ. Беше на легло месеци наред. Не можеше да стане да отиде до тоалетната, без да почувства контракции, а мощното лекарство против контракции я караше да трепери.

„Какво например?“ – попита Далия.

„Може би да напишеш своята история“ – отговори Йехезкел. – „За Башир и историята на къщата в Рамла“.

„Не, разбира се, не“ – спомня си Далия да казва на съпруга си. – „Не искам да се излагам на опасност. Нужно ми е спокойствие. Не искам“.

Йехезкел не повдигна повече този въпрос.

В затвора Джунейд на 13 януари 1988 година, докато Башир, Джабрил Раджуб, Хусам Хадер и Джамал Джабара минаваха покрай редиците от килии, другите затворници заудряха силно по решетките на килиите си, викайки „Аллаху акбар!“ – „Бог е велик!“ – и пееха неофициалния палестински химн „Биляди, биляди, биляди“ („Моя родино, моя родино, моя родино!“). Тъй като шумът се извиси до

оглушителни височини – спомнят си Башир и Джабрил – израелските охранители на затвора изстреляха гранати със сълзотворен газ в килиите и виковете и ударите по решетките се измести от кашляне и стонове. Когато наближиха изхода и шумът започна да заглъхва, те можеха да чуят как няколко затворника все още крещяха: „Не ги депортирайте! Не ги депортирайте от родината!“

Делото по депортирането, разглеждано предния ден от израелски военен съд, беше бързо: израелските и арабските адвокати на Башир и другите трима затворника, обявяващи процеса за „съдебен фарс“ в съд, който по техните думи, беше незаконен, се бяха отказали от опитите си да предотвратят депортирането. „Играта беше решена от самото начало“ – каза защитничката на човешките права, израелската адвокатка Леа Цемел на пресконференция. В съда четиримата мъже бяха описани като „едни от лидерите и подбудителите“ на безредиците на Западния бряг и в Газа. След това военният съдия заяви, че ще потвърди заповедта за депортиране на четиримата палестинци, въпреки възраженията от много държави, включително Съединените щати, и въпреки силните думи на резолюцията на Съвета за сигурност на Организацията на обединените нации. Резолюцията беше по повод депортирането на Башир, неговите другари и няколко други групи палестинци.

Четиримата нямаха представа къде щяха да бъдат депортирани. „Можете да ме депортирате“ – спомня си Джабрил Раджуб, че казал на съдията – „Но не можете да депортирате Палестина от сърцето ми. Можете да ни депортирате, да ни убие, да ни унищожите. Но това изобщо не може да ви гарантира сигурност“.

Като министър на отбраната, Ицха Рабин беше централна фигура в депортирането на Башир и неговите другари. Само няколко дена по-рано – спомня си Башир – той се среща с Рабин в затвора Джунейд. Министърът на отбраната пристигна вследствие жалбите на групи за защита на чо-

вешките права по повод третирането на затворниците. Башир каза на Рабин, че условията в израелските затвори не са подходящи дори и за кучета и че самият Хаим Леви, директорът на израелските затвори, беше казал нещо подобно. Рабин изслуша списъка на Башир от оплаквания срещу условията в затвора, и каза: „Ако настъпи мир, няма да има повече проблеми със затворниците“. След няколко дена Рабин, който беше част от израелските сили, прогонили палестинците от ал-Рамла и Лида през 1948 година, одобри депортирането на Башир и другите трима в Ливан.

* * *

Войниците измъкнаха Башир и другите трима затворника от военния камион. Беше студена януарска сутрин. Когато Башир застана на голата земя, усети пориви на вятъра от перките на хеликоптер и почувства как го натикаха вътре. Хеликоптерът започна да се издига, след това бързо се завъртя и се насочи на север. Башир не можеше да види и нямаше представа къде отива.

Четиримата мъже с превързани очи можеха да си представят земята под тях. Долу, на ляво от тях, ивицата на средиземноморското крайбрежие се виеше като змия на север от Яфа и Тел Авив към Хайфа и Акка (известна на израелците като Акра или Ако). Зад тях, малко навътре в сушата, в крайбрежната равнина, лежеше ал-Рамла и къщата, която бащата на Башир беше построил преди петдесет и две години; нататък, още по на изток, река Йордан бавно течеше от Галилейското море на юг към Мъртво море. Между реката и морето – от старото арабско пристанище Яфа до планините на Западния бряг; от Купола на скалата в Йерусалим до плодородната топлина на Йерихон, една от люлките на цивилизацията – тази вица земя с форма на извит показалец, около сто километра в най-широката си част, беше известна на повечето хора по света като Израел, Западния

бряг и Газа. За Башир и другите депортирани, които седяха до него, всичко това все още беше Палестина.

„Бях шест пъти в затвора“ – спомня си Джабрил Раджуб. – „За мен депортацията беше по-лошо от това. Бях роден в Палестина. Родителите ми, дедите ми, прадедите ми и моите пра-прадеди са от Палестина. Моите спомени са в тази страна. Чувствам, че съм част от тази страна. Чувствам, че имам право да живея в тази страна. С моето семейство, с моите приятели, в моята родина“.

Хеликоптерът прекоси северната граница на Израел и се приземи на едно шосе в Южен Ливан. Башир, Джабрил, другите двама активисти и израелските войници, които ги охраняваха, се намираха в „зоната за сигурност“ на Израелските отбранителни сили, буфер с широчина четирийсет километра от юг на север, установен през 1982 година, когато Израел нахлу в Ливан, за да унищожи ООП. Израел беше останал оттогава в Южен Ливан, декларирайки намерението си да спре набезите и ракетните атаки срещу северна Галилея, но окупацията започна да става все по-непопулярна, както в Ливан, така и в Израел. Конфликтът вече беше започнал да става известен като „израелския Виетнам“.

Башир направи няколко крачки под перките на хеликоптера и усети някой да сваля превръзката от очите му. Той можа да види Джабрил и другите двама мъже. Четиримата активисти се огледаха и видяха, че ги чакат два черни мерцедеса.

Израелски офицер даде на Башир 50 щатски долара и го погледна в очите. „Ако само се опиташ да се върнеш“ – спомня си той думите на офицера, - „ще те застреляме“.

Четиримата мъже се качиха в черните автомобили, карани от маскирани ливански бойци, и поеха бързо на север, извън „зоната за сигурност“ и по-навътре в ливанската долина Бекаа.

„ИЗРАЕЛ НЕ СЕ ПОДЧИНИ НА ООН И ДЕПОРТИРА

ЧЕТИРИМА ПАЛЕСТИНЦИ“ – гласеше едно заглавие на лондонския „Таймс“ от 14 януари. „Израел открито не се подчини на Съвета за сигурност на Обединените нации вчера и депортира четирима палестинци в Южен Ливан, след като вътрешното министерство заседава, за да одобри дори по-твърди мерки, за да потуши безредиците, които с неотслабваща сила продължават навсякъде в окупираните територии“ – се казваше в комуникето.

Същия ден, под заглавие „ЧЕТИРИМА ИЗГОНЕНИ ТАЙНО“, „Джерусалем пост“ съобщава на заглавната си страница, че Башир и трима други активисти, обвинени в „подстрекаване към бунтове в администрираните територии“, бяха „прехвърлени тайно с хеликоптер в северната част на зоната за сигурност в Южен Ливан вчера по обяд, без изобщо да предупредят семействата им или адвокатите им“. Депортациите, както съобщава вестникът, са широко осъждани по целия свят като нарушение на човешките права и като антитеза на мирното разрешаване на конфликта. Дори обикновено въздържаният Държавен департамент на Съединените щати излезе с декларация на „дълбоко съжаление“ за действията на своите съюзници. Посланикът на Израел в ООН, млад политик на име Бенямин Нетаняху отговори, че депортациите били „напълно законни“ и че Съветът за сигурност на Обединените нации не можел да бъде коректен арбитър, понеже „намира извинения за всяко нарушение от арабска страна, а осъжда всички израелски контрмерки“.

Израелското общество все повече се разделяше по въпросите за депортирането, окупацията на Южен Ливан и третирането на палестинците по време на интифадата. Отдясно на политическата сцена стоеше правителството на Ликуд, оглавявано от Ицхак Шамир, което поддържаше продължението на политиката на твърда линия срещу палестинците. Нетаняху, посланикът в ООН, беше изковал много от своите убеждения след смъртта на брат му Йона-

тан по време на израелската акция срещу похитителите от НФОП в Ентебе, Уганда.

По-близо до центъра в израелския политически живот, представян от консервативното крило на Партията на труда, стоеше Ицхак Рабин, който в навечерието на депортирането на Башир, беше признал „отчаянието“ на палестинските бежанци. „Като войник чувствам, че тези хора се борят с храброст, която заслужава уважение“ – каза той на Мустафа Халил, бивш египетски премиер и един от архитектите на Кемпдейвидското споразумение. „Те желаят да имат отделна територия. Не ООП, не държава, а отделна територия“. Рабин смяташе, че Израел не би могъл да се съгласи на централното политическо искане на палестинците – признаване на ООП за единствен представител на палестинския народ и Ясер Арафат за техен лидер. За да стане това, твърдеше Рабин, трябваше да се накарат израелците да признаят правото на завръщане на стотици хиляди палестински бежанци и това, както твърдеше министърът на отбраната, щеше да бъде „национално самоубийство“.

В центъра на политиката на Израелските отбранителни сили под ръководството на Рабин, остана железният юмрук: смазване на интифадата с военна сила депортиране на дейците на ООП и НФОП в Ливан. Други израелци, обаче, бяха вече започнали да преосмислят тази логика. В същото издание на „Джерусалем пост“ от 14 януари, на гърба на страницата с редакционната статия, се надигаше спокоен глас сред международния фурор около депортирането и израелските енергични мерки в окупираните територии.

Гласът принадлежеше на една четирийсетгодишна жена, която беше израсла в Рамла. Статията ѝ беше озаглавена „Писмо до един депортиран“.

„Скъпи Башир“ – пишеше Даля. „Запознахме се преди двайсет години при необичайни и неочаквани обстоятелства. Оттогава станахме част от живота на другия. Сега чувам, че щели да те депортират. Понеже в момента си за-

държан, и това може би е последната ми възможност за комуникация с теб, избрах да ти напиша това открито писмо. Първо искам да разкажа нашата история“.

Първоначално Далия беше отхвърлила предложението на Йехезкел да напише своята история. След това – спомня си тя – „един вътрешен глас, едно вътрешно убеждение“ се надигна, „избликвайки на вълни и казвайки: ‘Да, правилно е да го направиш. Трябва да го направиш’. В този момент това дойде с куража. И аз знаех: Да, ще бъде там“.

Далия разказа за израелските читатели историята на семейство Ешкенази, семейство Хаири и къщата в Рамла: посещенията на Башир в къщата след Шестдневната война; посещенията на Далия в Рамала и „топлината на личния контакт“, който те осъществиха през пропастта на политическите различия; и накрая – осъзнаването, че къщата, в която тя, Моше и Соля са се заселили през ноември 1948 година не е била просто „изоставена собственост“:

„Беше много болезнено за мен като млада жена, преди 20 години, да осъзная няколко добре скривани дотогава факти. Например, всички ние бяхме доведени до убеждението, че арабското население на Рамла и Лод е избягало пред настъпващата израелска армия през 1948 година, оставяйки всичко след себе си в паническо и страхливо бягство. Това убеждение ни вдъхваше увереност. То беше предназначено за предотвратяване на чувството за вина и угризението. Но след 1967 година срещнах не само теб, но и един израелски евреин, който лично беше участвал в експулсирането от Рамла и Лод. Той ми разказа историята, както той я беше преживял, и както Ицхак Рабин по-късно я потвърди в мемоарите си“.

„Любовта ми към моята страна“ – пише Далия, – „губеше своята невинност... някаква бъдеща промяна започна да настъпва у мен“. След това тя разказва за „незабравимия

ден“ на единственото посещение на Ахмад Хаири в къщата, която беше построил, и за момента, когато той застана пред лимоновото дърво, със стичащи се по лицето му сълзи, когато Моше Ешкенази откъсна няколко лимона от дървото и ги постави в ръцете на Ахмад.

„Много години по-късно, след смъртта на баща ти, майка ти ми разказа, че когато се почувствал нощем разтревожен и не можел да спи, той се разхождал нагоре-надолу в наетия от вас апартамент в Рамала, държейки един сбръчкан сух лимон в ръката си. Това беше същия лимон, който баща ми му даде при това посещение.

Откакто те срещнах, у мен се засилваше чувството, че този дом не беше само мой дом. Лимоновото дърво, което раждаше толкова много плод и ни даряваше с толкова много наслада, живееше също и в сърцата на други хора. Просторната къща с нейните високи тавани, големи прозорци и голям двор, не беше вече само ‘арабска къща’, привлекателна архитектурна форма. Сега зад нея имаше лица. Стените пробуждаха спомени и сълзи на други хора“.

Далия описва „странната съдба“, която свързва нейното семейство с това на Башир. Въпреки че плановете да превърне къщата в детска градина и център за арабско-еврейски диалог бяха дълго отлагани, тази „съдба“ все още беше в ума ѝ. „Къщата, с която са свързани спомените от детството ни“ – пише тя – „ни накара да се срещнем“. Но тогава Далия задава въпроса, дали е възможно истинско помирение през бездна, широка колкото тази между нея и Башир. Тя разказа за присъдата на Башир и излежаването ѝ в затвора след експлозията, убила трима цивилни в пазара Суперсол. – „Сърцето ме боли за тези жертви дори сега“ – и тогава призовава Башир да промени политиката си.

Далия казва на Башир, че подкрепата му за Жорж Хабаш и НФОП – подкрепа, която той никога не беше

признал, но което тя предполагаше – представляваше „отказ да се приеме еврейската държава в която и да било част на Палестина“, позиция, която, както казва тя, „ще отблъсне всички онези израелци, които като мен са готови да подкрепят борбата на палестинците за самоопределение“.

„Хора като теб, Башир, носят голяма отговорност за събуждането на нашите безпокойства, което е силно оправдано, имайки пред вид решителността на НФОП да смени Израел със светска демократична държава и да използва терор за постигане на тази цел.

Ако можеш да се разграничиш от миналите си терористични действия, твоята преданост към народа ти ще придобие истинска морална сила в моите очи. Добре разбирам, че ‘терор’ е термин, свързан със субективна гледна точка. Някои от израелските политически лидери са били терористи в миналото и изобщо не са се разкаjali. Знам, че това, което ние смятаме за терор от наша гледна точка, твоят народ го смята за своя героична „въоръжена борба“ със средствата, с които разполага. Това, което смятаме за наше право за самоотбрана, когато бомбардираме палестински цели от въздуха и неизбежно удряме цивилни, вие смятате за масов терор от въздуха с усъвършенствани технологии. Всяка страна има изобретателност за оправдаване на своята собствена позиция. Колко дълго ще продължаваме този порочен кръг?...”

След това Далия се обръща към действията на своето правителство по депортиране на Башир, което тя нарича „нарушение на човешките права“, което „създава по-голяма горчивина и екстремизъм сред палестинците“ и позволява на депортираните „по-голяма свобода да планират акции срещу Израел от чужбина“. Все пак, Далия смята, че в центъра на депортирането на Башир има нещо отвъд политиката:

„Башир, ти вече си преживял едно експулсиране от Рамла като дете. Сега ще преживееш друго – от Рамала, четирийсет години по-късно. По такъв начин ще станеш два пъти бежанец. Може би ще бъдеш разделен от съпругата и двете си малки деца, Ахмад и Ханине, и от старата си майка и останалите от твоето семейство. Как децата ти ще избегнат омразата към онези, които ще ги лишат от баща им? Наследството от болка ще нарасне ли и ще се утвърди ли с горчивината поколение след поколение?

Струва ми се, Башир, че ти сега имаш нова възможност да поемеш лидерска роля. Чрез намерението си да те депортира, Израел всъщност те упълномощава. Апелирам към теб да демонстрираш такова лидерство, което използва ненасилнически методи на борба за вашите права...

Апелирам и към палестинците, и към израелците, да разберат, че използването на сила няма да разреши този конфликт на фундаментално ниво. Това е един вид война, в която никой не може да победи, и или и двата народа ще постигнат освобождение, или нито един.

Нашите спомени от детството, твоите и моите, се преплитат по трагичен начин. Ако не намерим средства да превърнем тази трагедия в обща благословия, нашата упорита привързаност към миналото ще унищожи нашето бъдеще. Така ще ограбим друго поколение от изпълнено с радост детство и ще ги превърнем в мъченици за несвещена кауза. Моля се чрез твоето съдействие и Божията помощ нашите деца да се наслаждават на красотата и изобилието на тази свещена земя.

Аллах ма'ак. Нека Господ бъде с теб.

Далия“

Башир не прочете откритото писмо на Далия седмици наред. Сутринта, когато то излезе в пресата, той и трима-

та други депортирани бяха доста навътре в ливанска територия, в един лагер на НФОП в долината Бекаа.

На следващия ден бяха закарани с една линейка, управлявана от Салах Салах, лидера на НФОП в Ливан, до село Ксара близо до границата със „зоната за сигурност“. Израелците контролираха по-голямата част от зоната, подпомагани от сили, които те бяха финансирали и организирали – Южноливанската армия, но районът беше далеч от умиротворен. Враждебни села, раздразнени от израелската окупация, пръснаха семето, родило Армията на Господа или Хизбула. Нейната цел беше да изгони израелците от Южен Ливан, за която цел започна да обстрелва Северен Израел с Катюши съветско производство.

Израел беше окупираше Южен Ливан от шест години, от нахлуването и нападението срещу Бейрут през 1982 година. След Черния септември през 1970 година, ООП на Арафат, НФОП на Хабаши и други бунтовнически фракции, бяха напуснали Йордания и организираха операциите в Ливан. От тяхната виртуална държава в държавата те извършваха нападения срещу Израел, точно както правеха от кралството на Хюсеин. Израел изля десетки милиони долари в ливанските християнски милиции, които бяха разтревожени от войнственото палестинско присъствие и бързото увеличаване на ливанското мюсюлманско население. Милициите водеха „пълномощна“ война в полза на Израел срещу палестинските фракции, но с малък успех, и през 1982 година генерал Ариел Шарон и неговите израелски сили обсадиха Бейрут. Десетки хиляди снаряди заваляха срещу ливанската столица, когато Шарон заяви, че ще „сравни със земята“ южен Бейрут. Главната цел на Шарон беше да изгони Арафат и палестинските сили от Ливан и по-далеч от Израел. Силите на ООП оказаха по-твърда съпротива, отколкото се очакваше, но към края на юли Арафат и ръководството на ООП започна да обсъжда неизбежното: евакуация от Ливан в някое безопасно убежище, в още по-дълбоко изгнани-

чество.

На 21 август 1982 година първите четиристотин палестински партизани напуснаха Ливан и заминаха за Кипър, остров на 150 км от ливанския бряг, който беше разделен на територии, контролирани от гърците и турците. През следващите две седмици още четиринайсет хиляди ги последваха в изгнаничеството. Самият Арафат напусна Ливан на 30 август, като се качи на гръцки търговски кораб под защитата на Шести американски флот. На 1 септември ООП установи своята трета база в изгнание: Тунис, северноафриканска държава на средиземноморския бряг, където Арафат и неговите *кадри* щяха да обсъждат своите нови възможности. В Ливан останаха почти половин милион палестинци, живеещи в мизерни бежански лагери. Те бяха пристигнали в Ливан през 1948 година, ободрявани от обещанието, че ще се приберат у дома „след петнайсет дена“. Трийсет и четири години по-късно, те все още учеха децата си на имената на улиците в отдавна унищожени села. Никой не получи ливанско гражданство, каквото, както бяха уверили своите домакини, нямаше да искат. Тяхното единствено желание, настояваха те, беше да упражнят своето потвърдено от ООН право на завръщане.

Две седмици, след като силите на ООП заминаха, стотици палестински цивилни бяха изклани в бежанските лагери Шабра и Шатила в Бейрут. Избиването започна един ден след убийството на ливанския християнски президент Бешир Гемайел, на когото израелците се надяваха да помогнат да встъпи в длъжност като приятелски държавен глава.

Екзекуторите бяха фалангистките християнски милиции, които влязоха в лагерите след смъртта на Гемайел с насърчението на Ариел Шарон и други израелски военни офицери. Тяхната мисия била уж да премахнат две хиляди бойци, за които се говореше, че се криели след заминаването на ООП. Докато израелските генерали и пехотинци стояха в

бойна готовност непосредствено до лагерите и израелските сили изстрелваха сигнални ракети, за да осветяват търсенето на милициите, фалангистките стрелци започнаха четирийсет и осем часово бясно клане. Всяко живо същество в двата лагера – мъже, жени, бебета и дори магарета и кучета – бяха избити от фалангистите. Това е описано от Лорен Джинкинс в „Уошингтън пост“:

„Гледката в лагера Шатила, когато чуждестранни наблюдатели влязоха в събота сутринта, беше като в кошмар. Жени оплакваха смъртта на своите любими, телата започваха да се подуват под горещото слънце, а улиците бяха покрити с хиляди празни гилзи. Къщите бяха взривени и сринати от булдозери, много от тях, докато обитателите им са били все още вътре. Групи от тела лежаха пред надупчени от куршуми стени, където явно са били екзекутирани. Други бяха пръснати по улиците, застреляни явно когато са се опитвали да избягат. Всяка малка мръсна уличка сред опустошените сгради, където палестинците бяха живели, откакто бяха избягали от Палестина през 1948 година, когато беше създаден Израел, разказваше своя ужасна история“.

Израелските сили осигуриха булдозери за изкопаване на масови гробове от ливанските сили. Според по-късни израелски изчисления, най-малко 700 палестинци бяха избити; една независима международна комисия изчисли броя на убитите на 2 750.

Кланетата в Шабра и Шатила потресе света и предизвика възмущения в Израел, където около четиристотин хиляди протестанти, включително Далия и Йехезкел, изпълниха улиците на Тел Авив, за да настояват за официално разследване. Това беше една от най-големите демонстрации в историята на Израел. Далия си спомня един ден на дискусии на тема етиката в еврейската традиция и чувството ѝ на солидарност с говорещите, които поучаваха:

„Никой няма да стои и да гледа, когато такива неща се случват на други хора. Това не е еврейско поведение“.

Пет месеца по-късно израелската комисия „Коен“ заяви, че Израел и Шарон носят косвена отговорност за кланетата. Комисията обвини министъра на отбраната „за пренебрегване опасността от действия на отмъщение и кръвопролитие от страна на фалангистите срещу населението на бежанските лагери“ и препоръчаха израелският кабинет да го освободи от поста му. Шарон скоро след това започна своето временно пътешествие из израелската политическа пустош.

Башир, Джабрил Раджуб и двамата други депортирани пристигнаха в Ливан без документи. Беше 14 януари 1988 година. Както палестинците в бежанските лагери из Ливан, те бяха хора без държава, нежелани от ливанските власти и решени да се върнат у дома. За разлика от бежанците, тяхното депортиране беше привлякло международното внимание, което те възнамеряваха да използват изцяло в полза на палестинската кауза и конкретно на интифадата.

Джабрил имаше идея: дали четиримата активисти да не намерят място да разпънат палатки, възможно най-близо до най-южната граница на Ливан? Това щеше да бъде трудно, както каза на четиримата Салах Салах, техният ескорт от НФОП. Придвижването беше силно ограничено и всички рискуваха да бъдат арестувани от Сирия, която де факто контролираше ливанската долина Бекаа. Мъжете трябваше да се придвижат колкото е възможно по-тайно.

Башир, Джабрил и депортираните с тях другари се скриха в задната част на една линейка, карана от Салах Салах. Линейката се промъкна по странични пътища в долината Бекаа до село Ксара, където имаше офис на Международния червен кръст. Мъжете бяха сигурни, че Червеният кръст нямаше да се зарадва да ги види, но пък не беше в състояние да ги изгони.

Те изскочиха от линейката на поляната пред сградата на Червения кръст. Някой реквизира една палатка. До нея забиха палестинския флаг. След няколко часа пристигнаха местни поддръжници с още палатки и скоро четиримата знаменити депортирани бяха в центъра на все по-увеличаваща се група от активисти, високопоставени и представители на международната преса. „Не си спомням нощ, през която да не е имало поне сто души“ – казва Башир.

Лидерите на ООП и НФОП дойдоха да ги видят. Посети ги външният министър на Алжир. Ливански и сирийски официални лица обсъждаха техния статус и посланикът на Южен Йемен обеща да разговаря с ливанския премиер и четиримата да получат паспорти за улесняване на придвижването им.

Окупацията беше мотивираща сила за много поддръжници на палестинската кауза, чиито редици нарастваха дори и в самия Израел. За тези поддръжници решението беше Израел да се изтегли зад Зелената линия, в границите си от преди 1967 година, и да се създаде палестинска държава от другата страна на зелената линия. Някои палестинци бяха започнали също да смятат, че този компромис, въплътен в Резолюция 242 на ООН, е най-добрият начин да се сложи край на конфликта. За Башир и стотици хиляди бежанци обаче „две четири две“ далеч не се доближаваше до целта. Те все още вярваха в предишната резолюция на ООН номер 194, която потвърждаваше правото им да се завърнат по домовете си там, където сега се намираше Израел.

„Единственото решение е завръщането“ – каза Башир на репортерите, застанали между палатките на поляната пред Червения кръст. – „Ние искаме да се върнем в родната си“. Репортерите искаха да научат – имайки пред вид силата на Израел, повтарящите се поражения на арабите в продължение на десетилетия, и дори растящото притеснение на арабските правителства от това, че на депортираните

им се позволява да говорят от Южен Ливан – как това завръщане изобщо ще стане.

„Тъй като има арабско решение против оставането ни тук“ – отговори Башир, - „ние искаме от арабите да ни дадат един самолет, така че ние сами да се върнем в Палестина. И това ще бъде самоубийствена операция“. Башир напълно осъзнаваше, че искането му изобщо няма да бъде удовлетворено; той също така съзнаваше, че коментарите му ще бъдат записани от репортерите и може да обиколят целия свят.

Салах Салах наблюдаваше Башир с възхищение. Ето човекът, мислеше си Салах, който знае как да привлече вниманието на пресата, но сякаш винаги е съсредоточен върху по-голям политически въпрос. „Той анализираше това като израелска политика, а не като лично нещо“ – казва Салах. – „Той изваждаше себе си от това. Не изразяваше личната си болка“. Стилът на Башир беше спокоен, но убедителен. Говореше с изразителен, тих глас, усмихвайки се рядко. Беше бръкнал с лявата ръка в джоба си по типичен начин, а дясната му ръка с дланта надолу сечеше въздуха като сабя. Той беше известен като пламенен и понякога склонен да влиза в спорове при поверителните срещи между палестинските политически фракции, но при публични изяви мереше думите си, пресмятайки максималният им ефект при произнасянето им.

Башир също така знаеше, че политическата ситуация в Ливан по това време беше изключително напрегната между избраните национални лидери и сирийците, които продължаваха де факто да упражняват контрол върху територията отвъд израелската зона за сигурност. „Всяка дума беше премерена“ – спомня си Салах. – „Беше много тактичен. Не като Раджуб“.

Джабрил Раджуб беше избухлив лидер на младежкото движение на Фатах, партизанска група, основана от Арафат и Абу Джихад през 1965 година и по-късно включена

като централен орган на ООП. Младият активист имаше по-малко търпение от Башир по отношение на деликатността на сирийско-ливанската политика. Един следобед в началото на 1988 година, спомня си Салах, след няколко седмици в малкия палатков град пред офиса на Червения кръст, Джабрил разобличи в гневна реч сирийците за малтретиране на палестинските бежанци в лагерите.

Салах знаеше, че това означава край на престоя на другарите му в Ливан. Той уреди тайно прехвърляне на депортираните от Южен Ливан в Бейрут и оттам ги качи на полет за Кипър. За своите усилия Салах беше заловен от сирийското разузнаване и хвърлен в затвора в строга изолация, където през следващите осемнайсет месеца се запозна добре със суровото правосъдие на сирийския президент Хафез ал-Асад. „Салах плати за моята реч“ – призна Джабрил Раджуб почти седемнайсет години по-късно.

През февруари, няколко седмици след депортацията му от Западния бряг в Ливан и няколко дни след бягството му в гръцкия Кипър, Башир се качи на самолет за Атина. ООП беше излязла с нов план за привличане на вниманието към тежкото положение на палестинците: „Ал-Авда“ (корабът на завръщането), който трябваше да отплава от кипърското гръцко пристанище Лимасол и да плава към Хайфа. За някои пътуването щеше да представлява стремежа за палестинска държавност на Западния бряг и в Газа; за други, като Башир, то символично щеше да прокламира правото на палестинците на завръщане. Някои от пътниците сравняваха кораба с „Екзодус“, корабът на преживелите Холокоста, който среща британската блокада, когато плаваше към Хайфа през 1947 година. На борда, редом с Башир, щяха да бъдат още 130 депортирани и техни поддръжници, включително американски евреи и израелци, с които палестинците бяха установили контакт. Един от израелците беше плавал на оригиналния „Екзодус“.

В Гърция журналисти се бяха присъединили към няколкото стотин поддръжници на палестинските бежанци и депортирани. Там Башир срещна репортери, които го попитаха какво мисли за „Писмото до един депортиран“ от Далия, публикувано преди един месец в „Джерусалем пост“. Един репортер даде на Башир копие от него. Башир виждаше писмото за пръв път. През следващите седмици той го препрочиташе много пъти.

Башир, Джабрил и другите двама наскоро депортирани, щяха да бъдат запомнени сякаш бяха рок звезди, обсипвани с възхвали и обич като прославена четворка в центъра на някое турне. Някои израелци бяха възмутени от представянето им. Едно официално лице каза на репортерите, че депортираните са „престъпници“, опитващи се „да се завърнат на мястото на престъплението си“.

Планът беше депортираните, високопоставените и активистите да останат през нощта в Атина, преди да заминат за Кипър да се качат на кораба. Скоро обаче дойде вестта, че израелците са притиснали гръцкия корабособственик да разтрогне договора си с ООП. Пътуването беше отложено. Израел беше непреклонен, корабът нямаше да отплава.

Разтревожената делегация в Атина чу, че ООП се обърнала към друга корабна агенция, и към трета и четвърта, но че същото се случвало всеки път: икономическият натиск на Израел върху всеки корабособственик водеше до отмяна на договора. В Атина делегацията се подготвяше за заминаване, а след това разопаковаше багажа си отново в една все по-сюрреалистична игра на чакане. Хилда Силверман от малката американска делегация, която беше настанена в петзвезден хотел от ООП, си спомня този период като „най-странната случка в живота ми. Сякаш бяхме на друга планета. Тук живеехме в невероятен разкош – това беше единственият път, когато съм била в петзвезден хотел! Разхождахме се до Партедона през деня, като през

цялото време се опитвахме да придвижим този политически проект напред“.

Най-накрая ООП реши да купи един стар ферибот на име „Сол Фрин“ и да го преименува на „Ал-Авда“. На 17 февруари, в навечерието на пътуването, Башир и останалите напуснаха хотела и заминаха за атинското летище, за да отлетят за Кипър. Едва бяха напуснали хотела, когато чуха новината: експлозия на кораба беше пробила трюма. Леководолази, научиха по-късно те, бяха прикрепили експлозиви към корпуса. Само няколко часа преди да отплава, „Ал-Авда“ потъна. „Неидентифицирани лица“ бяха отговорни за това. Подозренията веднага паднаха върху Мосад, израелската шпионска агенция.

Башир напусна Кипър, за да замине в изгнаничество в Тунис. Беше през ранната пролет на 1988 година. Той намери малък апартамент в тунизийската столица и прекарваше дните си в четене, писане, участие в политически митинги и обмисляне на следващата стъпка на съпротивата. Засега беше ясно, че депортирането на Башир, както и на десетките други, които Израел подозираше в организиране на интифадата, не беше направило нищо, за да потуши въстанието в окупираните територии.

Дори и убийството на Абу Джихад от израелски ударен отряд, нахлул в апартамента му в Тунис след полунощ на 16 април, не можа да забави ускорението на интифадата. Операцията по елиминиране на един от най-обичаните палестинци беше контролирана и от заместник началник щаба на Израелските отбранителни сили, Ехуд Барак. ИОС смятаха съоснователя на Фатах за опасен терорист и виждаха в негово лице кукловод на интифадата отдалеч. Те вярваха, че смъртта му щеше да доведе до прекратяване на „размириците“ в териториите. Ако не друго обаче, премахването на Абу Джихад имаше обратният ефект. Интифадата стана по-силна.

На 8 май 1988 година Нуха и Гиат Хаири посетиха Далия в болничната стая в Йерусалим. Те бяха научили от Башир, който пък бил чул от журналисти в Тунис, че тежката бременност на Далия я държи прикована към болничното ѝ легло през последните седем месеца. Гиат се обади на Йехезкел и те се уговориха да се срещнат в Стария град и да отидат с кола до болницата.

Когато влязоха в стаята, очите на Далия бяха привлечени от Нуха, елегантна и изпълнена с достойнство, облечена с плисирана пола, блуза с дълги ръкави и обувки с високи токчета, червеникавокафявата ѝ коса имаше перфектна фризура. Големите кафяви очи на Нуха погледнаха директно очите на Далия, и тя застана най-близо до Далия, така че всички се събраха около леглото. През последните четири месеца, откакто писмото ѝ беше публикувано в „Джерусалем пост“, Далия беше посрещнала поток от посетители, включително много репортери и телевизионни продуценти. „Понякога ми идваше твърде много“ – спомня си Далия, – „но когато Нуха и Гиат пристигнаха, почувствах афинитет“.

„Отдавна искахме да те посетим“ – каза Гиат. Попитаха Далия за здравето и за бебето и Далия им каза, че е запланувано да се роди с цезарово сечение след два дена.

Далия попита Нуха за новини от Башир. Нуха каза, че Башир сега бил в Аман, но трудно можеше да каже още нещо, защото не искаше да плаче. Гиат каза, че Башир е написал отговор на откритото ѝ писмо и че един журналист, служещ за куриер, щял скоро да го донесе в Йерусалим.

„Как е Ахмад?“ – попита Далия за сина на Башир и Шехерезаде, който сега беше на три години. Ханине, тяхната дъщеря, все още беше бебе.

„Пита за баща си“ – каза Нуха.

„Какво му казвате?“

„Че евреите са го депортирали“.

Далия си представи какво минава през съзнанието на момчето: *младият Ахмад живее с голям враг, евреите. Злото, което има силата да му отнеме баща му*. Тя погледна Нуха, на четирийсет и шест години все още една от най-красивите жени, които беше виждала някога, и си помисли, че е разпознала в погледа ѝ „непримирима лоялност към историята и страданията на нейния народ“.

Гиат проговори: „През 1967 година отидох в къщата на баща ми. Спомням си, когато баща ми я построи. Кажете ми“ – каза той, като погледна Йехезкел – „защо, защо дойдоха вашите хора в тази страна?“

Йехезкел започна да говори нещо, но Гиат продължи: „Защо това трябваше да бъде за моя сметка?“

„Ние също сме се чувствали в изгнание през всички тези години“ – отговори Йехезкел. – „Не се ли чувстваш в изгнание?“

„Да“ – каза Гиат. – „Предпочитам да спя под улична лампа в ал-Рамла, отколкото в дворец в Рамала“.

„Вашите деца не са родени в Рамла. Чувстват ли същото?“

„Да, те чувстват същото“.

„И техните деца ли ще чувстват същото?“

„Да, сигурно ще чувстват същото“.

„И ние сме чувствали същото“ – каза Йехезкел. – „Нашите предци и бащите на нашите предци“.

Далия, лежаща по гръб в болничното си легло, следеше дискусията с поглед. Правеше ѝ впечатление, че Гиат не можеше да разбере копнежа на нейния народ по древната родина.

„Но те не са били родени тук“ – протестираше Гиат. – „Например един мой приятел евреин, Авраам, той и баща му и прадедите му са родени тук. Семейството им е от Яфа. Той е истински палестинец“.

Така, значи – помисли си Далия – аз не съм ли?

„Това е различен начин на собствено разбиране“ –

възрази Йехезкел, религиозният учен. – „Какво ще направите по този въпрос? Защо, мислите, израелците се боят от вас? Ние не се боим от цялата сирийска армия с цялото ѝ въоръжение толкова, колкото от вас. Защо мислиш, че е така“?

Гиат погледна смаян Йехезкел. Нуха и Далия останаха мълчаливи, докато Йехезкел продължи: „Защото вие сте единствените, които имате законно право на недоволство срещу нас. И дълбоко в себе си, дори онези, които отричат това, знаят, че е така. Това ни кара да се чувстваме неудобно и неловко при отношенията си с вас. Понеже нашите домове са ваши домове, вие сте истинска заплаха“.

„Защо да не можем всички ние да живеем в една държава?“ – каза Гиат. – „Защо ни трябва две държави?“

„Мислиш си, че тогава ще можеш да се върнеш в къщата на баща си?“ – попита Йехезкел.

Далия се обърна в леглото си. „И какво ще стане с хората, които вече живеят в тези къщи?“ – попита тя.

„Те ще си построят нови домове“ – отговори Гиат.

„Искаш да кажеш“ – каза Далия, - „че те ще бъдат евакуирани, за да се върнете в първоначалните си домове? Предполагам, че можеш да разбереш, защо израелците са толкова уплашени от вас. Израел ще направи всичко, за да предотврати осъществяването на тези мечти. Дори и да се приложи мирен план, няма да се върнете по първоначалните си домове“.

„Какво искаме ние? Само своите права и да живеем в мир“.

„Справедливост за вас означава получаване обратно на онова, което сте изгубили през 1948 година. Но тази справедливост ще бъде за сметка на други хора“.

Гиат погледна Далия. „Башир ми каза, че си му казала през 1967 или 1968 година: ‘Експулсирането беше грешка. Но друга грешка няма да поправи тази’.“

„Наистина ли съм казала това преди толкова много

години“?

„Защо имате нужда от своя собствена държава? И ако наистина имате нужда, защо преди много години не отидохте в Уганда или на някое друго място? Колко араби има сега в САЩ? Искат ли свой собствен щат в САЩ?“

Далия каза: „Няма да ти обяснявам какво значи за нас копнежа по Цион. Ще ти кажа само, че понеже виждате в наше лице чужденци на тази земя, ето защо се боим от вас. Не си мисли, че аз не се боя. Имам голямо основание да се боя: палестинският народ като цяло не е приел еврейския дом на тази земя. Повечето от вас ни смятат за раково образование сред вас. Боря се за вашите права въпреки моите страхове. Но вашите права трябва да се балансират с нашите нужди за оцеляване. Ето защо не можете да бъдете удовлетворени. За вас всяко приложимо решение винаги ще бъде лишено от справедливост. При един мирен план *всеки ще трябва да се примири с по-малко, отколкото заслужава*“.

Известно време никой не каза нищо. Ставаше късно и Нуха и Гиат трябваше да се връщат в Рамала.

Гиат погледна през болничното легло на Далия и каза на Йехезкел: „Дано имаш син!“

Нуха погледна към Далия и каза: „Те си мечтаят само за синове. Всички“.

Гиат продължи необезсърчен: „И дано мисли като теб, Йехезкел“.

„Аз съм евреин и ционист и ако той мисли като мен, ще бъде евреин и ционист!“

Сега всички се смееха и Гиат каза, за се разсмеят още повече: „Ще му дам да чете ислямски книги и изобщо няма да знаеш какво ще мисли синът ти!“

Подготвиха се за тръгване. Йехезкел щеше да закара Гиат и Нуха обратно до Портата за Наблус в Стария град, за да хванат такси обратно до Рамала.

Нуха се наведе по-близо до Далия и хвана ръката ѝ:

„Дано родиш здраво дете“ – каза тя. „Еш'Аллах“. Ако е рекъл Господ.

Два дена по-късно, на 10 май 1988 година, Рафаел Яаков Авихай Ландау се роди с цезарово сечение в болницата Мисгав Ладав (покровител на бедните) в Йерусалим. „Целият персонал на болницата смяташе това за подвиг“ – спомня си майката на Рафаел, Далия, почти седемнайсет години по-късно. Като че ли всички лекари и сестри искаха да участват с Далия и Йехезкел в честването на сина им. Самото му име – Рафаел – означава „Господ, който изцелява“. Далия беше прекарала месеци в болничното си легло. Беше свързана към венозни системи и бипкащи машини, които постоянно следяха състоянието ѝ. Сега тя държеше здраво момченце в ръцете си.

Навън от болничната ѝ стая – на север в Рамала и Дженин, на юг във Витлеем и Хеброн, на изток: в Йерихон, на запад: в Газа – интифадата не показваше признаци на прекратяване. Далия се надяваше, че може би има компромисно решение, като например резолюция на ООН, която да уважи правата на палестинците на самоопределение при признаване на правото на самия Израел да съществува в мир със съседите си. Тя знаеше, че това няма да даде на Башир всичко, за което той копнееше или искаше. *Все пак, след цялото това време – мислеше си тя, – не трябва ли всеки от нас да желае компромис?*

Към края на 1988 година, докато Башир продължаваше изгнанието си в Тунис, все по-видимо ставаше задълбочаването на политическите различия в палестинското движение. Арафат като че ли обмисляше монументален политически компромис. Въпреки че председателят на ООП не обявяваше публично подкрепата си за преговори с Израел и за решението по формулата ‘две държави’, имаше достатъчно намеци, за да се безпокоят хора като Башир, които оставаха съсредоточени върху правото за завръщане.

Арафат смяташе, че интифадата беше отворила вратата за палестинска държава и че си струваше да се премине през тази врата. На негова страна в Тунис беше Басам Абу-Шариф, бивш твърдолинеен активист на НФОП. Още през 1979 година, когато Египет подписа своето мирно споразумение с Израел, Басам започна да се разочарова от Жорж Хабаш и от това, което той смяташе за безкомпромисна позиция на Народния фронт спрямо Израел. „Защо имаме претенциите, че можем да разбием Израел със силата на оръжията?“ – спомня си той. – „Ако това е невъзможно, защо да не посрещнем реалността и не се споразумеем?“

В края на 1988 година бившият говорител на НФОП, който все още носеше дълбоки белези от писмото бомба, което беше отнесло лицето му шестнайсет години по-рано, работеше рамо до рамо с Арафат, за да се доберат до „невероятната възможност“, осигурена от интифадата. И двамата знаеха, че поемат огромен риск. Арафат дълго време беше борец за завръщане на бежанците чрез освобождение на цялата историческа Палестина и знаеше, че признаване на Израел ще доведе до разриви с другите палестински фракции, които щяха за заклеят тази стъпка като продажничество. Все пак, с появата на признаци, че студената война отслабва, Басам потърси Хабаш, своя бивш шеф и лидер на НФОП.

„Д-р Жорж“ – каза Басам на Хабаш в навечерието на срещата на върха САЩ – СССР през юни 1988 година, – „Рейгън и Горбачов ще се срещнат в Москва. Те трябва да обсъдят горещите точки – Централна Америка, Близкия Изток. Палестинците трябва да са там със своя политически план“. За палестинците нямаше да бъде вече реалистично, твърдеше Басам, да искат връщане на всички земи между река Йордан и Средиземно море. „Виж, от реката до морето не се прие.“ – каза Басам на Хабаш. – „Световната общност не може да преглътне това. Това би означавало елиминиране на Израел. Това е черта, отвъд която тези хора не могат

да прекратят“. На следващия месец крал Хюсеин прекъсна всички юридически и административни връзки със Западния бряг „в знак на уважение към ООП“, подготвяйки почва за бъдеща независима държава върху земята, която неговият дядо, Абдула, беше анексирал близо четири десетилетия по-рано.

Нуждата от компромис с Израел стана дори още по-ясна за Басам на 7 декември, когато Горбачов обяви, че Съветският съюз рязко ще намали военното си присъствие в Източна Европа. Сега на съветските сателити щеше да бъде позволено да избират сами собствената си съдба. Басам знаеше, че и палестинските политически фракции, дълго време подкрепяни от Съветския съюз, скоро също щяха да се освободят. Времето за действие беше в този момент, смяташе Басам, и то трябваше да бъде базирано на решение по формулата „две държави“, както си го представяха мнозина поддръжници на Резолуция 242 на ООН.

В средата на декември 1988 година Арафат отлетя за Женева, където беше свикано специално заседание на Общото събрание на ООН, след като на председателя на ООП беше забранено влизане в САЩ. На 14 декември, една година след началото на интифадата, Арафат обяви за пръв път своята безусловна подкрепа на Резолуция 242, което включваше признаване на правото на Израел „да живее в мир в сигурни и признати граници, без заплахи или прилагане на сила“. Арафат също отхвърли „всички форми на тероризъм, включително индивидуален, групов или държавен тероризъм“. Това беше достатъчно за държавния секретар на САЩ, Джордж Шулц, който обяви, че САЩ ще започне диалог с ООП. Съединените щати обаче продължиха да се противопоставят на палестинска държава. Въпреки това, признаването от САЩ водеше към така наречените Мадридски разговори, които пък водеха към Осло. Пътят към компромиса беше отворен.

Башир не беше щастлив. Ако палестинците приемеха 242, той знаеше, че трябваше да признаят правото на Израел да съществува. И ако приемеха Израел и „решението“ по формулата ‘две държави’, какво щеше да се случи с правото на Башир да се върне в ал-Рамла, в държавата, известна сега като Израел? Какво щеше да стане с мечтата на стотици хиляди други от Хайфа, от Яфа, от Лида и от Западен Йерусалим, от Галилея и от пустинята Негев – хора, които бяха бежанци из целия арабски свят и отвъд него? Мечтата за завръщане беше част от самата идентичност на Башир – част от палестинската идентичност – в продължение на цели четири десетилетия. Башир настояваше за правата си, дадени му от Резолюция 194 на ООН. Почти през целия си живот беше наблюдавал как Израел отрича правото му да се върне у дома, докато настаняваше вълни от евреи от Близкия Изток, Етиопия, Аржентина и Съветския съюз. Башир почувства, че не беше прекарал повече от половината си живот като възрастен в затвора, понасяйки унижения, мъчения, бездържавност, а сега и депортация, заради един компромис какъвто Арафат като че ли приемаше.

Един от колегите на Башир разказва за разгорещена дискусия по онова време между Башир и Арафат, но Башир не говореше за това или за своите несъгласия с другите палестински лидери или за стратегията на движението. Това дори важеше и за семейството му; те знаеха малко за спецификата на неговата политическа дейност. „Всичко това е голяма тайна за нас“ – казва Ханом. Зад затворените врати на палестинското движение обаче, Башир имаше репутацията на човек, който казва каквото мисли. „Той се осмеляваше да каже, че е против политиката на преговори при условията, поставени от Съединените щати“ – спомня си един бивш негов другар. – „На публични места показваше единство. Но когато бяха заедно само палестинци, той твърдо отстояваше своите виждания. Не представяше нищо в розова светлина“.

Башир не беше сам. Дори членовете на организация-

та на Арафат се обърнаха срещу него. През август 1989 година Фатах, основната фракция в ООП, съоснована от Арафат, подкрепи подновяване на въоръжената борба срещу Израел.

През пролетта на 1989 година Салах Салах, другарят на Башир от НФОП от палатковия лагер в Ливан, пристигна в Тунис след осемнайсет месеца строга изолация в сирийски затвор. Башир знаеше добре какво може да направи затворът с човек, но все пак, беше шокиран, когато видя измършавелия си приятел. „Достатъчно е да кажа“ – спомня си Салах, – „че в затвора влязох 75 кг и излязох 54“.

Башир и Салах станаха съседи в Тунис, всеки в свой малък апартамент. Често те си готвеха заедно; Башир насърчаваше приятеля си да яде колкото може. Играеха шах и табла, пушеха наргилетата си и развиваха стратегията за бъдещето на Палестина и нейното движение за освобождение чрез борба.

Някои следобеди Башир и Салах седяха спокойно на слънце, кроейки планове и отдавайки се на спомени в своите шезлонги. От време на време Башир разказваше на Салах за Далия и къщата в ал-Рамла. „Показваше ми документи от една папка, която носеше със себе си“ – спомня си Салах. „В папката имаше изрезки от вестници и лични писма“, включително писмото от Далия.

Башир беше чел изрезката от „Джерусалем пост“ много пъти. Той беше трогнат от публичното признаване на Далия на експулсирането от ал-Рамла и Лида (Лод); от заявлението ѝ, че „у мен се засилваше чувството, че този дом не беше само мой дом“ и че „лимоновото дърво, което раждаше толкова много плод и ни даряваше с толкова много наслада, живееше също и в сърцата на други хора“. Все пак, Башир беше изненадан от това, че Далия говори за негови „минали терористични действия“ и че го увещава да трансформира политиката си и да прегърне ненасилието.

Каква ирония, мислеше си той, че прочете за пръв път писмото само няколко часа преди „неизвестни лица“ да взривят „Ал-Авда“, който щеше да отплава на мирно пътуване до Палестина.

Месеци наред Башир обмисляше как по най-добрия начин да отговори на Далия. Той имаше да ѝ каже нещо много важно, нещо, което не беше разкрил през тези двайсет и една години, откакто я познаваше.

Далия не си спомня точно къде е била, когато е получила писмото от Башир и дори кой ѝ го е донесъл. Може да е донесено от журналист, дошъл в Йерусалим от Тунис; може да ѝ е донесено от приятел на Башир или израелски мирен активист.

Писмото беше преведено от арабски, беше отпечатано на страници с единичен интервал между редовете и натъпкано в дебел плик. Седемнайсет години по-късно Далия все още пазеше писмото заедно с оригинала на арабски, написан от ръката на Башир. „Скъпа Далия“ – започваше писмото.

„Вярно е, че се запознахме, както ти споменавах в писмото си, при необичайни и неочаквани обстоятелства... Вярно е и, че след като се запознахме всеки един от нас стана част от живота на другия. Не отричам, че това, което усетих у теб, Далия – нравственост, скромност и чувствителност, оставиха дълбока следа у мен, която не мога да пренебрегна. Имаше дори шесто чувство, което ми казваше, че в това човешко същество, с което съм се запознал, живее будно, живо съзнание, което един ден ще се изрази.

Писмото ти, което пристигна в периода на изгнанието ми от моята земя, от земята на моята страна, Палестина, след нашия диалог, разговори и опознаване, стана разговор в пресата, в медиите и дори разговор на всички хора, чието съзнание ги подтикна да приемат истината за това, което в

действителност се случва, и да преоценят онова, което се е случило.

Позволи ми първо да изразя своята привързаност и уважение, както и своята признателност за това, че имаше куража да ми пишеш и смелостта да изложиш идеите, съдържащи се в писмото ти. Позволи ми да изразя своето уважение към съпруга ти Йехезкел Ландау, към когото тая много признателност...”

Писмото на Башир, Далия разбра, отразяваше многото часове разговори, които двамата бяха провели, преди Башир да влезе в затвора през 1969 година: огромна лична топлина, която по някакъв начин превъзможваше бездната от страдание и недоверие. Той ѝ казва, че е говорил много пъти за нея с „моите другари“, много пъти, докато „живеехме в гробовете на живите мъртъвци, докато излеждах присъдата си – петнайсет години от разцвета на младостта ми“ в затвора – присъда, за която, настоява той, нямаше „никаква причина, освен че бях борец за свобода, влюбен в своята родина и отдаден на нейната кауза“.

Сега Далия прочете как Башир отвърща на предположението ѝ, че всяко от неговите действия „сееше омраза“, както тя предполага в отвореното си писмо. Напротив, пише той, „ционисткото ръководство сееше омраза в душите на поколение след поколение“.

„Който сее ечемик, Далия, никога няма да жъне пшеница. И който сее омраза, никога не може да пожъне любов. Това ръководство пося омраза в нашите сърца, не признателност. То унищожи всички човешки ценности в деня, в който унищожи нашето детство, нашето съществуване и нашето право да живеем на земята на нашата родина. Твоята промяна, Далия, и твоята нова перспектива бяха постигнати чрез търсене и проучване. Също, и твоята възможност да виждаш нещата както са в действителност, а не по начина,

по който ти се казват.

Ние бяхме прогонени със силата на оръжията. Бяхме прогонени и тръгнахме пеша. Бяхме прогонени и използвахме земята за легло. И небето за завивка. И бяхме хранени от трохите на онези правителства и международни организации, които ни даваха подаянията си. Бяхме прогонени, но оставихме душите си, надеждите си и детството си в Палестина. Оставихме радостите и тъгите си. Оставихме ги във всяко кътче и във всяка песъчинка на Палестина. Оставихме ги във всеки лимон, във всяка маслина. Оставихме ги в розите и цветята. Оставихме ги в цъфтящото дърво, изправено с гордост пред входа на къщата ни в ал-Рамла. Оставихме ги в останките на нашите бащи и предци. Оставихме ги като свидетели и история. Оставихме ги, надявайки се, че ще се завърнем“.

Далия продължи да чете как Башир реагира на нейното описание на действията му като терористични: „Не можеш да сложиш знак на равенство между борбата на народа за освобождение, независимост и самоопределение“ – пише той, – „не можеш да сложиш знак на равенство между това и агресия, експанзионизъм и потискане на другите“. Що се отнася до това да опита ненасилнически подход, както Далия го увещаваше в откритото си писмо, Башир пише:

„Далия, опитах се да се върна в Палестина на борда на Кораба на завръщането („Ал-Авда“), следвайки пътя на Ганди. Не носех ракети или бомби... Носех своята история и любовта си към своята родината. Но какъв беше резултатът, Далия? Корабът беше потопен, преди да отплава. Беше потопен, докато беше в кипърско пристанище. Потопиха го, за да не се върнем... Защо не ни се дава право да се завърнем? Защо ни се пречи да определим бъдещето си и да основем своя държава? Защо съм прогонен от своята родина? Защо съм разделен от децата си, Ахмад и Ханине, от съпругата

си, от майка си, от моите братя и сестри, от моето семейство?“

„Искам да чуеш нещо ново, Далия“ – продължава Башир.

„Знаеш ли, Далия, че през 1948 година, с детска невинност, си играх с една от играчките-бомби, разпръснати от ционистите – от „Щерн“, Хагана и Иргун? Подаръците на терористичните ционистки организации за децата на Палестина...“

Семейството му било в Газа, обяснява Башир, в края на 1948 година, скоро, след като пристигнали от Рамала. Башир, Нуха и другите братя и сестри си играели в мръсен двор край къщата им от бетонни блокове. Те видели нещо проблясващо на слънцето. То било с форма на луковица с показващ се фитил. Изглеждало като фенер. Децата го занесли вътре. Башир държал новата играчка, а другите деца го наобиколили. В ъгъла на кухнята имало глинена стомна. Едно от децата се спънало в нея и тя се разбила на пода. Децата се разбягали. Башир останал сам с играчката в ръце. Изведнъж станала експлозия.

„Играчката-бомба експлодира в лявата ми ръка и раздробила дланта ми, разпръсна костите и плътта ми. И проля кръвта ми, за да я смеси с пръстта на Палестина, да прегърне лимоните и маслиновите листа, да полепне по фурмите и цветовете на нашето дърво *фитна*“.

При експлозията в Газа шестгодишният Башир загубва четири пръста и дланта на лявата си ръка.

„Кой има повече право на завръщане, Далия? Шарански, руснакът, който няма културна, езикова и историческа свързаност с Палестина? Или палестинецът Башир, който е

свързан с Палестина с езика, културата, историята, семейството и останките от дланта ми, която оставих в Палестина? Не ми ли дължи светът правото да се завърна при себе си, да събере отново дланта си с тялото си? Защо да живея без самоличността си и без родината си, докато дланта ми остава в Палестина?“

Далия гледаше вторачено в страницата с изумление. Тя беше поразена. Как можеше да познава Башир от двацет и една години и да не знае, че липсва лявата му ръка? Бавно тя осъзна: ръката му винаги беше джоба. Тя винаги беше скрита – толкова добре скрита, че тя изобщо не узна, изобщо не я видя. Сега Далия разбра: тя беше виждала само левия палец, подаващ се над ръба на джоба. Изглеждаше толкова естествено.

Още от дете Далия носеше дар на съпричастност: към децата на преживелите Холокоста, към съучениците си сефарди и към арабите като Башир, които някога бяха живели в Рамла. При всеки отделен случай тя се бореше да влезе в преживяванията на някой друг чрез способностите на своето собствено въображение. Мислеше си за шестгодишния Башир, с липсваща ръка, в Газа през 1948 година.

Далия разбра, че почти през целия си живот Башир е обвинявал ционистите за поставянето на бомбите-„играчки“ в пясъците на Газа, за да осакатяват палестински деца. „Бях поразена от силата на неговото схващане, че ционизмът е това проявление на невероятното зло и че това е неговият опит“ – спомня си тя. Но тя е дете на Цион, „планината на Господ“. „Нямаше начин да приема това описание на ционистите, на моя народ, на мен, като израз на тъмнина. За мен Цион е израз на моя много древен копнеж, за мен той е дума, символизираща убежище за моя народ и нашето колективно изражение тук. А за него това е режим на терор. Нещо, което го задължава да се бори. И да оказва съпротива по всякакъв начин. И след като за него ционизмът е режим

на терор, то тероризмът е подобаващ отговор!“

Далия повиши глас. Направи пауза и се концентрира, преди да заговори отново: „И аз разбрах, че не мога да си позволя да се боря с една погрешна позиция чрез друга погрешна позиция. Това не водеше до *никъде*!“

Писмото на Башир беше към края си. „Не искам да те претоварвам, Далия“ – пише той.

„Знам колко си чувствителна. Знам колко те боли. Не искам да ти причинявам болка. Всичко, което желая за теб и мен е да се борим заедно с всички хора, обичащи мира и свободата за установяване на демократична народна държава. И да се борим заедно за осъществяване на дело на идеята на Далия за център за отглеждане на деца. И да се бориш с мен за завръщането ми при моята майка, моята съпруга и моите деца, в моята родина, да се бориш с мен отново да се събера със своята длан, дланта ми, която се смеси с всяка частица от палестинската земя.

Оставам с уважение, твой
Башир“

Далия седеше мълчалива дълго време, „напълно потресена“, вторачила се в писмото. Тя се опита да влезе в психологическата реалност на човека, който го беше писал. Башир отправяше призив към Далия да му помогне да се завърне в родината си. С какви средства? – продължаваше да се пита. Далия отдавна беше чула предложението на Башир земята на Израел и Палестина да се превърне в една демократична светска държава за всички хора от историческа Палестина. Тя обаче смяташе, че една държава означаваше край на Израел и по тази причина тя не можеше да подкрепи идеята на Башир или неговата вяра в правото на палестинците да се завърнат по старите си домове. Истина беше, че Далия беше предложила да върне къщата си на Башир или поне да намери някакъв начин да подели

наследството ѝ, но тя трябваше надълго и на широко да обяснява, че това е личен избор, който да не бъде разбран като подкрепа на по-широко право на завръщане на палестинците. Изглеждаше неизбежно това Башир и Далия никога да не изгледят своите различия.

През септември 1989 година, скоро след като беше получила, прочела и препрочитала писмото на Башир от Тунис, Далия караше от Йерусалим, където сега живееше, нагоре по гладката криволичеща магистрала към билото на Кастел, където Хагана беше спечелила решаваща битка за контрол върху пътя по време на израелската Война за независимост; покрай каменните минарета на джамията в арабското село Абу Гош; надолу по планинския склон, докато отвесните планински стени се затваряха при Баб ал-Уад, Вратата на Долината; покрай изгорели останки от израелски камиони и джипове, взривени при минали битки и сега украсени с венци; през долината на Латрун; покрай една стара позната фабрика за цимент; и накрая до друсането през железопътните прелези в покрайнините на Рамла. Далия се връщаше в своя град.

Беше време да се придвижи напред плана в чест на общата история на семействата Хаири и Ешкенази. Далия мина покрай градския съвет на Рамла – арабска къща, която някога беше принадлежала на Шейх Мустафа Хаири – и паркира пред офиса на градския културен център на улица Вайцман, където скоро се здрависваше с млад арабин на име Михаил Фанус.

Фамилната история на семейство Фанус в Рамла продължаваше векове наред; Бащата на Михаил, Салем, християнски свещеник, беше държан като военнопленник от израелската армия след окупацията на ал-Рамла през 1948 година. Салем Фанус беше приел пленничеството в лагера за военнопленници като божия воля, но в продължение на няколко десетилетия той не беше разказвал на децата си

за него, а направи това едва няколко дни преди смъртта си. Той каза на Михаил: „Християнството е любов. Не исках да мразиш евреите. Те са ти съседи“.

„Земите му бяха отнети“ – спомня си Михаил. – „Той се оказа в различен живот, различна култура, различна реалност. Бил затворен девет месеца. И се почувствал чужденец в собствения си дом. А през цялото време говореше за Исус. И изобщо не намрази всички онези, които го нараниха. Това е удивително“.

Михаил беше прекарал голяма част от трийсетгодишния си живот, за да помири своята самоличност като палестинец християнин с тази на гражданин на Израел. Той беше израсъл с ционистките разкази, които за едно арабско момче по същността си бяха объркващи. Когато съучениците му твърдяха, че арабите бяха избягали от Рамла като страхливци, Михаил викаше: „*Не*, не са, само попитайте баща ми!“

В началото на 1970-те Михаил учеше в прогимназия на Западния бряг и разбра какво означава да си палестинец под окупация. По-късно се върна у дома, за да учи в гимназията на Рамла и Лод и се опита отново да се приспособи към ционистката си среда. Той дори се опита да приеме ционистките разкази за известно време, докато израстваше до председателството на ученическия съвет в почти стопроцентово еврейската гимназия в Рамла. От 850 ученици само 6 бяха араби. През последната година в гимназията му казаха, че няма необходимите качества, за да посещава лагер за военно обучение заедно с еврейските си съученици. Михаил разбра, че това е просто защото е арабин. Той започна да разбира защо хората говореха за него като „демографски проблем“ в Израел.

През 1989 година Михаил Фанус беше избран за съветник в градския съвет на Рамла – беше едва вторият арабин от 1948 година. Платформата му беше базирана на антирасизъм и защита правата на арабското малцинство в

Изrael, което съставляваше близо 20 процента от населението.

Няколко минути след като Далия пристигна в културния център на Рамла, тя и Михаил се бяха задълбочили в разговора си. Отначало като че ли за другите израелци, присъстващи на срещата, беше неловко, поради темата, но скоро нито Далия, нито Михаил им обръщаше някакво внимание. Далия разказа на Михаил своята история и историята на къщата, построена през 1936 година от Ахмад Хаири – домът, който беше в центъра на нейния живот и този на Башир.

Желанието на Михаил беше да служи на арабското население на Рамла доколкото знаеше как; може би на него му хрумна, точно както хрумна на Далия, че те могат да работят заедно, за да участват заедно в осъществяване на мечтите си. Всеки искаше да направи нещо за арабското население и да осигури място, където да могат да се срещат араби и евреи.

Далия предложи на Михаил да бъде християнски арабски партньор в едно начинание, което щеше да свидетелства за историята на араби и евреи. То щеше да включва детска градина за арабските деца от Рамла и център за арабско-еврейско съвместно съществуване.

„Ето някой, който ми разказва моята история“ – спомня си Михаил, мислейки си за това време. – „Това е история от 1948 година и за едни хора, които намират дом и за други, които изгубват своя дом. Тя нямаше да се случи, без да стане и едното, и другото“.

Той погледна към Далия и каза: „Можем да мечтаем заедно“.

През октомври 1991 година първите арабски деца на възраст за детска градина минаха през вратите, които Ахмад Хаири беше изработил и монтира петдесет и пет години по-рано. Това беше началото на мечтата на Башир: да доне-

се радост за децата от ал-Рамла. Скоро мисията се разшири, включвайки виждането на Далия, Йехезкел и Михаил: да бъде място за срещи между араби и евреи.

Нарекоха я Отворен дом.

Дванадесет

НАДЕЖДА

Башир седеше на сянка близо до източния край на моста Алънби, който свързваше кралство Йордания с родните му земи. Беше април 1996 година, топло пролетно утро в Йорданската долина. Башир и сестра му Ханом си почиваха на пейка пред сградата на йорданската паспортна служба в очакване да преминат. Най-сетне автобусът пристигна. Башир, Ханом и другите пътници се качиха и минаха покрай военните постове, през няколко пропускателни пункта и огради от бодлива тел. Автобусът мина по моста над тясно ручейче от някога великата река Йордан – смалена от язовири по горното ѝ течение и отклонения към обрасли с бурени канавки, отделящи кралството на Хюсеин от Западния бряг. За всеки, опитал се да пресече линията между Източния и Западния бряг, имаше по-голяма вероятност да бъде застрелян, отколкото да се намокри.

Мостът Алънби беше наречен на британския генерал, който поведе войските си към Палестина през 1917 година в началото на британския мандат. След осем десетилетия управление от британски, йордански и израелски власти, сега мостът беше под ограничения контрол на неотдавна формираната Палестинска власт. Частичната автономия беше резултат от мирното споразумение, подписано в Осло, символично подпечатано с ръкостискане между израелския премиер Ицхак Рабин и председателя на ООП Ясер Арафат на моравата пред Белия дом през септември 1993 година.

Интифадата беше убедила Рабин да започне преговори с „палестинския субект“ и след Войната в залива след 1991 година, преговорите започнаха. Рабин обаче все още не признаваше ООП и впоследствие преговорите зациклиха. Двете страни след това започнаха тайни разговори в Осло,

където първоначалното споразумение предвиждаше ограничено палестинско самоуправление и постепенно изтегляне на Израел от окупираните територии. В замяна на това, Арафат, в писмо до Рабин, обеща да се „откаже от терористичните и други актове на насилие“ и да „дисциплинира нарушителите“.

„Г-н Председател“ – написа Рабин в отговор до стария си враг, – „правителството на Израел е решило да признае ООП като представител на палестинския народ...“. Десетилетия наред Рабин се беше клел, че Израел никога няма да направи това.

Взаимните обещания трябваше да отбележат началото на края на окупацията и да доведат, надяваха се палестинците, до независима палестинска държава. Израелските войски щяха да се изтеглят от Газа и Йерихон, а после и от други градове по Западния бряг; палестинците щяха да проведат свободни избори за президент (според палестинците) или председател (според израелците) и законодателен съвет; а Палестинската власт, подкрепена финансово от европейските правителства, САЩ и частни спонсори, щеше да се погрижи за образованието и културата, здравето, социалното благосъстояние, данъчната политика и туризма. Тези първоначални стъпки през петгодишния „преходен период“ щяха да доведат до финални преговори по по-трудни въпроси, свързани с Йерусалим, контрола върху водите, селищата и – най-важното за Башир и много други – правото на завръщане.

През първите дни след Осло плановете дори само за ограничено самоуправление бяха изключително популярни сред палестинците. Когато Арафат се върна в Газа през юли 1994 година, възбудени тълпи го приветстваха като победител и освободител. Веществени признаци на суверенитет – свободата да развяват палестинското знаме или изпращането от Арафат на първото писмо, на 1 януари 1995 година, носещо палестинска марка – изглеждаха като началото на

нещо по-голямо и по-задълбочено.

В началото на 1996 година стотици членове на ООП и бивши палестински борци започнаха да се завръщат от изгнание в Тунис обратно на Западния бряг и в Газа. Всеки един от тях беше одобрен от израелците по време на продължителни преговори за амнистия. На моста, невидими зад палестинската полиция в маслинено-зелените си униформи, израелски военни се взираха през едноточено стъкло, внимателно оглеждайки преминаващите.

Автобусът, превозващ Башир и Ханом, спря на терминал, построен от Израел за обработка на документите на палестинци и израелци в отделни крила. Палестинското крило се управляваше от палестински служител, който докладваше на израелски генерален директор. Израел, съгласно споразумението от Осло, „остава отговорен през преходния период за външната сигурност“, включително „при преминаване“ на гранични пунктове.

Башир и Ханом слязоха от автобуса и влязоха в палестинското крило, където край палестинското знаме стоеше палестински полицаи. Редом с него стоеше израелски войник. Терминалът беше пълен с хора, очакващи семейни срещи – възрастни жени с веещи се шалове за глава и тъмни, дълги до глезените, рокли, с тежки чанти през рамо, побелели мъже с кефиета и вратовръзки, тийнейджъри с джинси и маратонки, оплешивяващи мъже на средна възраст в делови костюми с дипломатически куфарчета и мобилни телефони с размер на обувка. Всички те чакаха на дълги опашки да минат през детекторите за метал. Беше забележително тихо, като се имаше предвид огромното число хора в очакване на срещи. Хората сочеха към багажа си, за да бъде поставен на транспортна лента за оглед; отвъд детекторите за метал Башир виждаше отворени куфари върху маси, където израелски служители от службите за сигурност внимателно оглеждаха дрехи, книги, вестници, четки и пасти за зъби.

Башир и сестра му чакаха реда си. До сега останалата част от семейството трябваше да се е събрала само на метър-два от тях, от другата страна на изхода. Башир беше отсъствал осем години, но дори в изгнание, беше мечтал за друг вид завръщане. За него това завръщане беше белязано от сериозните недостатъци в споразумението от Осло. В него се договаряха изгнаниците да бъдат допуснати обратно на Западния бряг и в Газа, но същевременно се изискваше от палестинците да приемат, че завръщането в останалата част от Палестина вече не е постижимо. За много бивши борци и активисти в палестинските политически фракции пътуването обратно към Палестина беше, следователно, белязано с дълбоки противоречия. Никъде, нито по време на преговорите, нито в самото споразумение от Осло, забеляза Башир, не беше спомената Резолюция 194 на ООН от 1948 година и правото на бежанците да се завърнат. Въз основа на преговорите, обаче, бе приета по-късната Резолюция 242, която призоваваше за изтегляне на израелските войски от окупираните територии. Това всъщност доведе до формулата „земя за мир“ – палестинска държава върху част от територията на Палестина в замяна на признаване на Израел. За много палестинци, включително и Арафат, моментът изискваше тежки политически жертви. Някои палестинци, сред които Башир, считаха, че жертвите, които вече са направили, са били в името на националното освобождение на цялата стара Палестина; този компромис, ако означаваше отказ от правото на бежанците да се завърнат, представляваше капитулация. Още по-лошо според някои палестинци беше, че Осло бе отложил въпроса за бежанците, както и ключовите въпроси за източен Йерусалим като палестинска столица и контролът върху водите за финалните преговори на някоя неизвестна дата в бъдеще, а в настоящето Израел продължаваше да държи контрола.

Докато Башир чакаше на опашката за минаване през пропускателния пункт, усещаше вътрешно напрежение

между мечтата си и палестинската реалност – напрежение, за което предпочиташе да не говори: в резултат на Осло, Башир скоро щеше да се види с майка си, съпругата си и двете си малки деца. Щеше да бъде в Палестина за първи път, откакто бе депортиран в Ливан през 1988 година. Но нямаше да си бъде у дома, в ал-Рамла.

Един от охраната издърпа Башир настрана. Искаха да го питат нещо, спомня си Ханом, и тя гледаше как брат ѝ изчезва в някаква стая, докато тя остана да чака.

Няколко часа по-късно Башир и Ханом минаха през матираната стъклена врата в западния край на терминала и оттам излязоха на открито на Западния бряг, където ги очакваха Закия, Нуха, Шехеразаде, децата и много приятели на Башир.

Те бяха пътували от Рамала. Беше като през 1984 по времето, когато пуснаха Башир от затвора, с изключение на това, че сега, дванадесет години по-късно, Ахмад го нямаше. Както и преди, Башир не искаше голямо празненство. „Беше объркан“ – спомня си Ханом, – „но много щастлив“.

„Беше като втора сватба“ – каза Нуха. – „Мама приготви ядене, дойдоха много приятели. Бяхме преживели много повече тъжни дни с Башир, отколкото весели. Но това със сигурност беше забележителен ден в семейната ни история“.

Първите дни на Башир отново в Рамала бяха горчиво-сладки. Споразумението, подписано от Арафат в Осло, както и обещанието му да контролира „тероризма и другите форми на насилие“ бяха започнали да създават противопоставяне между поборника за освобождение на Палестина и отчаяните палестински фракции, които не бяха доволни от Осло. За тях, споразумението от Осло представляваше отказ от 78 процента от историческа Палестина; дори останалите 22 процента – Западния бряг, Газа и Източен Йерусалим – Израел изглежда също нямаше на-

мерение да отстъпи. Израел вече бе обявил планове за хиляди нови жилища в Източен Йерусалим, който палестинците виждаха като своя столица, а израелски строителни бригади изграждаха нови магистрали за улесняване придвижването на заселници от Западния бряг към Израел. Тези планове бяха предприети в рамките на Осло и немалко палестинци се тревожеха, че новите строежи ще променят трайно шансовете им да имат жизнена, суверенна държава. Страховете им се изостряха и от внезапната вълна от политическо насилие и убийства, започнали по-малко от шест месеца след прословутото ръкостискане на моравата в Белия дом.

На 25 февруари 1994 година един американски лекар заселник на име Барух Голдщайн влезе в Пещерата на патриарсите – част от Ибрахимовата джамия в Хеброн, където се беше състояла церемонията *акика* на Башир през 1943 година. Заселникът от Бруклин извади един М-16 изпод шлифера си и откри огън, убивайки двадесет и девет палестинци, молещи се в джамията. Оцелелите го пребиха до смърт. Шест седмици по-късно Хамас, войнстващата ислямистка организация, се отказа от тактиката си да атакува само израелски военни цели. На 6 април кола-бомба експлодира в израелския град Афула, убивайки шест израелски цивилни. Хамас пое отговорността. В комюнике атаката бе наречена отмъщение за убитите в хебронското клане.

Порочният кръг от болка и отмъщение се бе завърнал. Атенотатори-самоубийци, вербувани от Хамас и Ислямски джихад се взривяваха в Нетанян, Йерусалим, Тел Авив и окупираните части на ивицата Газа, убивайки десетки израелци; хамаските лидери твърдяха, че всяка атака е пряк отговор на израелски атаки, убили палестински цивилни.

Израел срина с булдозери къщите на семействата на самоубийците терористи и арестува стотици заподозрени

съучастници. Затворниците, според Хюман Райтс Уоч, съобщавали за „лишение от сън, поставяне на качулки, продължително стоене или седене в необичайно положение, заплахи, бой и шибане с камшик по главата... Приложени комбинирани, тези методи често са равни на изтезание“. Много от заподозрените бяха освобождавани по-късно без обвинение.

Арафат осъждаше всяка самоубийствена атака и, под натиска на Израел и САЩ, нареди ареста на заподозрени членове от войнстващи групировки. Стотици млади палестинци бяха в палестински затвори, много от тях по нареждане на таен палестински военен съд за държавна сигурност, основан съгласно рамката на Осло. През първата година на съда, няколко мъже починаха по време на разпити; много палестинци обвиниха Арафат, че върши мръсната работа на Израел. Председателят отговори на нападите със спиране на няколко вестника и затваряне на известни палестинци защитници на човешките права. Едуард Саид, професор в Колумбийския университет и водещ палестински интелектуалец, написа, че „Арафат и неговата палестинска власт са станали нещо като правителството на Виши за палестинците“.

Гневът срещу Арафат се задълбочи, след като той започна да раздава награди на свои верни приятели, дошли с него от Тунис. Самият Председател продължаваше да живее скромно, но някои от обкръжението му си построиха разкошни вили в Газа, които бяха още по-изумяващи на фона на мизерните бежански лагери в едно от най-пренаселените места на земята. Една от тези вили, чиято стойност се оценяваше на 2 милиона долара, беше построена за Махмуд Абас, известен като Абу Мазен, който по-късно щеше да наследи Арафат като лидер на палестинците. „Това ти е наградата, че продаде Палестина“ – беше изписал на стената на вилата неизвестен майстор на графити. Бедните от бежанските лагери, чиито младежи образуваха ядрото на

съпротивата срещу израелското управление и които даваха хиляди жертви, сега негодуваха под управлението на елита от Тунис. „Всяка революция има своите бойци, мислители и нагаждачи“ – казваше един жител от Газа. „Нашите бойци са убити, мислителите ни – също, така че са ни останали само нагаждачите“. Консервативните жители на Газа бяха изумени от появата на нощни клубове с танцьорки на кючек и алкохолни напитки за заможните новопристигнали от диаспората. Не бе необичайно да се види черен мерцедес с VIP табелка да се изнизва на червен светофар по улиците на Газа, оставяйки магарешките колички буквално в прахоляка зад себе си.

За обикновените палестинци, които по принцип поддържаха Осло, краят на окупацията беше най-главното нещо. Споразумението Осло II, подписано във Вашингтон през септември 1995 година, предвиждаше три етапа за изтегляне на войските от градовете по Западния бряг и разделяне на Западния бряг на три зони. Палестинците щяха да получат управлението на повечето градове от Западния бряг (зона А), сред които Рамала, Наблус и Витлеем, а израелците щяха да задържат пълното управление около военните постове и селища (зона С). Израелските сили трябваше да се изтеглят от зона В, където се намираха много палестински селища; новата, лековъоръжена палестинска полиция, чийто брой трябваше да достигне тридесет хиляди, нямаше да има юрисдикция над израелците в тази зона, като израелците си запазваха правото да навлизат „за отбрана при външни заплахи, застрашаващи сигурността на израелците и селищата“. За средния палестинец в бежанските лагери и в градовете, изтеглянето на израелските войски щеше да донесе огромна промяна в ежедневието. Всеки, придвижващ се от град в град по Западния бряг, обаче, все още се сблъскваше с военни контролни пунктове и объркването от преминаване през множество юрисдикции. Картата на Западния бряг след Осло II напомняше на поре-

дица разпръснати острови и опонентите на Осло, чийто брой растеше, се безпокояха, че картата напомня на фрагментирана визия за осакатена палестинска държава.

Към октомври 1995, проверките на общественото мнение сред палестинците показваше, че подкрепата за „мирния процес“ и всички, които го представляват, е рязко е спаднала на 39 процента.

Израелците не бяха много по-щастливи. Вълната от самоубийствени атентати беше травмирала страната и много хора вярваха, че в резултат на отстъпките, които Рабин правеше в процеса Осло, страната ставаше по-несигурна. Взривовите увеличиха натиска върху Рабин да прекрати окончателно преговорите и да смаже Хамас. Той заяви, че „Арафат ще се занимае с Хамас“, защото палестинският лидер не беше ограничаван от демократични институции като „Багац и Б'целем“ – намек по адрес на висшия съд и силните му независими организации за човешки права. Напротив, нападаха опонентите: Арафат, вместо да вземе решителни мерки, по същността си бе въвел въртящи се врати в палестинските затвори – като пускаше хората си скоро, след като ги затвореше. Рабин предложи „тотална сепарация“ между Израел и Палестина с цел да обуздае взривяванията, а израелските граждани започнаха да говорят за предимствата на евентуална стена между двата народа.

Рабин бе обект на постоянните нападки от страна на Бенямин Нетаняху, съперника му от партия Ликуд, който напомняше, че премиерът е обещал „да не говори с ООП, да не се отказва от никаква територия по време на службата си и да не създава палестинска държава. А сега нарушава обещанията едно по едно“. Самият Нетаняху, който се стремеше да стане премиер, беше безмилостен критик на Осло. Той вярваше, че плановете да се въоръжат хиляди палестински полицаи и да се разреши на кадрите от ООП да се завърнат по границите с Израел, са абсурдни. Нобеловата

награда за мир, присъдена на Рабин, Арафат и израелския външен министър Шимон Перес, с нищо не спомогна за смекчаване на противопоставянето му. Нещо повече, образът на стария враг на една сцена с двамата израелски лидери само наля масло в огъня. През 1995 година Нетаняху обвини Рабин, че спомага за основаването на „палестинска терористична държава“. Религиозните заселници сформираха най-непримиримото крило на опозицията. Мнозина вярваха, че Бог е дал на евреите земята на Юдея и Самария, известна като Западния бряг. Някои крайно настроени равини нарекоха Рабин *родеф*, или агресор, който, вярваха те, се кани да направи сделка и да продаде техния даден им от Бога дом. В обръщение бе пуснат плакат фото-колаж, на който Рабин носеше нацистка униформа. За растящия брой десни религиозни израелци, Ицхак Рабин беше враг на държавата.

* * *

Далия беше изумена от това, че някой в Израел може да използва паметта за Холокоста за манипулиране умовете на хората. „Беше грозно“ – спомня си тя. „Беше убийствено. Къде са границите на свободата на словото? Разбихах, че борбата за компромис в Израел щеше да бъде много трудна“. И все пак, тя таеше надежди за бъдещ мир. Въпреки кланицата на самоубийствените атентати, вярваше, че с народа ѝ настъпваше историческа промяна. Рабин, старият воин, беше показал смелостта да води диалог с ООП и бившия си заклет враг Арафат. Далия, въпреки личното ѝ недоверие в Арафат, вярваше, че всяка страна трябва да предприеме стъпки за създаване на пространство за другата. „Ако направим място за другата страна, тогава наистина ще можем заедно да изтъчем една реалност, много по-красива от тази, която можем да си създадем сами“. Беше въодушевена от новините за още изтеглящи се войски от Западния бряг и от първите признаци на суверенитет за палестински-

те ѝ съседни. Виждаше в тях първи стъпки към равенство с палестинците – идея, която бе обмисляла десетилетия наред, от онзи ден през 1967 година, когато отвори вратата на Башир и братовчедите му.

В „Отворен дом“, сега вече пета година в къщата в Рамла, Далия и Йехезкел бяха видели по-голямо желание у много израелци за водене на арабско-израелски диалог. Летните мирни лагери за арабски и израелски деца станаха изведнъж популярни и Йехезкел вярваше, че „подходът за съвместно съществуване“, за който те с Далия се бореха години наред, „се легимитизира в очите на евреите“. Далия, от своя страна, си спомня как е завършила писмото си до Башир седем години преди това: „Моля се чрез твоето съдействие и Божията помощ нашите деца да се наслаждават на красотата и изобилието на тази свещена земя“.

На 4 ноември 1995 година Далия смяташе, че тези мечти все още са възможни. Беше събота, еврейската сабат (шабат) и тя бе прекарала целия ден и предишната вечер в един манастир, обитаван от Сестрите на Цион в Стария град, където сподели ястията за шабат и разговаря за възможностите на „Отворен дом“. Манастирът беше част от църквата, известна като Ессе Номо, „Ето човека“, думите, които Пилат използвал, за да предаде Исус Христос. Говореше се, че литостротонът на църквата, гладкият ѝ павиран двор, бил мястото, където Исус стоял, когато го осъдили.

От най-високата част на манастира пред Далия се разкри една от най-великолепните панорамни гледки на Йерусалим: проблясващия Храм хълм, или ал-Харам ал-Шариф – най-святото място в Йерусалим за мюсюлмани и евреи; сивия купол на църквата „Свети гроб“ – може би най-святото място за целия християнски свят; върховете на покривите на каменните къщи с гора от антени, насочени нагоре; хълма Скопус на север и отвъд него – планините на Западния бряг, които Далия знаеше като Юдейските възвишения, част от библийската Юдея и Самария. Далия вярва-

ше, че Израел трябва да се откаже от селищата по тези земи и че хиляди евреи ще трябва да се преместят. Макар това също да бе част от земята, която тя самата считаше за библейска, векове наред тя е била дом за други хора. Колкото и да е трудно, вярваше Далия, всяка страна в този конфликт ще трябва да отстъпи нещо ценно.

Тази вечер, 4 ноември, докато Далия се приготвяше да се прибере от Стария град, Йехезкел и Рафаел сядаха да вечерят с леля Стела, която се бе преместила от Рамла след смъртта на родителите на Далия. Един час на запад, в Тел Авив, Ицхак Рабин беше на митинг на площад „Кралете на Израел“, където сто хиляди израелци се бяха събрали в подкрепа на мира с палестинците. Премиерът – който се беше бил с арабите през 1948, 1956 и 1967 година, който беше разрешил „сила, принуда и побой“ срещу палестинските младежи в интифадата и който години наред отказваше да признае ООП – се обърна към публиката:

Аз бях войник двадесет и седем години. Биех се, защото нямаше изгледи за мир. Сега вярвам, че мирът има шанс, който не трябва да се изпуска... Винаги съм вярвал, че мнозинството от нашия народ иска мир и е подготвено да поеме рисковете заради мира. Вие, събраните тук, които сте дошли да подкрепите мира, както и многото други, които не са тук, сте доказателство, че народът истински желае мир и отхвърля насилието. Насилието подравя основите на израелската демокрация. То трябва да бъде отхвърлено и осъдено, трябва да бъде поставено под контрол. За Израел насилието не е начин за решаване на проблемите.

Публиката започна да пее и някой подаде на Рабин страница с текста на песента „Шир л'шалом“, която предаваше тъгата на мъртвите, говорещи изпод земята, за да посъветват живите. Беше написана през 1969, две години след Шестдневната война и беше станала химн на израелското

мирно движение. Рабин запя с останалите:

Никой няма да ни върне
от черния трап в земята
Тук нищо не помага
ни радост от победа
ни песен горда.

Затуй запей за мир
недей да шепнеш тихо
а по-добре запей на глас
и викай силно: мир!

Когато митингът свърши, премиерът сгъна листчета с текста на песента, мушна го в джоба на ризата си и закрачи към колоната от автомобили.

В този същия момент Далия се качи на такси и потегли по „Виа Долороза“ – пътя, по който Христос е носел кръста. Таксито излезе от Стария град през източния вход, от Портата на лъва срещу Хълма на маслините. Арабският шофьор зави на запад и на един светофар бяха застигнати от друго такси, чийто шофьор извика през прозореца на колата: „Застреляли са Рабин!“ Далия бе объркана, не можеше да възприеме думите. *Не може да бъде*, помисли си тя. *Не може!* Шофьорът подкара с пълна скорост към Западен Йерусалим. „О, господи“ – каза той на иврит. „Нямам радио!“ На всеки светофар даваха сигнал към съседна кола и питаха: „Какво стана, какво стана?“

„Може би не е вярно“ – каза шофьорът, опитвайки се да успокои Далия. „Как би могло да бъде вярно?“

Двадесет минути по-късно таксито спря пред четириетажния блок на Далия. Тя стовари тежката си чанта на пода във фоайето и се затича по стълбите нагоре, където Йехезкел, Рафаел и Стела не откъсваха очи от екрана на телевизора. Репортерът от канал едно на израелската телевизия

беше пред болницата, заобиколен от хиляди други, предаващи „слуховете за състоянието на Рабин“. Скоро бе потвърдено: Ицхак Рабин е мъртъв. Беше застрелян в упор от двадесет годишен религиозен студент по право, Игал Амир. „Действах сам“ – каза Амир пред полицията, – „по заповед на Бог“. Кръвта на Рабин, научи скоро цял Израел, се бе стичала през джоба на ризата му и листчето с химна за мир бе прогизнало.

Далия гледаше по телевизията как хората започнаха да плачат едни на други на раменете, а телата им с тресяха от риданията. Остана будна до сутринта, напълно объркана. „Имах усещането, че нещо завинаги е загубено. Това беше човек, претърпял огромна промяна. Бях го слушала лично, на празника за възпоминание на загиналите в Израел“. Достатъчно сме се стремили към война, спомняше си Далия думите на Рабин. Достатъчно сме жалили загиналите. Сега трябва да се борим за мир. Това е най-трудната от всички борби. Отново и отново Далия се питаше: „Кой ли би допуснал, че терорът ще ни удари по такъв начин?“

Йехезкел си спомня, че изпитал познатото чувство на прилошаване, каквото имал три пъти като подрастващ в Щатите през 1960-те – при убийството на президента Кенеди, брат му Боби и Мартин Лутър Кинг.

„Това беше наистина повратна точка“ – каза Йехезкел. „Разрушени бяха всякакви шансове за постигане на споразумение, поне в близко бъдеще. Спомням си, че през годините, които последваха, си мислех, *Ако Рабин бе жив, дали с Арафат нямаше да вземат друго решение?*

Не знам“.

И Далия не знаеше. „Ако беше останал жив, не знам дали щеше да увлече целия народ след себе си. Но се чувствах ужасно наранена“ – каза тя, плачейки. „Чувствах, че добрите хора, които могат да променят света – те нямат шанс“.

Башир си спомня думите на Рабин към него, когато

двамата се срещат с затвора Джнеит, непосредствено преди депортацията на Башир в Ливан. „Ако има мир, няма да има вече проблеми със затворниците“. Башир обаче не споделяше оптимизма на Далия, че Рабин е щял да постигне справедлив мир в района; не смяташе, че и Арафат би могъл да го направи. Той продължаваше да смята, че не е възможно да има мир и справедливост без правото на палестинците да се завърнат, което, според Башир, оставаше ограничено до скромни, символични жестове.

Беше топло петъчно утро през лятото на 1999 година, според Ламис Салман – млада арабка, която е израсла в Израел. Тя беше учителка в „Отворен дом“ – детската градина за арабски деца в ал-Рамла. Ламис се връщаше от магазина, където бе купила напитки, когато видя мъж на средна възраст да наблюдава дечицата, играещи в двора на „Отворен дом“. Изглеждаше на петдесет и няколко години – нисък, с леко изпъкнал корем и кичур посивяла коса над челото му. Край него стояха други двама възрастни и двама младежи. Мъжът заговори Ламис на арабски, като представи себе си, сестра си и зет си и двамата си племенника.

„Беше дошъл тайно. Никой не знае как се бе добрал дотам“ – спомня си Ламис. „Питаше за Далия“. Ламис и другите арабски учителки, работещи в „Отворен дом“ бяха развълнувани от внезапната му поява, но една от израелките там бе обезпокоена. Тя го считаше за натрапник, бивш престъпник, който е дошъл незаконно – нищо, че е живял в тази къща преди десетилетия.

Ламис гледаше как Башир наблюдава детската градина. Стояха заедно с арабските учителки в градината, разговаряйки за политика и за живота в Рамала и ал-Рамла. „Тъжно му беше за родния дом“ – каза Ламис. „Земята, къщата и самата ал-Рамла. Не говореше за това, но очите му го издаваха“.

През лятото на 2000 година Арафат седеше на една маса с

новия израелски премиер, Ехуд Барак, в Кемп Дейвид, резиденцията на Белия дом. Ицхак Рабин, когото Арафат все още имаше навика да нарича „моя партньор“ в „мира на смелите“, беше погребан преди близо пет години. Наследникът му, Шимон Перес, бе победен в трудна изборна надпревара от Бенямин Нетаняху след нова вълна от самоубийствени атентати през пролетта на 1996 година. Три години по-късно Барак, кандидатът на Трудовата партия и бивш главнокомандващ на Израелските отбранителни сили, победи на свой ред Нетаняху в референдум за Осло – израелците вярваха, че най-добрият им шанс за дълготрайна сигурност е споразумение с палестинците. През юли 2000, два месеца след като Израел прекрати окупацията си на Ливан, Барак, Арафат, президентът Бил Клинтън, американският държавен секретар Мадлин Олбрайт, съветникът по националната сигурност Сенди Бъргър и групи от преговарящи прекараха две седмици в Кемп Дейвид в търсене на историческото финално споразумение с палестинците.

Клинтън лично се включи в много от дискусиите. На 15 юли, пет дни след началото на преговорите, президентът посети събрание на комитета, преговарящ за границите. Израелците показаха карта, на която се виждаше това, което те наричаха 92 процента от Западния бряг като територия на една демилитаризирана палестинска държава, като върху 8 процента от територията трябваше да останат израелски селища и военни постове. Палестинците щяха да бъдат компенсирани с допълнителна територия от самия Израел, но по-малко от тази, от която трябваше да се откажат. Цифрата 92 процента не включваше територията, която Израел вече бе анексирал за еврейски жилищни квартали в Източен Йерусалим, нито другите територии в долината на река Йордан, върху която израелците възнамеряваха да държат контрола поне още десет години.

За палестинците процентът, представен от израелци-

те, на каквото и да се равняваше, се връзваше в малкото парче от Палестина, оставащо за тях. Те заявиха, че приемайки Осло и съществуването на Израел, вече са отстъпили на еврейската държава другите 78 процента и не са съгласни да се откажат от нищо повече от това, което е останало. Влиятелният съветник на Клинтън по преговорите в Близкия изток, Денис Рос, се отнасяше с пренебрежение към „стария довод за незаконните селища и за необходимостта да се върнат границите отпреди 1967“, като наричаше такива искания „все същите стари говна“. Неговата гледна точка очевидно оказваше влияние върху президента, който също считаше тези искания за палестинско твърдоглавие. В един момент Клинтън поиска главният посредник по преговорите от палестинска страна Ахмед Курей (известен като Абу Ала) да представи алтернативна карта като контрапредложение на израелската идея. „Моята карта“ – отговори Абу Ала, един от архитектите на споразумението от Осло, – „е картата от 4 юни 1967 година“ – денят преди Шестдневната война и израелската окупация.

„Сър“ – каза натъртено Клинтън на Абу Ала, повишавайки тон, – „известно ми е, че бихте искали цялата карта да е жълта. Но това е невъзможно. Тук не е Съвета за сигурност. Това не е Общото събрание на ООН. Ако ще ми изнасяте лекция, вървете ей-там и не ме карайте да си губя времето. Аз съм президентът на Съединените щати. Мога веднага да опаковам багажа си и да си тръгна. Тук рискувам да загубя много. Вие пречите на преговорите. Не действате добронамерено“. При това президентът се изправи и, придружен от Мадлин Олбrait, тежко излезе от стаята.

„Излязохме с апломб“ – спомня си Олбrait в мемоарите си, „точно в момента, когато навън започваше пороеен дъжд. Положението беше – или се намокряш, или проиграваш ефекта от хода с драматичното напускане. Нямахме как, излязохме и здраво се намокрихме“.

През следващите два дни Клинтън се срещна с Ара-

фат най-малко осем пъти. Президентът повтори предложението за мир, одобрено преди това от Барак, според които на палестинците ще бъде позволено да основат столица в арабските предградия на Източен Йерусалим и да имат комбинация от суверенитет, „настойничество“ и „функционална автономия“ върху части от Стария град. Щяха да получат управлението на няколко религиозни места, но не пълна автономия върху Харам ал-Шариф – третото най-свещено място за мюсюлманите от цял свят.

Що се отнася до бежанците, Клинтън обеща „задоволително решение“. Правото на завръщане, обаче, щеше да бъде ограничено до палестинската държава в Западния бряг и Газа – и нямаше да важи за териториите от стара Палестина, които сега бяха израелски. В замяна на това, Съединените щати ще предложат мащабна програма за подпомагане на стойност десетки милиарда долара, за устройване на бежанците – сега наброяващи над пет милиона, много от тях в бежански лагери из Ливан, Йордания, Сирия, Западния бряг и Газа.

„Аз много Ви уважавам, г-н Президент“ – отговори Арафат, според палестинският посредник в преговорите Саеб Ерекат, – „но Вашите предложения не са база за решение“.

Президентът Клинтън удари с юмрук по масата и извика към Арафат: „Вие водите народа си и региона към катастрофа. Барак ви представя предложения, а вие ги блокирате“.

„Аз дойдох тук като представител на араби, мюсюлмани и християни от цял свят“ – му каза Арафат. – „Дойдох да сключим мир и няма да позволя Вие или който и да е друг да запише името ми в историята като предател“. Арафат все още се виждаше като лидер на националното освободително движение и след тридесет и пет години в ООП не искаше да го запомнят с това, че се е отказал от важни части от Източен Йерусалим. Арафат разбираше важ-

ността на Харам ал-Шариф за мюсюлманите по света и че би било невъзможно да отстъпи на Израел дори частично суверенитета върху това място, дори то да е също и свещеното място на Храмовия хълм. Той отказа да отстъпи и за правото на завръщане, макар че, за много палестинци и израелци, с приемането на Осло и решението „две държави“, по принцип вече го бе направил. Но Арафат знаеше колко важен е този въпрос за милиони бежанци и продължаваше да търси пространство за маневри.

Същата вечер Арафат каза на палестинската делегация да опаковат багажа и да се готвят за напускане на Кемп Дейвид. Късно вечерта президентът дойде до вратата на Арафат и видя багажа на делегацията приготвен за заминаване. „Няма ли да промените мнението си?“ – попита президентът. Той убеди палестинския лидер да остане, докато се върне от четиридневно посещение в Япония. „Ще отида на среща на Г-8 в сряда и ще ги помоля да осигурят подкрепата, която е нужна за вашата държава“ – каза Клинтън на палестинския лидер. „От вас искам само да направите принципен компромис за Йерусалим. Това не е всичко, което искате, но е цената, която трябва да платите“.

Президентът се върна в Кемп Дейвид на 23 юли и на следващия ден настоя пред Арафат за последен път. На среща с Олбрайт, директора на ЦРУ Джордж Тенет и палестинските посредници в преговорите Абу Ала и Саеб Ерекат, Клинтън предложи „суверенна президентска територия“ за Арафат в мюсюлманския квартал на Свещения град. Това предложение също не даваше пълна автономия на палестинците върху Харам ал-Шариф и Арафат го отхвърли. „Така, значи малък остров, заобиколен от израелски войници, които контролират входовете“ – каза той. – „Това не е нашата идея за решение. Нашата идея е пълна палестинска суверенитет върху Йерусалим, окупиран през 1967 година“.

Бил Клинтън загуби самообладание. „Изпуснахте много шансове“ – каза президентът на Арафат, повтаряйки

донякъде девиза на бившия израелски външен министър Аба Еван, че палестинците никога не изпускат възможността да изпуснат някоя възможност. – „Първо през 1948... сега вие се унищожавате през 2000. Тук сте от четиринадесет дни и казвате „не“ на всичко. Тези неща си имат последици. Провалът сега ще означава край на мирния процес. Който пуска хаоса на воля, да си понесе последствията. Няма да имате палестинска държава и няма да имате приятели никъде. Ще бъдете сами в региона“.

Арафат не се помръдна. „Ако някой си въобразява, че ще отпиша Йерусалим, греша“ – каза палестинският председател на президента. „Аз съм не само ръководител на палестинския народ, но и вице-президент на Ислямската конференция. Няма да продам Йерусалим. Казвате, че израелците се придвижват напред, но те са окупатори. И съвсем не са щедри. Не дават от джоба си, а от нашата земя. Искam единствено да се приложи Резолюция 242 на ООН. Говоря само за 22 процента от Палестина, г-н Президент“.

Клинтън продължи да притиска Арафат за компромис с Йерусалим. Арафат обаче знаеше, че мюсюлманите от цял свят очакват палестинците да бъдат пазители на Харам ал-Шариф и следователно никой палестинец не може да отпише суверенитета. Знаеше също така, че ако го направеше, може да не живее достатъчно дълго да види споразумението приложено. „Г-н Президент“ – каза той на Клинтън, – „искате ли да дойдете на погребението ми? По-скоро бих умрял, отколкото да се съглася с израелски суверенитет върху Харам ал-Шариф“.

Малко след това Арафат каза на президента: „Много ви уважавам и разбирам, че сте повлияни от израелската позиция. Аз съм ръководил революцията на моя народ. Обсадата на Бейрут беше по-лесна за мен от обсадата на Кемп Дейвид. Революцията е по-лесна от миротворчеството“.

Барак също беснееше срещу Арафат. Беше стигнал по-далеч от всеки предишен израелски премиер по пътя към

сключване на мирно споразумение. Арафат, напротив, „не преговаряше добронамерено“ и нямаше намерение да стигне до споразумение. „Той постоянно казваше „не“ на всяко предложение, а така и не направи свои контрапредложения“ – каза Барак на израелския историк Бени Морис. Арафат, каза Барак, смята, че Израел „няма право да съществува и търси начин да го унищожи“. Това стана преобладаващото мнение в САЩ и Израел – че отхвърляйки „щедрите“ предложения на Израел, председателят на ООП е единствено виновен за провала на преговорите в Кемп Дейвид.

Мнозина други наблюдатели, сред които и дипломати, присъствали в Кемп Дейвид, считат, че причините за провала на срещата на високо ниво са били много по-комплексни и отчасти са резултат от политиката на фаворизиране на Израел от страна на САЩ и липса на разбиране на гледната точка на палестинците. Всичко това бе изострено, според анализаторите, от недобрата подготовка на американците и съперничество между Държавния департамент на Мадлин Олбрайт и Съвета за национална сигурност на Сенди Бъргър, което доведе до това, което вътрешните наблюдатели нарекоха „дисфункционални“ преговори, проведени от „твърде много грандомани“.

Анализът „Клинтън-Барак“ беше остро разкритикуван от Робърт Мали, част от състава на Клинтън в Кемп Дейвид, и Хюсеин Агха, опитен арабски анализатор и посредник в предишни преговори от палестинска страна, който твърдеше в редица статии, че такъв анализ не взема под внимание палестинската гледна точка. „При всички преговори за мир и помирение, палестинците бяха по-скоро примирени с решението за две държави, отколкото изпълнени с желание да го приемат“ – писаха Мали и Агха. Пътят към Кемп Дейвид всъщност започваше от тайните разговори в Осло, а те бяха резултат от Войната в залива през 1991 година, когато Арафат бе застанал на страната на Садам

Хюсеин. Това, което светът виждаше като исторически отстъпки от Арафат в Осло, за много палестинци бяха просто условия за капитулация, поставени пред човек, застанал срещу САЩ и съюзниците му. „Те бяха готови да приемат съществуването на Израел, но не и моралната му легитимност“ – написаха Мали и Агха за палестинската делегация в Кемп Дейвид. „Идеята, че Израел ‘предлага’ земя, защото е ‘щедър’ или ‘прави отстъпки’, им изглеждаше двойно погрешна поради това, че утвърждавайки правата на Израел, отричаше палестинците. За палестинците земята не се даваше, а се връщаше“.

Според някои анализи, израелското предложение за 92 процента, като се вземеха предвид допълнителните територии, отнети от източен Йерусалим и долината на река Йордан, всъщност възлизаше на много по-малко, а и Израел щеше да задържи суверенитета върху въздушното пространство, водите, отделни селища на Западния бряг и парче земя с форма на клин между Източен Йерусалим и река Йордан, което щеше да раздели палестинската територия. В крайна сметка, твърдяха анализаторите, Палестина ще стане не държава, а „субект“, насечен на няколко части с ограничен суверенитет и почти никакъв контрол над собствените си ресурси. Дори за онези от палестинците, които искрено желаеха да се постигне историческият компромис, това не беше приемлив резултат след толкова десетилетия битки и жертвувания.

Мали и Агха критикуваха американската страна за „прекаленото фаворизиране на главните ходове на Израел“ и силна чувствителност към вътрешната политика на Израел – „реакция, която отразяваше не толкова това, което би трябвало да представлява ‘справедливото решение’, колкото усет за това, което израелското общество би могло да преглътне. Американската страна често обмисляше дали Барак ще може да убеди хората си, че трябва да приемат предложенията, в това число някои, които той самият бе

направил. Същият въпрос рядко беше повдиган, ако изобщо беше повдиган, по отношение на Арафат“. Що се касае до мнението, че Барак предлага повече на палестинците от всеки друг израелски лидер, Мали написа в „Ню Йорк Таймс“: „Мярката за отстъпките от страна на Израел не трябва да бъде колко е отстъпил от началната си позиция, а доколко се е придвижил към справедливото решение“.

Два месеца след Кемп Дейвид, в осем часа сутринта на 28 септември 2000 година, лидерът на партия Ликуд Ариел Шарон пристигна в Стария град на най-спорното религиозно място в Йерусалим, известно на израелците като Храмения хълм, а на мюсюлманите – като Харам ал-Шариф. Контролът върху това място бе една от най-важните причини за провала на преговорите в Кемп Дейвид два месеца по-рано. Шарон, опетнил името си с кланетата в палестинските бежански лагери Сабра и Шатила в Ливан през 1982 година, се бе завърнал от пътуването си из дебрите на израелската политика. Бе служил като министър на инфраструктурата в правителството на Нетаняху – пост, който използва, за да разшири селищата по западния бряг. Сега, като главен лидер на опозицията в израелския кнесет, Шарон отправяше послание за израелски суверенитет от мястото, което мюсюлманите считаха за третото най-свещено за исляма – за тях Храменият хълм с неговата западна стена (Стената на плача) е Харам ал-Шариф (Благородно светилище), голям комплекс от мюсюлмански свещени места, включващ Каменния купол и джамията Ал-Акса. Ходът на Шарон беше политическо предизвикателство към Барак, съперника му от Трудовата партия, и Нетаняху, който се бе зарекъл да победи партия Ликуд. Според израелските закони Шарон имаше право да посети Храмения хълм и за осигуряване на сигурността му Барак, като премиер, нареди 1 500 полицаи да съпровождат Шарон из спорното място в Източен Йерусалим.

На следващия ден, в края на молитвите в джамията Ал-Акса, тълпи от палестинци започнаха да хвърлят камъни по израелските войници. Повечето от демонстрантите бяха младежи и момчета и никой не разполагаше с огнестрелно оръжие, според по-сетнешни разследвания. Израелските войски откриха огън и убиха четирима палестинци.

Барак и други израелци заявиха, че Арафат е планирал новата интифада като част от „голям план“ за терор и насилие след провала в Кемп Дейвид. През следващите осем седмици, обаче, бяха убити девет пъти повече палестинци, отколкото израелци, а разликата в броя на ранените цивилни беше още по-голяма. Израелците хвърлиха вината върху палестинците, обвинявайки ги, че търсят „морално превъзходство, като поставят деца пред въоръжени мъже, които стрелят по израелци“. Множество разследвания установиха, че това е било изключение, а не правило. По-късно обаче палестинското движение наистина стана по-войнствено, след като военизираната групировка на Фатах, Танзим, водена от Марван Баргути, проведе нападения срещу израелски военни части. Палестинците следяха изтеглянето на Израел от Ливан, предизвикано, както се смяташе, от съпротивата на Хизбула, и смятаха, че положението на Западния бряг е подобно.

Към октомври въстанието се разпростря до арабските общини в рамките на Израел, включвайки Назарет и други селища в Галилея. Палестинците от Израел съставяха около 20 процента от населението. Ожесточени сблъсъци между тези „израелски араби“ и полицията доведе до смъртта на тринадесет палестинци. В израелските десни политически среди се заговори за нелоялната „пета колона“ на Арафат, които може би ще трябва да бъдат изгонени от Израел. Някои известни израелци, като например министърът на туризма, поддържаха една все по-популярна идея: „трансфер“ на всички палестинци от Западния бряг в Йордания и връщане на Ерец Израел изцяло на евреите.

Смъртта на палестинските граждани на Израел предизвика възмущение и в израелското общество и доведе до създаване на национална комисия за разследване, начело с един съдия от израелския Висш съд, която започна детайлни проверки на поведението на полицията.

С нарастване на взаимното недоверие, Далия и Йехезкел се оказаха на изолиран остров в „Отворен дом“ – те бяха изумени от изблика на емоции от страна на арабски граждани, които започнаха открито да говорят за своите семейни истории от 1948 година. „Внезапно арабите си спомниха за преживяната болка“ – разказва Йехезкел. – „Либералните, добронамерени израелци, които вярваха, че изграждат мостове и приятелства, бяха принудени да признаят факта, че в израелското общество съществуват ендемични проблеми и прояви на несправедливост, които изискват много повече от организиране на срещи между двете култури и провеждане на дейности по мирно съвместно съществуване. Тези проблеми изискваха социална и политическа промяна от обществен мащаб“. Тази есен Далия, Йехезкел, Михаил и други поддръжници на „Отворен дом“ бяха посетени от член на израелския кнесет с молба да участват в национални разисквания за подобряване условията на живот на арабите в Израел.

Но поляризацията в Израел си вземаше полагаемото. На много места групи за помирение се разпадаха, тъй като работата им ставаше невъзможна при съществуващото напрежение в страната. Израелската телевизия многократно показваше как двама войника са линчувани от гневна тълпа в Рамала и осакатените им тела са влачени триумфално по улиците. Израел, каза Йехезкел, беше „По-разделен, отколкото по всяко друго време след 1948 година – може би защото надеждите им бяха събудени“ – от Осло – „и после отново отнети“.

Израелците все още искаха споразумение със стария си враг, но постепенно започнаха да се насочват към

подкрепа за Шарон в предстоящите избори през 2001. През декември 2000, три месеца след началото на интифадата Ал-Акса, Барак и делегация от посредници проведоха интензивни срещи с Арафат и палестински представители в египетския курортен град Таба. Според всички наблюдатели, двете страни стигнаха много по-близо до споразумение, отколкото в Кемп Дейвид, с напредък по въпроса за суверенитет в Източен Йерусалим и дори за правото на завръщане.

На 1 януари 2001 терорист камикадзе се взриви в Нетаня, ранявайки повече от четиридесет израелци. Беше три седмици преди края на втория мандат на Клинтън и месец преди израелците да избират между Барак и Шарон. Барак за кратко преустанови преговорите в Таба, но каза, че ще изпрати представители във Вашингтон, ако палестинският лидер „прекрати терора... Наистина имаме дълбоки опасения относно сериозността на намеренията му“. Преговорите вървяха към по-нататъшно сближаване и в един момент изглеждаше, че двете страни са близо до действително споразумение. Накрая обаче затънаха по част от въпроса за правото на завръщане. „Не можем да допуснем дори един бежанец да се върне въз основа на ‘правото за завръщане’“, каза Барак. „И не можем да поемем историческата отговорност за създаването на този проблем“.

Времето минаваше, преговорите в Таба се провалиха и Шарон бе избран с убедително мнозинство.

Башир се събуди от звука на силни удари. Това беше познат звук и Башир, сега на петдесет и девет, бързо отиде до вратата, предусещайки какво ще види – израелски войници, заобиколили къщата. По негова преценка имало около двеста души. Беше 5:30 сутринта на 27 август 2001 година.

– Защо вдигате толкова много шум? – попита Башир ядосано командващия офицер, като държеше лявата си ръка в джоба. – Ще събудите всички наоколо! Какво искате?

– Търсим Башир Хаири – отговори офицерът.

- Аз съм Башир.
- Тебе търсим значи. Ако мръднеш, ще те застреляме. Твоите хора ни създават проблеми.
- Кои мои хора?
- Тези от НФОП.
- Аз не съм от НФОП – възрази Башир.

Войниците го заобиколиха и го отведоха в чакащия наблизо джип в масленозелен цвят. Откараха го в палатка-затвор извън Рамала, заградена с бодлива тел и охранявана от войници и кучета. В момента, когато пристигнаха, той забеляза няколко мъже, които играеха на шах и отиде при тях.

Същия ден израелски хеликоптери изстреляха две ракети в щабквартирата на НФОП в Рамала, убивайки лидера на организацията, Абу Али Мустафа, член и на ръководството на ООП и приятел на Башир. Мустафа беше най-високопоставеният лидер, убит до този ден в израелската история от убийства на палестински бунтовници.

Отмъщението за смъртта на Абу Али Мустафа дойде през октомври, когато Рехавам Зееви, израелският министър на туризма, който поддържаше идеята за изгонване на палестинците от Западния бряг, беше застрелян два пъти в главата след като привърши закуската си в хотел „Хаят“ в Йерусалим. Отговорността бе поета от НФОП, а Шарон обеща „война до изстребване на всички терористи“.

Шест седмици по-късно, в понеделник на 3 декември, Шарон се върна от посещение при президента Буш във Вашингтон и обяви война на палестинската власт. Беше около три месеца след 11 септември и осем седмици след началото на американската инвазия в Афганистан. Шарон се врец в солидарност със САЩ във войната срещу тероризма. През изминалите два дни в Йерусалим и Хайфа се бяха взривили кола-бомба и трима самоубийци, убивайки 25 израелци и ранявайки 229.

Привечер в понеделник американски военни самолети F-16 и хеликоптери „Апачи“ открива масиран огън с ра-

кети и снаряди срещу щабквартирата на палестинската власт и полицейски сгради в Газа и Западния бряг, бомбардирайки палестинското летище и хеликоптерите на Арафат в Газа и вдигайки във въздуха палестинско депо за гориво, от което изригна тежък облак дим и се понесе над крайбрежието на Газа. Израелски танкове влязоха в градовете на Западния бряг и отново окупираха териториите. На 13 декември, след нови самоубийствени атаки, израелски шрапнели се забиха в „Гласа на Палестина“, събаряйки антената и унищожавайки станцията. Военни хеликоптери обстреляха квартирата на Арафат в Рамала, оставяйки след себе си полуразрушени постройките. Арафат, заяви кабинетът на Шарон, е „без значение“. Човекът, който бе изтласкал Арафат от Ливан преди двадесет години, сега възнамеряваше да унищожи палестинската му власт. Споразумението от Осло бе мъртво.

През февруари 2002 Арафат публикува апел в „Ню Йорк Таймс“, в който заяви, че „палестинците са готови да сложат край на конфликта“ и имат „визия за мир... базирана на окончателно прекратяване на окупацията и връщане към границите на Израел от 1967 година, отваряне на Йерусалим за съвместно съществуване като столица на две държави – Палестина и Израел. Това е полу-мир“ – добави Арафат, – „но ние ще седнем за преговори единствено като равни, не като молители, а като партньори, не като поданици, а като търсещи справедливо и мирно решение, не като победена нация, благодарна и на огризките, хвърлени на пътя“. Шарон и кабинетът му не реагираха. Те смятаха, че Арафат ръководи повечето акции на насилие и че изобщо не е имал намерение да сключва мирно споразумение в Кемп Дейвид. В края на февруари израелските отбранителни сили предприеха още ракетни атаки над щабквартирите на Арафат в Газа и Рамала, където се намираше сега; квартирата в Рамала, или Муката, беше раздробена на чакъл. Палестинското ръководство заяви, че „нашият народ ще продължи

упоритата си съпротива докато отхвърли окупацията и заселниците и гарантираме свободата, независимостта и достойнството си“. Арафат, подкрепата за когото намаляваше, изведнъж спечели голяма популярност. Раздрано палестинско знаме се развя сред димящите руини.

В някои райони повторната израелска окупация на Западния бряг бе посрещната почти без съпротива. Понякога имаше прояви на мирна съпротива – в Рамала лекарите от местната болница седнаха пред танковете, приближаващи спешното отделение. Когато обаче през април израелците нападنا Дженин, въоръжени мъже от дженинския бежански лагер ги посрещнаха със стрелба и последва истинска битка. Израелските войници излязоха от бронираните си коли и подгониха въоръжените палестинци по тесните улички на бежанския лагер, където те се бяха скрили в засада. В отговор бронирани булдозери разореха лагера, като сринаха повече от 130 къщи, магазини и погребяха немалко хора живи под развалините. Най-малко петдесет и двама палестинци бяха убити, двадесет и двама от тях цивилни. В битката загинаха и двадесет и трима израелски войника. Въстанието бе потушено, но мъжете от Дженин станаха герои сред палестинците. В Рамала, където съпротивата бе слаба, тръгна виц: мюсюлманка минава край група мъже на улицата. Кърпата на главата ѝ не е завързана стегнато и косата ѝ се вижда. „Оправи си *хиджаба*“ – прави ѝ забележка един от мъжете. – „Тук има мъже“.

„А, така ли?“ – отговаря тя. „Да не би израелците да са отменили полицейския час в Дженин?“

През лятото на 2002 година Шарон интензифицира политиката на разрушаване на палестински къщи в окупираните територии – политика, водеща началото си от англичаните по време на Великото арабско въстание през 1930-те. Тази израелска политика се провеждаше срещу семействата на самоубийците атентатори и други воинстващи елементи; за

„военни цели“, предимно в Газа; и срещу палестинци, живеещи в източен Йерусалим, които бяха построили жилищата си без разрешение от израелските власти. Групи защитници на човешките права установиха, че в резултат на тази политика между десет и двадесет и две хиляди палестинци са загубили домовете си, а стотици акри от техните маслиненни и други насаждения са били изкоренени като част от военната стратегия за подобряване на националната сигурност.

В Израел се чуваха нарастващ брой гласове на протест. Един от най-изявените принадлежеше на млад израелски сержант, Ишаи Росен-Зви, ревностен ортодоксален евреин, син на починалия декан на юридическия факултет на университета в Тел Авив. „Отказвам да взема участие в обсада на стотици и хиляди хора, сред които жени и деца“ – заяви сержант Росен-Зви в писмо до офицер от по-висш ранг. „Не желая да преча на жителите на цели села да ходят на работа всеки ден, да имат достъп до храна и лекарства; не искам да ги превръщам в заложници на политически решения. Обсадата на населени места и бомбардировките от хеликоптери няма да спрат тероризма. Това е средство за залъгване на израелското общество, което настоява за победа“. Израелската политика, заяви младият „отказник“, създава „разсадници на терор“.

Малко преди 7:00 сутринта на 21 ноември 2002 година Наел Абу Хилаил се промъкна през високата трева нагоре по хълма към квартала „Кирят Менахем“ в Западен Йерусалим. Абу Хилаил беше двадесет и три годишен, от селището Ал Хадер на Западния бряг, близо до Витлеем. Беше облечен с обемисто палто, което, ако се придърпаше, щеше да разкрие голяма издутина около кръста му.

Няколко пресечки по-нататък Рафаел Ландау излезе от апартамента си на четвъртия етаж, където живееше с родителите си – Далия и Йехезкел. Беше учебен ден; Рафаел,

на четиринадесет години, метна тежката си чанта на рамо и се затича надолу по стълбите към училищния автобус.

Наел Абу Хилаил се качи на автобус номер 20 около 7:00. Автобусът бе пълен с хора, заминаващи на работа, предимно евреи от работническата класа и имигранти, както и деца, пътуващи за училище. В 7:10 автобусът спря на спирката на улица „Мексико“ в квартал „Кирят Менахем“. Вратата се отвори и още работници и ученици започнаха да се качват. В този момент Абу Хилаил бръкна под палтото си и детонира бомбата, която бе завързана за тялото му. Експлозията разцепи автобуса на две, разпрацайки човешки крайници във всички посоки през зейналите отвори, където преди бяха стъклата на прозорците. Мъжки торс се търкулна от автобуса на улицата и остана да лежи сред натрошени стъкла и нажежени винтове, освободени от детониралата бомба. наоколо бяха разпръснати учебници и сандвичи.

В 7:20 телефонът в апартамента на Ландау иззвъня. Далия и Йехезкел бяха заспали; Йехезкел скоро се бе върнал от пътуване до Щатите и още се бореше с умората от смяната на часовите пояси. Той вдигна телефона и чу разтревожения глас на приятеля си Даниел, който се обаждаше от дома си западно от Йерусалим.

– Само исках да проверя, че си добре – каза Даниел.
– Чух по радиото, че е избухнал автобус близо до вас, на улица „Мексико“.

Автобусът на Рафаел, сети се Йехезкел, току-що бе минал през квартала. Той затвори и хукна към телевизора, откъдето научи, че експлозията е станала в градски автобус, по линия номер 20, не в училищния автобус, с който пътуваше Рафаел. Докато гледаше предаването на живо по израелската телевизия, моментното му облекчение премина в ужас. Окървавените ръце на мъртъв човек висяха от прозореца на автобуса. Работници от спасителните отряди с бели маски и ръкавици подреждаха телата в редица от

черни пластмасови чували по улица „Мексико“. Някой бе покрил торса с бяло-синьо карирано одеяло. Единадесет души бяха мъртви, научи Йехезкел, четири от тях – деца. Линейки откарваха четиридесет и деветте ранени в болница.

Репортери във Витлеем откриха бащата на Абу Хилаил, Азми, който им каза, че синът му е мъченик. „Това е предизвикателство за ционистките врагове“ – каза той.

На следващия ден премиерът Шарон нареди изпращане на войски във Витлеем. Градът бе окупиран отново и изолиран отвсякъде с военни постове. Проведени бяха арести и няколко къщи бяха взривени, в това число къщата, където беше живял Наел Абу Хилаил с родителите, братята и сестрите си. Откакто Шарон бе дошъл на власт преди две години с обещанието, че ще увеличи сигурността в Израел, атентатори бяха взривявали бомби над шестдесет пъти, което беше почти два пъти повече от общия брой терористични актове през предишните седем години. Говорителят на Шарон обвиняваше Арафат и Палестинската власт за атаките, заявявайки, че „всички наши усилия да уредим предаването на територии и всички преговори за евентуално примирие бяха напразни, защото отсрещната страна полага непрекъснати усилия да извърши колкото е възможно повече терористични актове“.

Арафат осъди самоубийствените атентати, казвайки, че „цивилните са нормални хора, които живеят и работят, и да стават мишена е осъдително – морално и политически“. Взривяването на бомби сред цивилното население, добави той, води до там, че дори „легитимната съпротива“ да изглежда като „сляп тероризъм“.

С окупирането на Витлеем, повторната военна окупация на всички главни градове по Западния бряг, с изключение на Йерихон, бе завършена.

Автобусът бе експлодирал по време на празника Ханука, който се отбелязва с палене на свещи през осем поредни

нощи. Една нощ след взривяването на бомбата Далия отиде на спирката в „Кирят Менахем“ и се срещна със съседско момче на 12-13 години, чиито осемгодишно братче и баба бяха убити в експлозията. Възрастната жена беше съпроводявала внучето си по пътя за училище. „Приятелите му бяха с него“ – спомня си Далия за момчето. „Всички мълчаха. Просто стояха безмълвно“. Те запалиха една от свещите и повториха молитвата за Ханука: „Благословен да си, наш Боже, господар на света, Който си ни завещал заповедите си и наредил да палим свещи на Ханука“.

През следващите дни Далия и Йехезкел редовно отиваха до автобусната спирка, където жители от квартала и посетители бяха издигнали параклис със свещи, венци, изрезки от вестници, снимки на загиналите, молитвеници, стихотворения и писма, написани на ръка. Заедно с израза на тъга имаше знаци на желание за отмъщение: „Без араби! Без терор!“, „О, народе на Израел! Това няма да спре, докато не извикаме с истински силен глас!!! Тогава Бог ще ни чуе и ще ни отговори“, „Пътят към истинския мир: Ако някой идва да те убие, изпревари го, като го убиеш пръв!“.

* * *

В деня след атаката един арабин, живеещ близо до семейство Ландау, беше пронизан с нож в гърба от трима израелски младежи. Палестинска хлебарница бе замеряна с камъни от гневна тълпа и стъклената ѝ витрина – изпочупена. Няколко нощи подред полицията бе викана за защита и Йехезкел отиде при семейството на хлебаря да покаже солидарност и да се опита да преговаря с лидерите на групата. Те го обидиха и поставиха под въпрос еврейския му произход. „Споделях гнева им срещу постоянните терористични атаки“ – написа по-късно Йехезкел в еврейското списание „Тикун“, – „но пламенно отхвърлях расисткото им, изпълнено с омраза отношение... Сърцето ми се късаше

много пъти, когато се сблъсках с дълбоко болезнената реалност на сънародниците ми, сред които и моите съседи в Йерусалим, изпълнена със страх, гняв и тъга“.

„Отровната атмосфера“ на интифадата и самоубийствените атаки подтикнаха Йехезкел към нов вид помирителна дейност. Особено сега, след 11 септември, той вярваше, че призиването му е да се заеме с това, което сам наричаше „глобална криза на духовността“. Оздравяването, каза той, „трябва да дойде отвътре и затова точката на опора е отвътре“. Той започна да прекарва повече време в Щатите и накрая постъпи на работа в семинарията в Хартфорд, където продължи междуверската си дейност. „Ставаше все по-ясно, че ми беше предначертано да остана тук, в Хартфорд, а Далия – там, в Йерусалим“.

Далия наблюдаваше как други семейства напускат Израел в търсене на спокойно убежище в Европа, Съединените щати и Австралия. „Много хора заминават от Израел да търсят сигурност на друго място, да предпазят децата си“ – написа Далия в дневника си в късната есен на 2002 година. – „Но не е ли това точно каквото искат нашите врагове? Но пък, от друга страна, Рафаел също можеше да е в този автобус. Какво е отговорното действие, което трябва да предприема при тези обстоятелства? Има много хора в Израел без роднини или приятели в други части на света. Те нямат възможност да избират, за разлика от мен. Как да ги напусна?“

Далия взе своето решение. „Моят избор е да остана“ – написа тя. – „Няма да мога да се погледна в огледалото, ако напусна, точно когато става трудно. Ще остана при болката – и при надеждата. Аз съм неразделна част от тях, малка частица в сложна ситуация. Смятам, че съм част от проблема, защото съм дошла от Европа и защото съм живяла в арабска къща. Но съм и част от решението – защото обичам“.

Тринадесет

РОДНА ЗЕМЯ

Полет EL Al 551 наближи летище София от юг, спусна се ниско над Балкана и кацна в българската столица. Беше привечер на 4 юли 2004 година. Евреите от български произход се взираха през прозорците на самолета. Повечето бяха жители на Израел, връщащи се по своите или на родителите си родни места. Много от тях бяха деца. Някои се завръщаха за първи път.

Далия Ешкенази Ландау слезе бавно по подвижната стълба, като се държеше за перилата и наместваше голямата червена чанта, провесена на рамото ѝ. Тя влезе в малката сграда на летището, строена по времето на комунизма. Далия не бе стъпвала на българска земя от 26 октомври 1948, близо петдесет и шест години. В онзи ден братът на Моше, Жак, и съпругата му Виржиния бяха дошли на софийската гара, за да изпратят семейството, заминаващо за новата държава Израел.

Далия издърпа куфара си от конвейера, мина през българските митнически служители и огледа редицата от лица в чакалнията отсреща. Търсеше мъж на възраст около нейната, когото никога не бе виждала – Максим, сина на Жак и Виржиния. По време на комунистическия режим Жак, въпреки високия си ранг в партията, винаги бе принуждаван да оставя децата си в къщи, когато посещаваше брат си в Израел. Поради това Максим, макар и ревностен защитник на еврейската държава, не беше ходил там и не знаеше как изглежда братовчедка му. Беше дошъл облечен целият в бяло и носеше табела с името на Далия, изписано на български език. Виржиния, сега осемдесет и три годишна вдовица, си беше у дома и очакваше с нетърпение срещата.

* * *

Три дни по-късно след емоционални срещи с Виржиния, Максим и други роднини, които никога не бе виждала, Далия пътуваше в такси, напускайки Пловдив, втория по големина град в България, на път към един манастир в Родопите. На задната седалка до нея седеше Сузана Бехар, чийто баща беше равин на Пловдив през март 1943 година и който бе чакал часове заедно с други еврейски семейства в двора на едно пловдивско училище. Точно в този момент преди шест десетилетия родителите на Далия бяха в Сливен, на няколко часа източно от Пловдив. „Майка ми си мислела: *Това е краят*“, каза Далия на Сузана.

Жълтият фиат извиваше по пътя с две платна покрай Чепеларска река през гъста борова гора. Сузана, осемдесет и три годишна, погледна през прозореца и каза на Далия, че била готова да избяга от училищния двор в онази мартенска сутрин и да отиде при партизаните, бродещи из тези същите планини. Ако го бе направила, предположи Далия, може би е щяла да се срещне с чичо Жак Ешкенази, който бе избягал от трудов лагер и станал партизанин, за да се бори срещу про-фашисткото правителство на цар Борис.

Таксито пристигна в Бачково, българския православен манастир, построен в края на дванадесети век, изгорен до основи от отоманците и построен отново през следващите десетилетия. Далия и Сузана слязоха и се разходиха покрай сергии с продавачи на килими, биволско кисело мляко и религиозни сувенири. Минаха под широката корона на двестагодишно лотосово дърво на път към крайната си цел.

Вътре Далия и Сузана минаха под ниска арка и влязоха в помещение, украсено с цветя, полилеи и вековни християнски стенописи. Стотици свещи горяха във всички ъгли на помещението. Отначало не можаха да видят това, за което бяха дошли. После Далия осъзна, че стои точно до тях: мраморните гробници на Кирил и Стефан, православ-

ните митрополити, които бяха оказали силна съпротива на опитите да бъдат предадени българските евреи на нацистите през 1943 година. Неотдавна Яд Вашем, израелският мемориал на Холокоста, бе обявил двамата християнски свещеници за „праведни сред нациите за спасяването на евреите през Холокоста“. В Гората на праведните бяха засадени дървета в памет на двамата митрополити.

Далия докосна мрамора с пръсти, първо гробницата на Стефан, след това на Кирил. Устните ѝ се мъдраха безмълвно. По-късно щеше да се опита да намери думи на английски език за чувството *хитяхадоот*: да бъдеш сам и близък с душата на друг човек и да направиш място за нея в сърцето си.

Далия се доближи до свещеник с дълга брада, който се усмихна и ѝ подаде свещи. Тя ги запали и се помоли пак. Сузана стоеше в средата на помещението, като държеше незапалени свещи и гледаше нагоре към бавно въртящите се кристали на древния полилей.

Към края на поклонничеството ѝ, няколко дни преди да се завърне в Израел, Далия поседна на дървена пейка в задната част на Софийската синагога. Считана за една от най-красивите на Балканите, тя не приличаше на никоя от синагогите, в които Далия бе влизала. Мавърски арки се издигаха към куполи в тъмносиньо със звезди от злато. Великолепен полилей, внесен преди век с влак от Виена, висеше на тежки вериги от дървени греди високо над главите, казваха, че тежи около осем тона. Далия се загледа към предната част на синагогата, точно пред арката, където Теодор Херцел се бе обърнал към ревностните ционисти през 1896 година и където родителите ѝ бяха сключили брак четиридесет и четири години по-късно. Далия си представи момента: майка ѝ в бяло, очарователна с черната си коса, стелеща се по раменете ѝ; баща ѝ – вдървен и притеснен в костюма, раменете му натежали от поетата отговорност за бъдещия живот.

Шестдесет и четири години по-късно тяхната дъщеря седеше тихо и неподвижно на пейка в синагогата, премисляйки възможностите.

Башир се бореше с газовата печка, която бе вкарал, за да отоплява гостите си. Многократно щракаше бутона, за да я запали, но всеки път, щом го отпуснеше, пламъкът изгасваше. Беше един зимен ден през 2004 година. Башир задържа бутона с десния си показалец, докато най-накрая, след множество щракания, огънят пламна и вълнички топлина започнаха да пълнят стаята. Той се усмихна за момент и се отправи да предложи на гостите си курабийки и сладък арабски чай.

Предишната година Башир беше освободен от затвора в Рамала, където бе прекарал повече от година от началото на август 2001 година. Вече не помнеше колко пъти го бяха затваряли, но спокойно можеше да се каже, че Башир, сега шестдесет и две годишен, е прекарал поне четвърт от живота си по затворническите килии. Последния път, каза Башир, нямаше дори обвинение, нито го бяха разпитвали. Прекара по-голямата част от „административното задържане“ в игра на шах и опити да се стопли във външната затворническа палатка.

Един приятел разказваше история за деня, когато Башир излязъл от затвора. Израелските служители искали да подпише декларация, че в бъдеще няма да извършва терористични актове. Това, което Израел наричаше терор, обаче, Башир често считаше за легитимна съпротива. Той не приемаше легитимността на израелската съдебна система, а и не му беше казано защо е затворен; затова отказал да подпише документа. „Ако не подпишеш“ – казал тъмничар, – „ще те върнем обратно“. Башир му казал да го върне. Тогава, според приятеля на Башир, израелският тъмничар помолил Башир за услуга: можело ли да почака там няколко минути, за да *изглежда* пред другите тъмничари, че оказва съдействие?

Това решавало проблемите и на двамата мъже. Башир, потискайки усмивка, се съгласил и след няколко минути бил освободен.

Или поне така се разказваше; Башир не желаше да говори за това. „Винаги, когато влизам в затвора, ми се струва, че никога няма да изляза“ – казва той. – „И всеки път, когато излизам, се чувствам така, сякаш никога не съм бил вътре“.

Неохотата на Башир да потвърди историята с освобождаването не беше просто въпрос на нежелание да покаже в човешка светлина израелския тъмничар; по-скоро беше част от общата му въздържаност по отношение на споделяне на спомени или преживявания. Понякога посетителите му можеха да забележат следа от емоция – в това, че изражението му се втвърдяваше, веждите му се повдигаха, лицето му се зачервяваше, когато говореше за палестинската съпротива, гласът му омекваше, когато заговореше за *фитната* и лимоновото дърво в градината на къщата в ал-Рамла, а очите му се присвиваха и на устните му се появяваше усмивка, когато заговореше за Далия. Но се чувстваше неудобно да обсъжда с подробности както обществени въпроси, така и лични отношения със семейството си или спомени от детството си. Един от спомените му, който изглеждаше най-силен, но и най-малко обсъждан, беше загубата на дланта му. Палецът му постоянно беше закачен на джоба, правейки ръката му да изглежда нормална; негови посетители или приятели можеха месеци, дори години, да се срещат с него, без да узнаят, че цялата му длан липсва и във всички случаи, научаваха за трагедията от някой друг. „Башир, защо не си сложиш изкуствена ръка?“ – го попита веднъж братовчед му Гиат, докато двамата следваха право в Кайро. – „Цветът на лицето му стана *ей-такъв*“ – каза Гиат и сграбчи пурпурната си риза. „Този инцидент го направи много затворен“.

Башир се върна в дневната с поднос курабийки, кана

с чай и три малки стъклени чашки. Беше облечен в изгледени сиви панталони, сив пуловер с остро деколте и синьо яке и седна край библиотечен рафт, пълен с арабска литература, политически съчинения и две книги на английски език: „Векът на разума“ и „Векът на просвещението“. Ликът на Гамал Абдел Насър гледаше отвисоко, окачен на белите стени редом с черно-бяла фотография в рамка на къщата в ал-Рамла. Снимката бе направена през 1980-те, приблизително по времето, когато Башир беше депортиран в Ливан и показваше едноетажния дом с неговите четиринадесет слоя от бял йерусалимски камък и телевизионна антена на покрива. Две разнебитени коли бяха паркирани отпред. Деца вървяха покрай портата на къщата, издигната от Ахмад Хаири през 1936 година.

Синът на Ахмад загреба три чаени лъжички захар и ги изсипа във вдигащата пара чашка и докато разбъркваше, попита посетителите си какво е на дневен ред за днес – един от многото дни на дълги интервюта. Посетителите току-що се бяха завърнали от ал-Рамла и Башир с безизразно лице слушаше за новите израелски имена на улиците в родния му град. Омар Ибн Хатаб, улицата, наречена на втория халиф, когото Ханом обичаше да сравнява с Башир, сега се наричаше Жаботински, по името на основателя на израелското дясно крило. „Можеш ли да си представиш“ – попита той след малко, – „какво изпитвам, като си помисля, че ти можеш да отидеш там, а аз не?“ За Башир всъщност беше трудно да отиде дори до Аман, където искаше да се види с Ханом, Бхаят и други роднини, но израелците не му даваха необходимото разрешително. „Башир наистина много ми липсва“ – каза Ханом на посетител в Аман. – „Той не може да дойде в Аман. Сега пак е като в затвор там, в Рамала. Отворен затвор, голям. Аз вече остарявам и ми е трудно да отида там“.

Башир отново стана и се върна с фотокопия на семейното си дърво – заградени в кръгове имена с арабски

букви, със стрелки и дати от четири века – от Хаир ал-дин ал-Рамлави през петнадесет поколения до членовете от семейство Хаири, разпръснати през двадесет и първи век из Западния бряг, Йордания, Саудитска Арабия, Катар, Канада и Съединените щати. Всички от семейство Хаири, каза Башир, които са по цял свят, имат претенции към земите *уакф* на Хаир ал-дин в настоящата територия на Израел. „Съществуват документи от отоманския период“ – каза Башир, като държеше лявата си ръка в джоба. – „Можете да отидете в съда по ислямския закон в Истанбул и да намерите тези документи“.

За много палестинци като Башир, такива претенции, основани на резолюцията на ООН от 1948 година, оставаха изключително важни; за други те бяха по-маловажни от прекратяването на окупацията, която продължаваше вече тридесет и осем години. От второто избухване на интифадата, бяха убити над 550 палестинци под осемнадесет годишна възраст. Това беше пет пъти повече от броя на израелците на такава възраст. Една от последните жертви беше Иман ал-Хамс, невъоръжено тринадесет годишно палестинско момиче. Тя бе застреляна от израелски офицер, който след това, по разкази на войници от неговата част, изстрелял поток от куршуми в тялото ѝ. Десетки смъртни случаи бяха на деца под десет години; тринадесет бяха бебета, които загинаха на контролни пунктове, докато майките им раждаха. „С такава ужасяваща статистика, въпросът кой е терорист, отдавна трябваше да тежи на съвестта на всеки израелец“ – написа един израелски журналист. „Кой би могъл да повярва, че израелски войници ще избият стоици деца, а мнозинството израелци ще останат безмълвни?“

Ежедневните унижения бяха неизбежни за палестинците, пътуващи извън родния си град или село. Башир лично бе чакал месеци израелските власти да му издадат разрешително за пътуване до Йордания за медицинско

лечение. В многобройни доклади е документирано, че и линейки са били връщани от контролни пунктове. Други палестинци понасяха дълги изчаквания на опашки по калните, пълни с дупки кръстовища или пеша на контролните пунктове. При един инцидент млад палестинец, отиващ на урок по цигулка, беше спрял от израелски войници и накаран да извади инструмента си и „да изсвири нещо тъжно“, преди да го пуснат да мине. У много израелци този инцидент извика спомени за еврейски цигулари, принуждавани от нацистите да свирят в концентрационните лагери, и предизвика обществено възмущение. Много от коментаторите вярваха, че контролните пунктове са важни за защитата на Израел от самоубийствени атентатори, но също така смятаха, че унижението на младия арабски цигулар, Висам Тайем, е уронило моралния престиж на Израел и опозорило паметта за Холокоста.

За палестинците, продължаващата окупация подхранваше нарастващия гняв и изостряше дебата за най-добрите политически действия. Противоречията бяха огромни, дори в собственото семейство на Башир.

„Ако искате да си върнем земята“ – каза Гиат Хаири, – „ще трябва да минат много поколения. Пълен исторически цикъл. Нов баланс на силите“. Гиат си бе у дома, в Рамала и отпиваше кола в семейната дневна. Гиат бе няколко години по-възрастен от братовчед си Башир; беше напуснал ал-Рамла скоро след Башир през 1948 година; беше завършил юридическия факултет в Кайро заедно с Башир в началото на 1960-те; бе пътувал с него и братовчедата Ясер до Рамла в автобуса през 1967 година; беше се оженил за сестрата на Башир, Нуха, след като Башир влезе в затвора след атентата в „Суперсол“. Имаше три деца.

След цялото страдание, което бе видял да преживява братовчед му и други около него, Гиат бе възприел поведение, което сам смяташе за търпеливо и практично. „Не мога

да начертая картата на света след двеста години“ – каза той. – „Преди сто години не е имало Съветски съюз. Преди двеста години отоманските войски са се намирали във Виена. Преди други двеста години не е имало държава, наречена Германия. Кой може да каже какво ще донесат следващите сто години? Сега Израел управлява Америка. Но аз не знам какво ще стане след сто години. Израел сега е решил, че не мога да се върна. И аз отстъпвам – не планирам нищо за следващите поколения. Нищо не можем да направим“.

Нуха седеше на дивана срещу Гиат. „Ние имаме право да се върнем в родната си земя“ – каза тя. – „Не можем да останем така разпръснати. А междувременно те [израелците] идват от цял свят, за да живеят в нашите домове“. Тя скръсти ръце. „Някой трябва да убеди Америка в нашето право на завръщане. Всеки трябва да се върне в дома си. Какво стана с нас през последните петдесет и шест години? Кой го е грижа за нас? Всички мислят само за тях. Те трябва да си отидат, откъдето са дошли. Или да отидат в Америка. Там има предостатъчно място“.

„Това са мечти, *мечти*!“ – възкликна Гиат.

„Това е справедливост“ – отговори Нуха. – „И това е решението“.

Гиат не се предаваше. Проблемът на деня, смяташе той, не е завръщането, а окупацията. „Всеки ден, всяка нощ израелците идват тук“ – каза той на гостите си. – „Миналата седмица ходихме на сватба и израелците арестуваха младоженеца! А Джордж Буш казва, че Шарон е човек на мира. Това е подигравка, драги ми господине. Ние сме *les misérables*, *клетниците*. Нищо не можем да направим! Ние сме слаби, те са силни и понеже сме слаби, изобщо не трябваше да започваме тази интифада. Аз не вярвам в нея. Хамас я нарекоха интифадата „Ал-Акса“. ООП я нарекоха „интифада за освобождение на Палестина“. Израел я нарече „интифада на защитната стена“. И кой успя?“

„Израелците“ – каза тихо Нуха.

„Интифадата ни докара стената“ – заяви Гиат и сви рамене. „Аз съм практичен човек. След като нищо не мога да направя, не страдам за нищо. Ако това, което искаш, не се случва, искай, каквото се случва“.

Гиат вече не вярваше, че радикалната палестинска политика обслужва интересите на народа. „През 1984, няколко месеца преди да пуснат Башир, отидох в затвора“ – каза той. – „Рекох му, ‘Виж, Башир, прекара петнадесет години в израелски затвор. Сега, Башир, стига, това ти е достатъчно’“.

Башир погледна по-възрастния си братовчед. И поясни – никога няма да се откаже от своето право на завръщане или от намерението си да се бори за него с каквито средства е необходимо. „Казах му: ‘Говориш глупости’“ – спомня си Гиат.

„Гордея се, че съм сестра на Башир“ – каза Нуха. „Вярвам в съпротивата. Заради начина, по който израелците се отнасят с нас, не можем да останем безучастни“. Тя направи пауза и погледна към съпруга си. „Иска ми се да си като Башир“.

„Никога няма да бъда като Башир“ – отговори Гиат. Той се обърна към гостите си. – „Между мен и Башир има съревнование“ – каза той с усмивка. – „А сме братовчеди“.

Нуха се пресегна за дистанционното на телевизора. На екрана се появи „Дързост и красота“ с арабски субтитри. „Трябва да си ходим вече“ – каза тя.

Далия седеше на пасажерското място в колата под наем, загледана напред, като се опитваше да изглежда както винаги, сякаш тя също е журналистка и за нея е нещо обичайно да пресича военен контролен пункт при пътуване от Йерусалим към Рамала. Всъщност на цивилните израелци се забраняваше да пътуват в окупираните територии и Далия знаеше, че рискува да я върнат. Войникът, обаче, провери само американския паспорт на шофьора и за нейна изненада

номерът мина – Далия пресече контролния пункт и продължи към Рамала. Това беше Каландия, където Башир и Ахмад бяха кацнали със самолета от Газа през 1957 година и където, година по-късно, Башир забеляза израелските танкове от покрива си в Рамала.

„О, господи“ – възкликна Далия. В ляво от нея дългата редица транспортни средства, насочени на юг, бе почти замръзнала на място. Палестински младежи и момчета минаваха между колите и предлагаха дъвки, кактусови плодове, краставици, кухненски пособия и сапун на отчаяните, обездвижени шофьори. „Палестинската безмитна зона“ – каза Нидал Рафа, палестинският журналист, който придружаваше Далия.

Точно зад колите и амбулантните търговци се намираще обектът, предизвикал възклицанието на Далия – огромна стена от бетон, простираща се на север докъдето стигаше погледът. Това беше израелската „бариера за сигурност“, разделяща Западния бряг от Израел и, в някои случаи, самия Западнен бряг от себе си. Строежът на бариерата беше започнал през 2002 година и в него бяха ангажирани шест хиляди работници за изкопаване на основите, опъване на бодлива тел, издигане на охранителни постове, изливане на бетона и инсталиране на десетки хиляди електронни датчици. Отчасти стена, отчасти ограда, конструкцията беше на стойност 1,3 милиарда долара или повече от 3 милиона на миля. „Единствената цел на стената“ – обяви Израел, – „е осигуряване на сигурност“ в отговор на „ужасяващата вълна от тероризъм от страна на Западния бряг“.

„Издигат стената“ – каза Нидал, – „за да не им се налага да ни гледат в очите“.

Палестинците наричаха бариерата „стената на апартейда“ и обвиняваха Израел, че е заграбил още земя от Западния бряг под предлог да осигури сигурността си. Бариерата не следваше границата от 1967 година, или Зелена-

та линия, а на някои места се врязваше дълбоко в Западния бряг и обхващаше селища. През лятото на 2004 година Международният съд на ООН в Хага постанови: „Издигането на такава стена представлява нарушение, от страна на Израел, на задълженията му по приложимото международно право“. Съдът излезе със становище, че Израел създава „fait accompli“ (свършен факт), като анексира територии на Западния бряг, вместо политическо решение. Израел отхвърли решението на съда, заявявайки: „Ако нямаше терор, нямаше да има стена“. Освен това Израел каза, че международният съд няма юрисдикция по въпроса. Белият дом го подкрепи с думите, че съдът на ООН не е „подходящият форум за решаване на нещо, което всъщност е политически въпрос“. Джон Кери, кандидатът за президент на демократите, нарече бариерата „легитимен акт на самозащита“ и добави, че „това не е въпрос за разглеждане от Международния съд“.

Колата подскочаше по неравните пътища, мина под банер, приветстващ гостите на Рамала, зави наляво при първия светофар и спря близо до магазин за палестински народни занаяти. Далия излезе и изчака пред входа на сградата. Нидал, който щеше да ѝ превежда, застана до нея.

– Вие влезте първа – каза Нидал.

– Не, моля ви, вие пръв – каза Далия. – Нека да се поскрия малко. Минали са седем години.

Те се качиха по стълбите. Башир ги чакаше на площадката на втория етаж.

Башир и Далия застанаха в коридора пред офиса на Башир и се здрависаха продължително широко усмихнати, като се гледаха право в очите.

– *Кееф халек?* – каза Башир. – Как си, Далия?

Далия подаде на Башир бяла хартиена торба със зелени букви на иврит.

– Малък лимонов кейк, Башир – каза тя.

Башир въведе Далия в офиса си и те се погледнаха отново, все още прави.

– Как е Йехезкел? – попита Башир на английски. – А Рафаел? Как е синът ти?

– Рафаел вече е на шестнадесет години. Учи в гимназия. Занимава се с компютри. А чух, че Ахмад е на осемнадесет и ще заминава за Харвард.

– Това ще са само четири години.

– Годишите нищо не значат за него – отбеляза Далия, обръщайки се към Нидал. – Бил е петнадесет години в затвора.

Башир кимна. Посребрялата му коса подходеше на очилата му в стоманени рамки. Беше облечен в яке с цвят каки.

– Остарявам – каза той. – Вече съм на шестдесет и две.

– Сивото му отива – каза Далия. – Кажи му, Нидал. – Добре, чудесно!

Докато Нидал превеждаше, лицето на Башир почервения.

Башир беше засмян от момента, в който пристигна Далия, сега лицето му се промени.

– Нямах търпение да те видя, но се и страхувах за теб. Особено с тези новини всеки ден. Стената, арестите, разрушаването на къщи, нещата, каквито са. Положението никак не е спокойно. Виждаш, че хората са напрегнати. Не знаеш какво може да стане.

Башир не бе очаквал Далия, иначе щеше да я посрещне в дома си. След като не бе потвърдила, обясни той, а и като се имат предвид трудностите с контролните пунктове, беше решил, че тя няма да дойде.

Башир отиде да кипне вода за чай и след това двамата стари приятели седнаха в тапицирани столове в офиса, чийто под бе покрит с теракотни плочки.

– Всичко наред ли е? – попита Башир.

– Какво да кажа? – отговори Далия. – Не мога да отговоря на този въпрос.

– Добре ли е Рафаел в училище?

– Да.

– Разбира се, това е естествено. Нали прилича на баща си и майка си.

Далия разтри ръцете си и огледа офиса. Вляво от нея имаше портрет на Абу Али Мустафа, активиста на ООП и НФОП, убит от израелски хеликоптери през 2001 година.

– Приятели ли бяхте? – попита Далия след дълга пауза.

– Да, добри приятели. Беше убит от две ракети, изстреляни от „Апачи“.

Башир стана за малко и се върна със стиропорени чашки, пълни с димящ чай. Темата на разговор се завъртя около затвора. Далия искаше да знае дали Башир е бил в затвора в Рамла, когато тя е преподавала в съседната гимназия през 1971 година.

– Може да съм бил, в единична килия – отговори Башир. – Бях там по-малко от година. Бил съм в седемнадесет затвора.

– Сменял си ги доста често значи. Нещо като голяма туристическа обиколка по затворите! – Далия се засмя притеснено. – Добре ли се отнасях с теб?

– Имаше един румънец от пазачите. Беше добър човек.

Башир погледна часовника си. Далия събори чашката си, изцапа се и погледна объркано.

– Няма нищо, не се притеснявай! – възкликна Башир, докато Далия попиваше дрехата си с хартиена кърпичка.

– Румънският пазач – продължи Башир, – пазеше писмата от племенника ми, защото надзирателят идваше да ги конфискува.

– Не ми ли каза веднъж, че Рабин е идвал на посещение в затвора?

– Да, – каза Башир, това беше, когато той се нами-
раше в затвора Джнейд близо до Наблус, преди да бъде де-
портиран в Ливан. Башир беше представител на затвор-
ниците.

– Казах на Рабин, че и Хаим Леви – комисарят на
затвора – е казал, че даже куче не може да живее в такива
условия.

– Интересно, че той, министърът на отбраната, е
идвал и е седял със затворниците – отбеляза Далия.

– Аз бях затворник. Той – министър. Нищо не се е
променило.

Далия си мислеше за Рабин и Осло.

– Но, Башир, не смяташ ли, че такъв човек, който
наистина направи нещо за промяна на положението –
постигна известен прогрес, доколкото можа, придвижи не-
щата, направи компромис и протегна ръка към вашия на-
род...? – Въпросът ѝ остана недовършен.

Башир се приведе напред.

– За палестинците ежедневиият живот не се е проме-
нил. Даже се е влошил. Аз не съм се върнал в ал-Рамла. Ня-
маме независима държава и нямаме свобода. Все още сме
бежанци, местещи се от едно място на друго и оттам към
трето, а Израел извършва престъпления всеки ден. Не мога
дори да бъда в настояществото на „Отворен дом“. Защото
съм палестинец, а не израелец. Ако някой вчера е дошъл от
Етиопия, но е евреин, днес има всички права, а аз, който
съм живял в ал-Рамла, съм смятан за чужденец.

Ръцете на Далия бяха скръстени плътно на гърдите ѝ.
Тя ги разтвори и пое дъх.

– Башир, може би нямам право да кажа това, което
смятам да кажа. И двете страни трябва да направим
отстъпки, ако искаме да живеем тук. *Трябва да направим
жертви.* Знам, че не е справедливо аз да го казвам. Искам
да кажа, знам, че не можете да живеете в къщата в ал-Рамла.
Знам, че това не е честно. Но аз наистина смятам, че трябва

да подкрепим хората, които желаят да направят известен компромис. Като Рабин, който плати с живота си. Същото важи и за вашата страна, и вие трябва да подкрепите тези, които са готови на компромис, готови да направят място за нас тук. Като не се приема Израел и като не се приема Палестина, накрая за никой от нас няма истински живот тук. И израелците нямат истински живот тук. Ако на вас не ви е добре, и на нас не ни е добре. Ако вие сте добре, и ние сме добре.

Далия пое отново въздух. Тя се измъкна от сандалите си и подвиг крака под нея на офисния стол.

– Днес минах през контролния пункт – каза тя. – Видях стената – тя е като стена в сърцето. Ти каза, че си като в затвор тук, в Рамала. Коя съм аз да казвам на хора като теб, оказали се в такава ситуация, че трябва да жертват още много, за да може моят народ да живее в мир? Мисълта ми е, че това не е честно, разбирам, от ваша гледна точка. Но ти знаеш от мен, от миналото, колко съм привързана към държавата Израел. И как мога дори да те моля да направите място за тази държава? Но ако знаех, или ако ние знаехме, че вие бихте могли да направите място за държавата Израел, първо в сърцата си, тогава бихме могли да намерим решение. Колко по-малко застрашени биха се чувствали хората от моя народ! Казвам това, като съзнавам, че дори нямам право да те моля. И все пак, моля те. Това е моята молба.

Докато Нидал превеждаше, Далия и Башир се гледаха без да се усмихват и без да се мръщят, с фиксирани погледи, немигващи. Лимоновият кейк стоеше забравен в бялата хартия на масата. Хладилник бръмчеше в другата стая, а гласовете на деца се носеха на улицата.

– Ти, Далия, си спомняш преди тридесет и седем години, когато за първи път дойдох при теб – каза накрая Башир. – Оттогава още много селища са възникнали, конфискувана е земя, а сега и тази стена – как може да има решение? Как може да има палестинска държава? Как да

отворя сърцето си, както казваш?

За Башир, разбира се, решението не беше просто да се разруши стената и да се създаде палестинска държава върху 22 процента от стара Палестина, то оставаше „да имаме една държава и всички хора, които живеят в нея, да са равни, без разлика на религия, националност, култура, език. Всички да бъдат равни, да имат еднакви права, да имат право да гласуват и избират кой да ги управлява“. Сърцевината на това решение беше завръщането.

Взгледите на Башир се споделяха от много палестинци, но те стояха от едната страна на пропаст, която се бе разширила след Осло. Той беше сред хората, считани за нереалисти с фикс идея за постигане на нещо, което братовчед му Гиат наричаше непрактична мечта. През последните години, обаче, сред палестинската диаспора се разрастваше движението за завръщане – от бежанските лагери до младите, по-заможни палестинци в Европа и Съединените щати, които бяха израсли с разкази за отдавна разрушени селища. Башир вярваше, че правото на завръщане е както свещено, така и практично. Както и растящия брой палестинци, които се противопоставяха на решения от типа Осло, той вярваше, че без завръщането, конфликтът ще бъде вечен.

– И ще бъде трагедия и за двата народа – каза той на Далия.

Башир вярваше, че „историята се създава от силните“, но годините по затворите и в заточение му бяха помогнали да си изгради по-широк кръгозор.

– Днес сме слаби – каза той. – Но това ще се промени. – Палестинците са като камъни в речно русло. Не могат да бъдат отнесени. Палестинците не са индианци. Точно обратното: нашият брой расте.

Гласовете на децата отвън звучаха силно.

– Далия – каза Башир. – Аз действително исках да ви посрещна както трябва, в моя дом. И наистина не исках да

повдигам тази тема. Тази трагедия.

Брадичката на Далия бе облежната на ръката ѝ и тя не откъсваше поглед от Башир.

– Ако казваш, че всичко е Палестина, а аз, че цялата земя е Израел, едва ли ще стигнем до някъде – каза тя. – Ние споделяме обща съдба. Искрено вярвам, че сме дълбоко и тясно свързани – културно, исторически, психологически. И за мен е ясно, че вие, вашият народ, държите ключа към нашата истинска свобода. И смятам, че също така можем да кажем и че ние държим ключа към вашата свобода. Това е дълбока взаимна зависимост. Как да освободим сърцето, заради нашето собствено оздравяване? Възможно ли е това?

– Живее доста близо до Зелената линия – продължи Далия. – От другата страна е Западният бряг, от прозореца си виждам планините му. И аз обичам тези планини, усещам ги в сърцето си. Моите предци са живели в Юдейските възвишения. Не казвам, че е същото, само казвам, че е необходимо да се направи компромис.

Далия отдавна вярваше в думите на Айнщайн – „че никой проблем не може да се реши на същото ниво на съзнание, на което е възникнал“. За Далия, ключът към съвместното съществуване се опираше на три опори – признаване на случилото се с палестинците през 1948 година, извинение за него и поправяне на стореното. Признаването означаваше донякъде „да разберем и признаем болката, която аз и моят народ са причинили на Другия“. Но тя вярваше, че това трябва да бъде взаимно – че Башир също трябва да види Другия в израелците, „за да не се увековечава синдрома на праведната жертва, без да се поема отговорност за собственото участие в конфликта“. Чрез подобно признаване, тя и Башир биха могли да действат като „огледала, през които собственото ни изкупление накрая ще може да израсте“. Що се отнася до поправяне на стореното: „Това означава да направим всичко възможно при създали-те се обстоятелства, за да помогнем на тези, на които сме

навредили“. Но според Далия това изключваше масово завръщане на бежанците. Да, вярваше тя, палестинците имат *право* да се завърнат, но това не е право, което може да се осъществи изцяло, защото завръщането на милиони палестинци на практика би означавало края на Израел.

За Башир, както и за много палестинци, които все още вярваха в правото на завръщане, такова разсъждение беше лишено от логика: как би могъл да имаш право, а да не си в състояние да го упражниш? Може би след повече от половин век много бежанци в крайна сметка ще изберат да не се завръщат по старите родни места, нито ще искат да живеят в старите си родни къщи, но Башир вярваше, че това трябва да бъде *техен* личен избор, а не изборът на някой друг.

– Правото ни на завръщане е естествено човешко право – каза Башир. – Израелците създадоха проблема и не могат да ни натоварват и с решаването му.

За Далия решението беше в създаването на две държави една до друга – както бяха съществували преди Шестдневната война през 1967 година с тази разлика, че сега до Израел ще се намира една мирна, независима палестинска държава. Палестинците ще имат правото си на завръщане, но то ще бъде ограничено само до част от стара Палестина.

Башир вярваше, че решението трябва да се търси по-назад във времето – през 1948 година и поддържаше мечтата си за завръщане в единна, светска, демократична държава. Башир високо ценеше жеста на Далия да сподели къщата в ал-Рамла, като я превърна в детска градина „Отворен дом“ за градските арабски деца – нещо като признание на правото му да се завърне и – по подразбиране – правото на всички палестинци, декларирано и от ООН, да се завърнат по родните си места. Далия, обратно, виждаше „Отворен дом“ с програмите за срещи между арабски и израелски деца, като резултат от един избор, направен от един човек. „Това

не е финално решение, нито политическо изявление“ – каза тя по-късно. – „А беше нещо, което съдбата ми отреди, аз просто чувствам, че като част от еврейския народ, имам правото да поема отговорност за нашата история по тези земи... както и за несправедливостта, която сме причинили на другите хора“. Това беше нейно лично решение, поясни Далия, и не можеше да се изисква от останалите израелци да направят същото.

Далия се наведе напред към Башир.

– Аз също чувствам, че цялата земя е в сърцето ми и знам, че цялата земя е и в твоето сърце – каза му тя. – Но тази планина ще бъде Палестина. Знам, че ще бъде, чувствам го. И аз искам да дойда на посещение. Като изпълнен с почит посетител. Да посетя хората от тази планина, които обичам толкова много.

– Вълнуващо е това, което казваш, Далия – каза Башир. – Това, че гледаш планината и имаш такова чувство. Ти в случая си уникална. Но когато видиш реалността върху земята, израелските политици и как те решават въпросите, когато те видят такава планина или такава земя, мислят за конфискация на къщи, мислят за заселване, мислят за още заселници, които да дойдат и да заживеят... Това е реалността днес. А това е много трудно за разбиране. Искан ми се повече хора да са като теб. – *Иска ми се* – беше написал Башир до Далия преди шестнадесет години, – *да има гора от Далии*.

Далия винаги се бе съпротивлявала, когато я отделяше от другите израелци като „добра“ сред „лошите“; тя умоляваше Башир да ѝ покаже, „че наистина си загрижен и наистина имаш чувства към моя народ. Нужно ми е лично да го направиш, от свое име. От името на Башир, който е живял в моя дом. В твой дом. В нашия дом. И не просто заради мен, не само заради Далия. Защото аз знам, че ти мислиш за мен. И ти знаеш, че аз мисля за теб. Така ли е? За теб и за твоето семейство... знаеш, че мисля за палестинския

народ. Затова ми е нужно да знам, че ти също мислиш за моя народ. Това би ме направило много по-сигурна. След това можем да направим крачка напред. Заедно можем да създадем нова реалност“.

Башир погледна отново часовника си; закъсняваше за среща.

– Едва ли можем да намерим двама души, които да са на по-различни мнения за това, как трябва да изглежда нашата земя – каза Далия, изправяйки се и нахлузвайки сандалите. – И все пак ние сме дълбоко свързани. А какво ни свързва? Същото, което ни разделя. Тази земя.

Башир сега стоеше прав. Той отново хвана ръката на Далия.

– Притеснявах се за теб, като идваше – каза Башир.

– Искях да дойда – отговори Далия.

Те стояха сред тапицираните столове в офиса, гледаха се и се здрависваха усмихнати.

– Очаквай ме някой ден, Далия – каза Башир, все още не пускайки ръката ѝ. – Забранено ми е да влизам в Йерусалим. Но вярвам, че един ден ще се появя на вратата ти.

Башир отпусна ръката на Далия, помахаше ѝ за довиждане от площадката и се върна в офиса си. Далия бавно слезе по стълбите и излезе на улицата в Рамала.

– Нашият враг – каза тя, – е единственият партньор, който имаме.

ЛИМОНОВОТО ДЪРВО

През 1998 година, петдесетата годишнина от Войната за независимост и Катастрофата, лимоновото дърво умря. През последните години беше раждало все по-малко лимони и през пролетта на 1998 само два сбръчкани лимона с твърди кори се отрониха на земята – единственото доказателство, че дървото някога е раждало плод.

„Такова е естеството на нещата; всички неща умират на тази планета“ – каза Далия. – „Дърветата умират прави“. В продължение на две-три години учителите от арабската детска градина „Отворен дом“ окачваха балони и панделки по клоните му, за да учат децата да различават цветовете. Панделките се вееха от вятъра и изглеждаше сякаш лимоновото дърво е подменено с коледно. Накрая се изви буря и събори дървото, оставяйки само дебел, изкорубен пън.

Далия се надяваше, че един ден Башир, Ханом, Нуха, Гиат и други от семейство Хаири ще се завърнат в къщата в Рамла, за да засадят ново дърво като символ на обновлението.

На 25 януари 2005 година пълната луна се показва над крайбрежната равнина източно от Средиземно море и освети Далия, вървяща заедно с група арабски и еврейски тийнейджъри към ъгъла на градината на къщата в Рамла. В ръцете си носеха лимонова фиданка. По корените ѝ беше залепнала пръст във формата на кофа. „Изглежда толкова крехка!“ – каза Далия.

Беше Ту Б'шват, деня, който еврейските мъдреци наричат празник на новата година за дърветата, и един от еврейските тийнейджъри спонтанно бе предложил този ден като идеалния момент да посадят ново лимоново дърво.

„Години наред отлагах този момент, заради семейство Хаири“ – каза Далия. – Но на празника на дървета-

та усетихме, че е точният момент и да, наистина, това е ново поколение. Сега децата ще посадят своето дърво в своя дом“. Тя каза, че не иска да пречи на децата, които са избрали този ден, еврейския празник, за да посадят ново лимонovo дърво в старата градина на Ахмад Хаири.

Ръцете на Далия, заедно с ръцете на арабските и еврейските деца, спуснаха фиданката в изкопа край стария пън. После всички отидоха в кухнята и донесоха ведро вода и всеки от тях нежно отгъпка почвата наоколо.

„Семейство Хаири не присъстваха, затова нещо липсваше“ – спомня си Далия. – „Но празнотата се запълваше от всички тези деца. Пънът също беше там, много красив. Точно до него посадихме новото дръвче. Не можех да оставя миналото просто така. Като възпоминателен камък от тези, които се поставят на гробищата. Болката на историята ни.

„Това посвещение не изтрива спомените. Нещо израства от старата история. От болката израства нещо ново“.

„Не знам как ще го възприемат“ – каза Далия за семейство Хаири. – „Според мен беше правилно“. И добави: „Това означава крачка напред. Означава, че следващото поколение създава нова реалност. Че поверяваме нещо в техните ръце. Поверяваме им и старото, и новото“.

В крайна сметка, решението какво да се посади, кога и къде беше на Далия. Башир, когато чу по телефона, каза от Рамала, че се радва. Може би някой ден, каза той, ще се върне в дома си в ал-Рамла и в този ден сам ще види дръвчето.